ABLONCZY BALÁZS

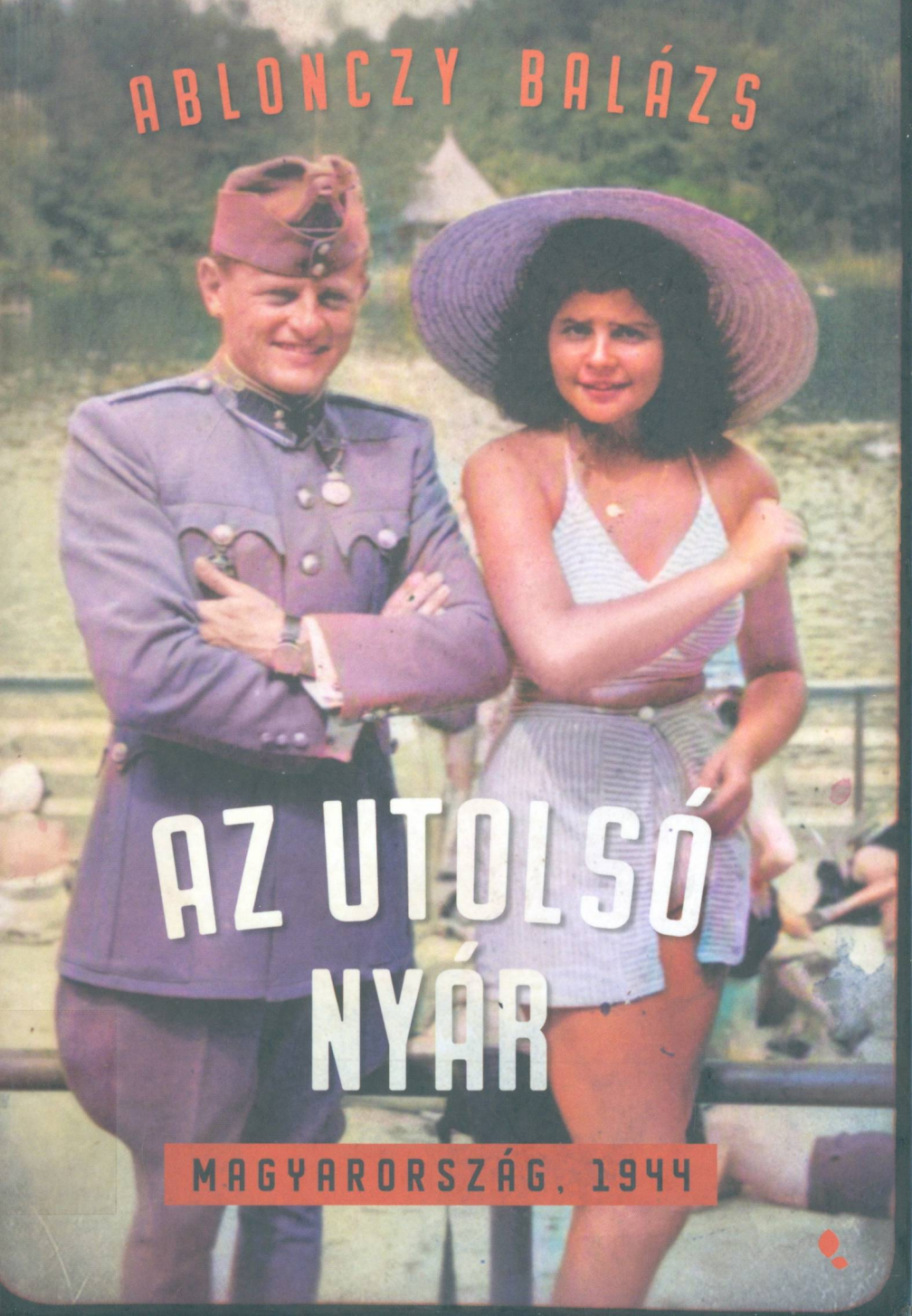

AZ UTOLSÓ NYÁR

MAGYARORSZÁG, 1944

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

ABLONCZY BALÁZS

AZ UTOLSÓ NYÁR

Magyarország, 1944

Jaffa Kiadó

© ABLONCZY BALÁZS, 2024
© JAFFA KIADÓ, 2024
MINDEN JOG FENNTARTVA!

SOMOGYI KÖNYVTÁR
899734O
1881
294 SZEGED 24
943.9
A12

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000822277

Nemzeti Kulturális Alap

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
BORÍTÓFOTÓ: *FORTEPAN / BOTÁR ANGÉLA*
TÉRKÉPEK: *SEBŐK LÁSZLÓ*
SZERKESZTŐ: *HESSKY ESZTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *SCHULTZ JUDIT*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-475-878-5
ISSN 2559-9550

Isten veled, Budapest, te édes,
Isten veled, fényes éjszaka!
Itt ezentúl minden csak sötét lesz.
Mit keresek én itt? Oh la la!

(HUBAY MIKLÓS – RÁNKI GYÖRGY – VAS ISTVÁN:
EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJA)

Szégyen élni.
Szégyen a napon járni.
Szégyen élni.

(MÁRAI SÁNDOR: NAPLÓ 1943–1944)

TARTALOM

1. Bevezető 9

2. Egy átlagos csütörtök 15

3. Konc 27

4. Az ő országuk 41

5. Váriak és vármegyeiek 71

6. „Légiveszély, Bácska, Baja!” 99

7. Mozgásban 131

8. „Azért mindenki szeretne már valami jót enni” 157

9. A nagy ábránd 171

10. Sósmező, Arad, Nagysármás – epilógus 211

Köszönetnyilvánítás 219

Névmutató 221

Jegyzetek 227

1. BEVEZETŐ

A nagyszüleim jóformán csak a háborúról tudtak beszélni. Ha nem is mindig és minden létező helyen, de a közös családi alkalmak visszatérő bevezető eleme volt Debrecen bombázása, a hiányos étkészlet, aminek a darabjait elvittek az oroszok, vagy hogy milyen érzés villanyvezetéket szerelni szovjet aknavetőtűzben, meg hogy az ismerősök közül ki maradt „ott". Pedig a mi közeli családunkat nem tizedelte meg a háború: egyetlen nagyszülőm sem halt meg a harcokban vagy bombázásokban, és nem hurcolták el sem Auschwitzba, sem a szovjet lágervilágba. Anyai nagyapám a csepeli Weiss Manfréd Művek (hadiüzem!) villanyszerelőjeként még a behívást is megúszta, másik nagyapám, a sárospataki református gimnázium görög- és latinszakos tanára valamilyen irodai állásban, zászlósként vonult egyre nyugatabbra alakulatával és fiatal feleségével, aki hamarosan várandós lett édesapámmal. Ők Karintiában kerültek angol fogságba, ami nyilván nem volt kellemes (bár a fennmaradt fotók szerint nem volt borzasztó sem), de a szovjet fogságba esetteknél minden bizonnyal jobban érez-

ték magukat. Nem is szólva azokról a horvát és szlovén domobránokról, akiket a közelükből a jugoszláv partizánhadsereg hurcolt el és végzett ki. Nagyszüleim 1916 és 1929 között születtek, és fiatal felnőttként, esetleg érzékeny kamaszként élték meg azt, ami Magyarországon történt 1944-ben.

Egy életre nyomot hagyott bennük az az év.

Tudva, nem tudva, valószínűleg tőlük kaptam ennek a könyvnek az ötletét, ami már régóta foglalkoztatott. Egész pontosan az, hogy a magyar társadalom jelentős része miért 1944–1945-öt tekinti a háború évének? Akkor már öt éve zajlott a világháború, de Magyarországon egészen a német megszállásig nem volt számottevő bombatámadás, a mozik tömve voltak, és az emberek frivol fehértelefonos vígjátékokat néztek, nyaralni jártak, és mivel a hadikonjunktúra miatt emelkedett az életszínvonal, rádiót is vettek. A jegyrendszer ellenére majdnem mindent lehetett kapni, és a megnyomorított, megalázott zsidók százezrei gondolhatták azt, hogy hamarosan vége az egésznek, ők pedig túlélhetnek, mármint azok, akiket nem hívtak be munkaszolgálatra és nem deportáltak Kamenyec-Podolszkijba. A háború elsősorban a filmhíradók furcsa dikciójú tudósításaiban, a légoltalmi táskák reklámjaiban és a keleti frontról szabadságra hazatért utcaszomszéd keserű ráncaiban, meg néhány, „szegény Jóskát" búcsúztató sóhajtásban volt jelen. Nem tudunk róla, de az a nyár sokban meghatározza ma is az életünket: ahogyan kinéznek a városaink, pályaudvaraink, épületeink. A légoltalmi vészkijáratok zömök négyszögletes ajtói számos nagyvárosi ház nélkülözhetetlen tartozékai ma is, és a debreceni vasútállomás előtt nem véletlenül van az a nagy téglalap alakú tér az ország egyik legrosszabb köztéri Petőfi-szobrával: ott söpört át a bombaszőnyeg

1944-ben. Az elmúlt években egyre többször hallatszott a polgári védelmi szirénák hangpróbája is a nagyvárosokban.

Olyan kevesen vannak már életben azok közül, akik látták, mi történt akkor: a mai Magyarországon 2023-ban 221 115 olyan ember élt, aki 1938-ban, vagy annál korábban született, azaz legalább valamiféle gyerekkori emléke van arról az évről, és körülbelül negyedennyien vannak azok, akik legalább 12 évesek voltak 1944-ben. Ki fogja elmondani majd, mi történt akkor?

Nem a frontokon, az Úri utcai német követség termeiben vagy a haláltáborokban: elsősorban az itthonmaradtak fejében és a mindennapjaikban. Milyen volt az óvóhelyeken, a kitelepített gyerekek között, sorban állás közben, és az egyre rémesebb sajtót olvasva? Ezek az élmények érdekeltek elsősorban, ezért igyekeztem olyan forrásokat gyűjteni, amelyek a mindennapok tapasztalattörténetét adják vissza. Hangot és arcot akartam adni nők, gyerekek, kispolgárok, munkások és parasztok akkori életének, ami nem mindig volt egyszerű. Többek közt azért nem, mert sok társadalmi csoportban nem volt a mindennapi habitus része a velük történtek feljegyzése – ezért is fordultam hivatalos iratok, levelek, jelentések és közdokumentumok felé. Középosztálybeliek közül sokan érezték a vihart, tudták, hogy benne élnek a történelemben. Vagy ekkor kezdték, mint Fenyő Miksa esszéista, literátus kapitalista, a *Nyugat* mecénása, vagy ekkor hagyták abba a naplóírást, mint Füst Milán, aki 1944. január 1-jén, utolsó előtti bejegyzésében csak annyit írt: „Ez a halál éve, érzem."[1] A 18 éves Dávid Éva, egy erdélyi gyógyszerészcsalád Kolozsváron tanuló leánya ugyanezen a napon hasonlókat írt: „Az új esztendő kezdetét átaludtam, mivel sehol se voltunk. Rossz előérzeteim vannak ez évhez."[2]

Nagyjából ugyanezen a napon Trajanovits Lajos, a pénzügyminisztérium 33 éves tisztviselője egy magyar–szlovák bilaterális tárgyalást követő lazításként, tárgyalópartnereivel felment lanovkán a Lomnici-csúcsra „egy láda pezsgő és finom falatok társaságában", és ott ünnepelte nagy társaságban, mondén hölgyekkel – köztük a korabeli Budapest femme fatale-jával, Kreybig Kittyvel – az új évet.[3] Minden olyan távolinak tűnt: a keleti front messzebb volt Magyarországtól, mint az első világháború túlnyomó részében, a szövetségesek kínnal araszoltak felfelé az itáliai félszigeten; az az arcvonal még messzebb volt, mint az Isonzó. Második frontnak nem volt se híre, se hamva, a Szabó–Quitter-féle zenekar viszont Ania Suli, Diana Clayton, Rátkay Márta, Kardos Magda és Kazal László részvételével, az Arizona Balett és a Vokál kórus segedelmével jazzrevüt tartott a Vigadóban január 2-án.

„Budapest, te édes" még a sötét előtt állt.

A következő kérdésem pedig arra vonatkozott, hogy amikor 1944. március 19., a német megszállás után minden megpördül és szédítő táncba kezd, és különösen az év nyarán, mit kezdett az országgal a hatalomra jutott szélsőjobboldal? Mit lett azokból a reformokból, elképzelésekből, fogadkozásokból, amelyek legalább másfél évtizede kísérték a hazai politikát? Mit sikerült elérniük abban az országban, amelyben már nem voltak zsidók, konzervatívok, szociáldemokraták, szabadelvűek; mi lett a sokat hangoztatott „őrségváltásból", „átállításból", „rendszerváltásból"? Ennek vizsgálatához két jelképes, bár alaposan megindokolható dátumot választottam ki: 1944. június elsején, majd látni fogjuk, egy csomó fontos dolog történt, de talán egy könyvhöz mégiscsak az illik, hogy az akkor már 15 éve megrendezett magyar könyvnapokkal

(Ünnepi Könyvhéttel) nyisson, amelynek ez a csütörtöki nap volt a kezdete. A zárópont pedig 1944. augusztus 27. vasárnap: az a nap, amikor a szovjet csapatok először foglaltak el egy teljes települést a megnagyobbodott Magyarország területén, jelesül a Háromszék vármegyei Sósmezőt. Igyekszem majd előre és hátra is tekintgetni ezenközben, hogy érthetővé váljon, mi, és főleg: miért történt. Sohasem szem elől tévesztve ugyanakkor, hogy intellektuálisan meglehetősen silány boldogság valakit azért kárhoztatni vagy kinevettetni, mert tőlem/az olvasótól távol álló dolgokat gondolt vagy írt. Célom elsősorban a leírás és a megértetés, bár kétségtelen, hogy egy ilyen évről szólva helyenként az ítéletet sem lehet megspórolni.

Ígérem, igyekezni fogok.

2. EGY ÁTLAGOS CSÜTÖRTÖK

„Pedig utoljára ragyogtunk és voltunk boldogok."[1] A huszonegy éves Polcz Alaine írta ezt az 1944-es könyvnapokról és az első házasságáról. Első férjével, Vitányi Jánossal, az Erdélyi Helikon segédszerkesztőjével hivatalból volt jelen Budapesten, ahol ekkoriban szerte a belvárosban ünnepelték a magyar irodalmat. A Kálvin téren, az Astoriánál, a Nemzeti Színháznál (a mai Blaha Lujza téren), az Apponyi téren (a mai Ferenciek terén), a Váci utcában, a Kossuth Lajos utca és a Semmelweis utca sarkán és másutt, egészen a Vígszínházig álltak a könyves sátrak/pavilonok/bódék. Az Erdélyi Helikoné történetesen a Szervita téren. A nagy kiadók java része, ha egyáltalán elment, kicsire húzta össze magát: a főszerep a jobboldali Stádiumnak, a leventéknek, a „hadi íróknak", az Antibolsevista Ifjúsági Tábornak jutott. A szélsőjobboldali és a kormánypárti sajtó az első „zsidótlanított" könyvnapot ünnepelte, éppen azon a napon, amikor Adolf Eichmann 236 414 magyar zsidó addigi deportálásáról jelentett Berlinbe. Ötvenegy kötet került fel az ünnepi könyvlistára, köztük olyan, máig forgatott könyvek, mint *A honfoglaló ma-*

gyar nép élete László Gyula régésztől, és teljesen elfelejtett szerzők regényei. Az Erdélyi Helikon Tompa László válogatott verseivel érkezett a nagy alkalomra. Voltak azért klasszikusok is, a Franklin kiadta Vajda János összegyűjtött műveit, az Athenaeum pedig Reviczky Gyula költeményeit. Újra kijöttek Kazinczy *Erdélyi levelei*, ismét megjelent Babits *Gólyakalifá*ja. De a könyvhét egyik slágere Németh Kálmán plébános, a bukovinai székelyek (egyik) papjának *Százezer szív sikolt* című, még 1943-ban megjelent kötete volt.

Miközben általában lelkes hangú tudósítások és riportázsok írták le a három nap eseményeit, nem mindenki volt elégedett. Zimándi Pius premontrei tanár, irodalomtörténész, „erősen világnézeti" alapúnak tartotta a rendezvényt, emellett drágállotta a könyveket. „(...) horribilis árak vannak: 50-60 pengős könyvek nem tartoznak a ritkaságok közé, holott azelőtt 4-5 pengőért már vastag könyveket lehetett kapni" – írta.[2] Aztán délutánra a tömegtől, a könyvet kínáló színésznőktől, Nyírő József vagy Németh László látványától megenyhülten („ez az ember sosem fog megöregedni" – írta róla csodálattal) szívélyesebben írt az eseményről, amely őt a „régi, békebeli könyvnapokra" emlékeztette. A június – úgy tűnt – az új magyar kormány kultúrpolitikájának kirakathónapja lett. A Műcsarnokban szintén június 1-jén nyílt meg a VII. Nemzeti Képzőművészeti Kiállítás, mégpedig Tasnádi Nagy András volt igazságügyminiszter, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács elnökének bevezető szavaival. A hónap végén pedig a bezárt Fészek Klub helyén nyílt meg a Magyar Művészek Háza, Oláh György Imrédy-párti képviselő, az *Egyedül Vagyunk* című kéthetilap főszerkesztőjének elnöklete és Palló Imre nemzetiszocialista országgyűlési képviselő miniszteri biztossága alatt.

A könyvünnep második napján súlyos légitámadás érte Nagyváradot, Kolozsvárt, Szolnokot, Miskolcot, Szegedet és Debrecent. Ez volt a normandiai partraszállást előkészítő Frantic Joe nevű művelet első alkalma, amely az európai vasúthálózatok szétzilálását célozta. Az amerikai bombázók ezúttal – ez is főpróba volt – ingajáratban közlekedtek: nem Olaszországba repültek vissza, hanem szovjet fennhatóság alatt álló repülőtereken szálltak le. Ezen a napon a bombázásoknak 2387 halálos áldozata volt.

A magyar lakosság, sőt némely történész is a német megszállás tényével köti össze ezeket a bombázásokat. Mivel 1944. március 19. előtt valóban nem volt számottevő légitámadás, némi joggal lehetett ilyesmit gondolni. Valójában azonban az Egyesült Államok 8. és 15. légihadserege már februárban is bombázni akart magyarországi célpontokat, de a rossz időjárás miatt az akciót elhalasztották, így csak április 3-án érte az első nagyobb támadás Budapestet. Majd sorban következtek a vidéki városok, június elején a vasút lett a célpont, a hónap közepétől pedig a magyar olajipar infrastruktúrája.

Magyarországon ezenközben politikai földrengés is zajlott. Hitler 1944. március 18-ra Klessheimbe hívta Horthy Miklóst, ahol rendkívül feszült hangulatú tárgyalások során bejelentette neki, hogy Magyarországot csapataival megszállja. Március 19. vasárnapra esett, mint ugyanabban az évben október 15., a kiugrás napja is. Általában mindenki emlékszik arra, hogy mit csinált ezen a hétvégén. A visszaemlékezések dermedtségről, riasztóan üres városokról, brutális és hatékony németekről beszélnek. A mintegy 100 ezer főnyi német véderővel együtt érkezett a Sicherheitsdienst (SD), a Gestapo és a különböző német biztonsági szolgálatok több száz tagja is, akik rögvest hozzáfogtak a magyar közélet németellenes tagjainak begyűjtéséhez. Több

SOMOGYI KÖNYVTÁR 997340

ezer fő került német „védőőrizetbe", köztük 28 parlamenti képviselő, főhivatalnokok, katonatisztek.[3] Ismeretes, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselő pisztolylövésekkel fogadta a rátörő német biztonsági rendőrség tagjait, saját fürdőszobai vízmelegítőjében azonban nagyobb kárt tett, mint a géppisztolyos SS-legényekben.[4] Szórványosan másutt is volt lövöldözés. A Péterváradról Újvidékre vezető hídon a honvédek egy félóráig feltartóztatták a németeket: halottja és sebesültjei is voltak az incidensnek. Dálnoki Veress Lajos riadókészültségbe helyezte a kolozsvári IX. hadtestet, készen az ellenállásra.[5] A németek azonban a megszállás első szakaszában megálltak a Tiszánál, közben pedig befutott Erdélybe a budapesti utasítás: nem szabad szembeszegülni. A Sándor-palota és a Várpalota testőrségének határozott fellépése abban is segített, hogy a két épületet a németek ne szállják meg, így például Kállay Miklós miniszterelnök és a kormányzó egyik tanácsadója, Bethlen István volt miniszterelnök – legalábbis időlegesen – megmenekülhetett az elfogatástól.

A megszálló hatalom és politikai képviselője, Edmund Veesenmayer, követ és birodalmi teljhatalmú megbízott egy olyan németbarát kormány kinevezését várta, amely véglegesen leállítja a szövetségesek irányában folytatott béketapogatózásokat, és elkötelezi magát a „zsidókérdés" megoldására. A miniszterelnöknek legmegfelelőbb személy Veesenmayer szerint Imrédy Béla volt kormányfő lett volna, róla azonban a kormányzó hallani sem akart. A kompromisszumos jelölt Sztójay Döme, volt berlini magyar követ (előtte katonai attasé) lett, egy teljesen színtelen, betegségeivel küzdő volt katonatiszt, akinek a németek iránti elfogultságát Teleki Pál miniszterelnök úgy vélte megragadni, hogy csak „ennek a náci Sztójay"-nak nevezte őt egyik levelében. Az új kormányfő kabinetjébe átvett jó néhány

embert a Kállay-kormányból, jobbára olyan, a rendszerbe mélyen beágyazott jobboldali technokratákat, akiknek semmiféle lelkiismereti konfliktust nem okozott az egyre szélsőségesebb kormánypolitika követése vagy annak alakítása. Az új kormányzat azonban – és ez szintén újdonság volt az 1922 óta eltelt húsz évben – voltaképpen koalíciós kormány volt: a Magyar Élet Pártja, vagyis az 1922 óta hatalomban lévő alakulat kénytelen volt partnernek bevenni Imrédy Béla szélsőjobboldali ellenzéki pártját, a Magyar Megújulás Pártját is. Az ő kezükbe jutott a miniszterelnök-helyettesi poszt (Rátz Jenő), a belügyminisztérium (Jaross Andor), közéjük tartozott Kunder Antal iparügyi miniszter, sőt május végén maga a pártvezér is csatlakozott a kormányhoz, tárca nélküli közgazdasági miniszterként. Szövetségesként pedig kisebb nemzetiszocialista pártok képviselői is bekerültek a kormányzatba, így Baky László és Endre László, a belügyminisztérium államtitkárai sem számítottak a Magyar Megújulás Pártja vagy a kormánypárt politikusainak. Alapvetően a korábbi korszak közéleti férfiúi maradtak a hatalom birtokosai: ha végignézünk a Sztójay-kormány tagjain, korábban majdnem mind viseltek már kormányzati pozíciókat. Bajos azt állítani, hogy „addig a kormányzati hatalomtól távol tartott, (...) politikusokat helyeztek vezető pozíciókba" – mint azt a kurrens, 2022-es kiadású középiskolai történelemkönyv teszi.[6]

Szálasi nyilaskeresztesei nem kerültek be a kabinetbe, a későbbi nemzetvezető a nyarát azzal töltötte, hogy az országban bolyongott, és a kormány által nyáron bevezetett gyűléstilalom, illetve a főszolgabírók jóindulata közti keskeny rést megcélozva igyekezett iránymutatással ellátni a hungarista pártszervezeteket. Kiskunfélegyházán így foglalta össze az ország megszállás utáni politikai hely-

zetét: „Örömet [érzek] azért, hogy megszűnt a régi rendszer, amely már-már veszélybe sodorta az országot, sajnálkozást azért, mert nem a párt végezhette el ezt a munkát feladataként. Ez a változás mégis hasznára vált a nemzetnek, mert felébredt a népben a nemzeti öntudat, a nemzet megtette a nagy német szövetséges hatalom közreműködésével azt, amire évek óta készült."[7] A pártvezető nagyjából ugyanezt az értékelést adta tovább két héttel későbbi memorandumában, amelyet Veesenmayer követnek küldött, bár ebben azért kicsit panaszkodott is azzal kapcsolatban, hogy a németek nélküle és mozgalma nélkül képzelik el a kilábalást a korábbi rendszerből. Így a bizalmat megerősítendő július végén újabb gondolatokkal sorozta meg a német képviseletet, ebben már egyenesen a Nemzeti Szocialista Európaközösségi Legfelsőbb Vezetés törzsét kívánta létrehozni, és a kontinens nemzetiszocialista átalakításának legfőbb irányítóira tett javaslatot, köztük természetesen saját magával.[8]

Kevesen álltak ellen, de a hátterük messze nem volt olyan egynemű, mint ahogy azt korábban gondolni lehetett. Az arisztokratáké volt az a társadalmi csoport, amely arányaiban a legnagyobb áldozatot hozta a náciellenes magyar ellenállásban. A 200-300 honi főnemesi család tagjai közül több tucatnyian kerültek német fogságba, járták meg Mauthausent, Sopronkőhidát, vagy csak végezték ki őket tevékenységükért. „Vannak itt még excellenciás urak?" – kurjantotta el magát egy német őrkatona az Astoria bárjában, ahol az első napokban a lefogottakat gyűjtötték. Mire Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank volt elnöke csak annyit válaszolt rezignáltan: „Itt csak excellenciás urak vannak."[9] A máig ható történeti képzetekkel szemben az ellenállást (legyen az szellemi, politikai vagy katonai) nem csak, sőt nem is többségében baloldali erők kezdték meg az országban. Mára Bartha Ákos alapvető kutatásaiból tudjuk, hogy számbelileg és aktivitásban a németellenes fajvédők messze felülmúlták a kommunistákat, és az első németellenes tüntetést is ők hozták össze még 1939-ben. Ezek a sokszor zűrös hátterű, pedigrés demokratának épp nem nevezhető, sok esetben szélsőjobboldali múlttal rendelkező figurák ott voltak, amikor üldözött zsidókat kellett menteni (ez a tevékenység az illegális kommunista párt számára egyáltalán nem volt prioritás), hamis papírokat kellett gyártani, fegyvereket gyűjteni, és aztán ősszel ott voltak akkor is, amikor kézigránátokat kellett hajigálni a német Schwimmwagenekre. A fegyveres ellenállás ikonikus pillanatának tekintett Gömbös-szobor-robbantáshoz is a fajvédő ellenálláshoz közel álló Makay Miklós, a balatonfűzfői Nitrokémia igazgatója adta kommunista (vagy hozzájuk közel álló) ellenállóknak a robbanóanyagot október 6. előtt.[10]

A megszállás azzal a következménnyel is járt, hogy felgyorsította a Kárpátok hágóiba már februártól felvonulóban lévő magyar 1. hadsereg harctéri alkalmazását. A magyar hadvezetés hiába kérte vissza a németektől az alárendeltségükben álló és a Pripjaty-mocsarak környékén hirtelen frontfeladatokkal szembesülő magyar megszálló hadosztályokat, a németek még azt is kikövetelték, hogy júniusban lengyel területre vonuljon ki a honvédség szeme fénye, az 1. lovashadosztály, amely ott súlyos veszteségeket szenvedett. A Kárpátok előterének védelmét, illetve offenzív feladatok ellátását a Náday István irányítása alatt álló 1. hadseregtől várták. A kivonult seregtestek július végéig kemény harcokat vívtak azért, hogy kijussanak a Dnyeszterhez, majd elfoglalják Kolomiját, Deljatint, Nadvirnát, az alakulat a magyar gyártmányú harckocsiállományának jelentős részét elveszítette a nyári harcokban, és itt is kiderült, hogy a ma-

gyaros fifikával nehézharckocsinak megtett Turánok egyáltalán nincsenek egy súlycsoportban a szovjet T-34-esekkel. Itt, a határok közelében viszont a magyar honvédek legalább olyan motiváltak voltak, mint szovjet ellenfeleik, időnként helyi sikereket is elértek, és alapvetően lelassították, illetve megállították a szovjet támadást. Az egymás mögött elhelyezett védelmi vonalakban (Hunyadi-, Szent László-, Árpád-vonal) harcoló alakulatok jelentős veszteségek árán két és fél hónapon keresztül, október közepéig tartották állásaikat az Északkeleti-Kárpátokban, ekkor Észak-Erdély elvesztése és a kiugrás okozta zavar miatt kellett „visszavenni" (a korszak szép katonai műszava, ami sok mindent elfedett) az arcvonalat nyugatabbra, és kiüríteni Kárpátalját. A két háború közötti magyar királyi honvédség szimbolikus pillanata az 1944. augusztus 20-i ludovikás tisztavatás volt, az utolsó budapesti esemény ezen a néven, és az utolsó, amelyen a kormányzó részt vett. Az ekkor már két évre rövidített képzésben részt vevő ifjú hadnagyok (első ízben együtt a repülő- és a műszaki tisztek, valamint a ludovikások) közösen estek át az avatáson, és kivont karddal kiáltották a pasaréti Bolyai Akadémia alakulóterén, hogy „a Hazáért mindhalálig!" Az évfolyamtársai nevében az esküt elmondó Pósfay László hadnagy bő három héttel később már el is esett a harcokban Nagyvárad előtt; az évfolyam 74 hősi halottjának nevét ma a Ludovika épületében emléktábla őrzi. Egy csonka évfolyamot még az év novemberében, Körmenden is felavattak: a Szálasira esküt tevő fiatal tiszteknek kardja már nem volt, és a végzést igazoló oklevelet sem kapták meg.

Június elsején még nem szálltak partra a szövetségesek Normandiában, a németek Rómától délre harcoltak, és a keleti fronton is elég messze járt a háború a magyar határoktól: mindenesetre messzebb,

mint mondjuk 1914 végén. Három hónap alatt ez a helyzet drámaian megváltozott. A normandiai partraszállást („A hír nagy izgalmat és örömet váltott ki mindenütt" – írta róla az amúgy nem kimondottan baloldali Zimándi Pius) még ellensúlyozhatták a német szárnyasbomba, a V1 bevetéséről szóló hírek június közepétől, egy pillanatra még a századeleji ifjúsági sajtó „halálsugárról" szóló tudósításai is felrémlettek. „Szenzáció! Óriási! A németek elővették es bevetették a megígért új fegyvert! (...) Nem is tudni, mi ez tulajdonképpen" – lelkesedett a győri ipari tanuló, Hárs Ottó naplójában.[11] Azonban a június végén beinduló szovjet Bagratyion-offenzíva haladási irányait és sebességét elég nehéz volt elvéteni. A német hadsereg ebben a támadásban négyszázezer embert veszített, többet, mint a sztálingrádi ütközetben. A Márai Sándor lakásától néhány száz méterre, éppen ekkor a Logodi utcában bujkáló Fenyő Miksa naplójában napról napra jegyezte le az arcvonal állapotát, részben a maga optimizmusának életben tartására: „Az igazi Blitzkrieg a keleti fronton most van kifejlődőben. Az oroszok tíz nap alatt vagy háromszáz kilométerrel szorították vissza Hitler verhetetlen seregét."[12] A Hitler ellen 1944. július 20-án elkövetett merénylet még viszonylag kevés fejben gyújtott lámpást, erről a kormányzati sajtó gondoskodott. Vajta Ferenc, *Az Ország* című hetilap szerkesztője és vezércikkírója Stauffenberg ezredes degeneráltságáról, defetizmusáról és az angolszászoknak való tetszeni vágyásáról értekezett, és cikkét drámai felkiáltással zárta: „Hitlert – mert nélküle nincs német jövő!"[13]

A magyar sajtó a varsói felkelésről sem volt hajlandó tudomást venni legalább két hétig. Majd ezt követően gyors egymásutánban többször is meghirdette a varsói „partizántevékenység" végét, holott a harcok valójában október legelejéig eltartottak a lengyel

főváros romjai között. A kommentárok, ha egyáltalán voltak, a lengyelek „felelőtlenségéről" értekeztek, és a becsapásukat, ebből következően hiszékenységüket taglalták.[14] Az augusztus végén kitörő szlovák nemzeti felkelés csak szovjetbarát partizáncsoportok koordinálatlan aktivitásának tűnt a sajtóban és a határszéli rendőrkapitányságok jelentéseiben, bár augusztus legvégén a német csapatok bevonulását igényelte. Volt, aki csodálkozott, hogy egyáltalán be kellett vonulniuk. („Szlovákiát megszállták a németek. Mindenki meglepődik; hát eddig még nem szállták meg?" – döbbent meg Gergely Magdolna budapesti vegyész, családanya.[15]) Párizs elestéről annyiban értesülhetett a magyar lakosság, hogy az augusztus 29-i német hadijelentésbe becsempészték azt a mondatot, hogy „Az ellenfélnek Páristól északnyugatra lévő hídfőállásaiból indított előtöréseit megállítottuk. A városban lévő támaszpontjaink napokon át tartó súlyos harcok után az ellenséges túlerő következtében elestek."[16] Az *Új Magyarság*, Milotay István lapja legalább címében egy kicsit merészebb volt („Páris német támaszpontjai napokon át tartó hősi harc után a túlerővel szemben elestek"), cserébe viszont az olvasó arról is értesülhetett, hogy az augusztus 15-i provence-i partraszállás nyomán bekerített Marseille német védői „vitézül helytállnak". Ha tehát a magyar lapokból tájékozódott a társadalom, és nem követte nap mint nap gombostűkkel, térképen a front mozgását, ezekről az eseményekről alig szerzett tudomást. Sokkal több tinta fogyott el azzal kapcsolatban, hogy Maurice Chevalier népszerű francia sanzonénekest elfogták és agyonlőtték a francia maquisard-ok. „Miért kellett meghalnia?" – kiáltott fel drámaian az *Új Magyarság* jegyzetírója az augusztus 31-i számban. Chevalier egyébként 1972-ben hunyt el, de az egész hír jól mutatja azt, hogy nemcsak a magánemberek

között, de a sajtóban is szinte akadálytalanul terjedtek később falsnak bizonyuló hírek robbanó játékokról, a zsidók szövetségesek általi kivásárlásáról vagy a legkülönbözőbb kormányalakítási hírekről, Sztójay haláláról. Ezek komolyan lefoglalták a magyarok gondolkodását, és tág teret nyitottak spekulációknak, jelezve azt, hogy a lakosság a hivatalos hírcsatornáknak nem, vagy csak nagyon kevéssé hisz. Az előző elnök lemondása és az új finn államelnök, Mannerheim marsall 1944. augusztus eleji hivatalba lépése már előrevetítette, hogy valami készül a szövetségesnél. Helsinki szeptember 4-én tűzszünetet kötött a szovjetekkel, majd két héttel később fegyverszünetet írtak alá (miközben az Egyesült Államok fenntartotta diplomáciai kapcsolatait az északi országgal egészen 1944. június 30-ig), és a német csapatokat az ország elhagyására szólították fel. Lakatos Géza miniszterelnök egyik első nyilatkozatában pont a finn példa követésére buzdított néhány nappal korábban. Aki akarta, értette.

A román kiugrás viszont aktiválta a magyar lakosság jelentős részének veszélyérzetét. Ha máshogy nem, az első világháborús tapasztalatok alapján mindenki tudta, hogy Románia átállása mit jelent: elsősorban azt, hogy a harcok pillanatokon belül Magyarország területére érnek majd. És mint 1918-ban, 1944-ben is Bulgária augusztus végi kilépése a háborúból jelezte a sorsfordító idők eljövetelét – megfejelve azzal, hogy 1944. augusztus 2-án Törökország is megszakította diplomáciai kapcsolatait Németországgal. És bár a hadüzenetre csak a következő év elején került sor, nyilvánvaló lett, a német haderőnek ki kell ürítenie a Balkánt. Augusztus 23-a után Székelyföldről majdnem azonnal elindult a menekültek hulláma az ország belseje felé, és az „erdélyi menekültek", csakúgy mint 1916-ban, hamarosan a belső országterületen is megjelentek.

Az augusztus 24-i (csütörtöki) budapesti lapok még arról számoltak be, hogy a Dísz téri külügyminisztérium ragyogó ütemérzékkel felmentette Hertelendy Andor bukaresti magyar követet, de ekkor már az egész ország az átállás hírével volt tele, miközben a lapok csak augusztus 25-i kiadásukban számoltak be a történtekről. Jékely Zoltán az újsághíreket megelőzve édesapja egyik leghíresebb versével nyitotta a neki írott levelet, Kolozsvárról:

> *„Nem is tudom, hogyan kezdjem, legjobb volna így: »ősz nem sodort még annyi árva lombot«... mert lombnak, árva lombnak érzem magunkat. Egész éjjel vonultak a magyar katonai autók a Felek felé – meglátják Enyedet, de félős, hogy a látvány csak látvány marad. S mégis úgy érzem, jó volna velük menni, még ha a halálba is. (...) Nem tudok semmi egyebet írni. Minden személyes adat kínos bagatellnek hatna: a román kiugrás másnapján. (...) Most már nagyon bánom, hogy az utolsó kínálkozó alkalomkor, a könyvnapokon, nem vágtam neki a pesti útnak. Talán helyrehozhatatlan mulasztás. S ezt álmaim is jelzik, mert mind gyakrabban jelenik meg Apuka, Anyuka s a többiek. Félős, sokáig leszek ezekre az álombeli viszontlátásokra utalva."*[17]

A Jékely-család, erről egymásnak írott bensőséges leveleik és összes könyveik a bizonyítékok, mindig, mindenkor Erdélyt, Nagyenyedet és Kolozsvárt álmodta: ennek lett most vége.

3. KONC

Amikor az utolsó kocsi zörgése is elhalt, az utolsó gettót is kiürítették, és már az utolsó üres zsinagóga ablaktábláit csapkodta a hirtelen feltámadó júliusi szél, aztán már csak egy buta kis csirke szaladgált a Weiszék udvarán: akkor nagyon nagy csend lett. A vidéki Magyarországon nem voltak többé zsidók, kivéve azokat, akik munkaszolgálatban voltak. Elvittek mindenkit: a karonülőket, a magatehetetlen öregeket, a terhes nőket és a sihedereket is. Ezt nem a németek tették, hanem a magyar közigazgatás, a magyar királyi csendőrség hathatós segítségével. A vidék Magyarországán nem voltak már bölcs rabbik, zsidó szatócsok vagy kocsmárosok, akiket Petőfi annyira rühellt, és a lehetséges Korda Sándorok, Székely Mihályok vagy Aschner Lipótok sem voltak már, ők a szekerek tetején ültek, vagy a csendőrök gyalogmenetben hajtották őket a téglagyári szárítók és a vasútállomások felé.

Ez a könyv nem a magyarországi holokauszt története: erről a témáról fontos és részletes munkák születtek az elmúlt három évtizedben; mindannyiuknak kiindulópontja Randolph L. Braham

monumentális munkája, az 1981-es *A népirtás politikája* volt. Jelen fejezetben azt próbálom megvizsgálni, hogy a megmaradt zsidó vagyonnal mit tettek az állami szervek, ennek sorsa mit váltott ki a közvéleményben, és hogyan vélekedtek erről azok, akiknek szavuk volt erre. Ehhez azonban elengedhetetlenül fontos áttekinteni a magyarországi zsidósággal történteket a német megszállás után.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállásának az egyik oka a Kállay-kormány kiugrást kereső, azt előkészítő politikája volt, a másik pedig a magyarországi zsidóság helyzete. Hitler már a Horthyval való 1943. április 16-17-i találkozóján jelezte a kormányzónak, hogy elégedetlen a „zsidókérdés" magyarországi kezelésével. Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter elég egyértelműen meg is mondta ekkor neki, hogy a zsidóságot meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborba kell zárni, „más lehetőség nincs". Mindezt Horthynak adott válasznak is szánta, aki megjegyezte a német kancellárnak, hogy „mihez kezdjen a zsidókkal", miután „minden életlehetőséget megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon".[1] Horthynak címzett szemrehányásait Hitler megismételte az 1944. márciusi klessheimi találkozójukon is, amely közvetlen előjátéka volt a megszállásnak.

A német megszállás a holokauszt korábbi szakaszaiban már több tízezer főt veszített (munkaszolgálat, újvidéki razzia, kamenyec-podolszkiji deportálás), jogfosztó törvények és rendeletek tucatjaival a nyilvános életből kiszorított, csaknem 800 ezer fős zsidó közösséget talált az országban. A magyar zsidók azonban – szemben a környező országok, és a németek megszállta Európa zsidó közösségeivel – legalább még megvoltak, és őrizték kulturális és gazdasági tőkéjük egy részét. A zsidóságot sújtó intézkedések rögtön a megszállást követően, a Sztójay-kormány első, március 22-i ülésének napirendjén szerepeltek. A miniszterelnök már ekkor jelezte, hogy a „zsidókérdéssel" kapcsolatban „megoldandó problémákat" lát.[2] És a ránk maradt minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint a következő héttől kezdve elkezdtek áradni a zsidóellenes intézkedések. Ez a folyamat „A zsidó házvagyon, részvénytőke vagyon és egyéb vagyon elvételé"-vel indult és úgy tűnt, soha nem lesz vége.[3] Célkeresztben volt a zsidók vagyona, szabad mozgása, állása és hamarosan az élete is. Számontartani is nehéz, hogy hány zsidóellenes helyi és országos jogszabály született ezekben a hónapokban, de a legfontosabbról, a zsidó lakosság „kiszállításáról", „munkába állításáról" soha nem született írásos egyezmény a magyar és a német fél között.

Március 31-én sárga csillag viselésére kötelezték a zsidóságot, és már április 7-én bizalmas belügyi rendelet született a zsidók gyűjtőtáborokba szállításáról, bár a hivatalos rendelkezés csak április 28-án jelent meg erről. Kárpátalján (kassai csendőrkerület) az első gettókat már április közepén felállították, hadműveleti okokra hivatkozva. Következett Észak-Erdély (a kolozsvári és a marosvásárhelyi csendőrkerület), majd Miskolc, Székesfehérvár, és így tovább fokozatosan nyugat felé haladva. A gettósítást és a deportálást minden csendőrkerületben Endre László belügyi államtitkár helyszíni látogatása kísérte, aki személyesen instruálta a közigazgatás helyi képviselőit a követendő irányelvekről.

A gettókban, majd a gyűjtőtáborokban általában pokoli állapotok uralkodtak: a gyakran téglagyárakban (azaz oldalfal nélküli, jó esetben tetővel ellátott szárítószínekben), pajtákban, gyárépületekben, esetleg elkülönített, számukra kijelölt városrészekben elhelye-

zett deportáltak nem jutottak sem megfelelő mennyiségű ételhez, sem a szükséges orvosi ellátáshoz. A táborokat őrző csendőrök pedig számos helyen a lehető legdurvábban viselkedtek a deportáltakkal: sok esetben veréssel, kínzásokkal igyekeztek esetleg elrejtett értékeik átadására kötelezni a fogvatartottakat, a nőket hüvelyi motozásnak vetették alá ugyanezen okból. Jó néhány helyről nemi erőszakról is érkeztek beszámolók. Az elszenvedett bántalmazások következtében (vagy már a gettósítás előtt), a deportálástól félve, vagy szeretteik kínzatását látva számos zsidó öngyilkosságot követett el. Csak Budapesten, a német megszállást követően a szokásos értékek több mint háromszorosára nőtt a fővárosi zsidók öngyilkossági rátája, és ezen belül is kiugróak voltak a június hónap értékei, amikor a zsidók kötelező összeköltöztetésére (csillagos házak kialakítására) születtek rendelkezések.[4]

A deportálások április 28-án indultak el: ekkor a kistarcsai internálótábor rabjait rakták vagonokba, majd két héttel később elindult az ország zsidó közösségeinek szisztematikus megsemmisítése, nagyjából keletről nyugatra haladva. Az utolsó deportálásokra Budapest környékén került sor: az akkor még önálló agglomerációból, Csepeltől Kispesten át Újpestig, július elején vitték Auschwitzba a magyar zsidókat. A közhiedelemmel ellentétben nyáron a Horthy Miklós által leállított/felfüggesztett akciók után is került sor deportálásra Magyarországon: a kistarcsai internálótáborból és Sárvárról. A magyar történettudományban végtelen és a szakmai párbeszéden jóval túlterjeszkedő viták zajlanak arról, Horthy mit tudott a holokauszt valódi dimenzióiról 1944 nyara előtt, illetve hogy milyen okok alapján állíttatta le a deportálásokat 1944. július 6-án, ami kétségkívül esélyt adott az utolsó nagyobb csoportnak, a budapesti zsidóságnak (illetve nagy részének) a megmenekülésre. Döntésének nyomatékául Lázár Károly egységes karhatalmi parancsnok segedelmével Esztergomtáborból Budapestre rendelte az 1. páncéloshadosztályt, amely a deportálásra Budapestre összpontosított csendőröket kitessékelte a fővárosból. Ennek az eseménysornak a megítélése is erős vitákat vált ki ma is a magyar történetírásban (mennyiben volt itt szó „csendőrpuccsról" vagy utólagos konstrukcióról?), a kérdés meritumán azonban viszonylag keveset változtat: a páncélosok jöttek, a deportálás elmaradt, a csendőrök mentek. Az kétségtelen, hogy a budapesti deportálások tervezése tovább folyt, egészen augusztus végéig, sőt Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott augusztus 24-én azt jelentette Berlinbe, hogy Horthy elkötelezett a zsidók további gyűjtőtáborokban való összpontosítása mellett.[5] Tekintettel azonban arra, hogy ugyanezen a találkozón a kormányzó nyilvánvaló valótlanságokkal traktálta a német diplomatát („a kormányzó végleg elállt a katonai kormányzat tervétől"), legalábbis legitim a gyanú, hogy állításainak többi részében sem ragaszkodott az őszinteséghez. A másik kétségtelen és sokat hangsúlyozott tény, hogy a deportálásokat a magyar közigazgatás és a csendőrség, illetve egyéb államigazgatási szervek kollaborációja tette lehetővé: erre önmagában Adolf Eichmann Budapestre küldött Sondereinsatzkommandójának legfönnebb 200 embere nem lett volna elegendő. (Az is igaz ugyanakkor, hogy a csendőrkerületekbe szétrajzó német SS-tisztek általában kezdeményezően léptek fel a helyi közigazgatási szerveknél, és presszionálták magyar kollégáikat.[6]) Viszont a deportáláshoz szükség volt a német megszállásra: anélkül az egész művelet nem mehetett volna végbe.

Az, hogy az államigazgatásból ki kollaborált, ki szabotált, és ki igyekezett menteni a menthetőt, egy bonyolult, többtényezős folyamat eredménye volt, amiben a többség tragikusan leszerepelt, de korántsem mindenki.[7] 1944. július 6-ig 440 ezer magyar zsidót deportáltak, döntő többségüket Auschwitz-Birkenauba és altáboraiba, 10-15 ezer főt Bécs környékére, általában mezőgazdasági munkákra. A deportálások megindításától számított három hét alatt Kárpátaljáról és Erdélyből 289 ezer magyar állampolgárt deportáltak. Június 10-én a minisztertanácsban már 400 ezer zsidó „kiszállításáról" született jelentés, bár ez a szám minden bizonnyal ekkor még túlzó volt: a hónap végén lehetett ennyi a számuk. Június elsején az összes majdani zsidó deportáltnak kevesebb mint a fele még az országban volt (kb. 200 ezer fő), bő egy hónappal később már senki. A magyar holokauszt példátlan gyorsaságára minden kutatás felhívja a figyelmet: a sok tekintetben romjaiban heverő, túlterhelt és gyakran nepotizmussal átszőtt magyar államigazgatás erején felül teljesített a rossz cél érdekében.

A zsidóság kifosztása egy folyamat része volt, amely valahol 1938-cal, az első zsidótörvénnyel vette kezdetét – jóllehet politikai elképzelések a zsidó vagyon elvételére, újraosztására már korábban léteztek, és egyes kormányzati intézkedéseknek már korábban is volt ilyen célzatuk. A gettóba már eleve maximum 3000 pengőnyi készpénzzel és 50 kiló holmival mehettek a zsidó polgárok (volt, ahol ezt sem engedték meg nekik), így javaik, a gyerekkocsiktól a zongorákon át az üzletek készleteiig és a részvényekig mind helyben maradtak, azt a vonatkozó magyar jogszabályok magyar állami vagyonnak tekintették, és annak számbavételét, őrzését a pénzügyminisztériumra bízták.[8] A zsidó vagyon megszerzésének több

szintje létezett: a zsidók által kiürített lakások és az otthagyott javak kívánatos célpontot jelentettek azok számára, akik a maguk élethelyzetét remélték javítani. A zsidó tulajdonú üzlethelyiségek és főleg iparengedélyek ügye szintén ide sorolható. Némileg elválik ettől a részvények, bankbetétek vagy a műkincsek kérdése. Ezekben az esetekben olyan javakról van szó, mint például a részvények esetében, amelyekhez földi halandó nem férhetett hozzá olyan egyszerűen. A zsidónak tekintett iparvállalatok sorsa pedig még magasabb szinten dőlt el, mint azt az SS által kézbe vett Weiss Manfréd Művek sorsa mutatta. A németek úgy általában sem tartóztatták meg magukat: sokszor a magyar törvényektől függetlenül léptek akcióba. Még a gettósítás elrendelése előtt Pest vármegyében német különítmények (a közigazgatás jelentése szerint SD-vezetésű alakulatok) jelentek meg az egyes településeken és vittek mindent: pénzt, embert, ruhát, írógépet, sőt még sarcot is kivetettek a kiszemeltekre. Kiskőrösre május 15-én érkeztek Kecskemétről, és egy meglepett leventeőrs értetlenkedése mellett vitték a túszokat és minden mást, amire szükségük volt.[9] Az ilyen incidensek arra kényszerítették a vármegye főispánját, hogy néhány nappal később megerősítse: a zsidók elkobzott vagyona „nemzeti vagyon", ahhoz nem szabad nyúlni, németeknek sem, minden ilyen kísérletet karhatalmi úton meg kell akadályozni.

A deportált zsidók által otthagyott és tőlük elvett értékek kezelésére, hivatalosan „a zsidók anyagi és vagyonjogi természetű kérdéseinek egységes elvek szerinti végrehajtására" a minisztertanács kormánybiztost nevezett ki Túrvölgyi Albert személyében, 1944. június 1-jén.[10] Az 1899-ben született kormánybiztost eredetileg Tukacs néven anyakönyvezték a szatmári Mérken, ahol apja

református lelkész volt. Nevét 1938-ban változtatta Túrvölgyire, amikor vitézi címet kapott. Máramarossziget diákévek után Túrvölgyi frontszolgálata és jogi tanulmányai végeztével a nyíregyházi pénzügyigazgatóságon dolgozott, innen került a pénzügyminisztériumba 1928-ban, innen pedig szabályosan lépegetett felfelé a ranglétrán, nemsokára házat is tudott építeni a Rózsadombon. A teljesítmény, ami miatt kijelölhették a kormánybiztosi feladatra, a szeszegyedárusági törvény kidolgozásában játszott szerepe volt 1938-ban: ennek révén a magyar állam megtízszerezte az alkoholárusításból származó bevételeit, ehhez jobbára az államosításon keresztül vezetett az út. Ennek a konstrukciónak szintén voltak evidens módon zsidóellenes felhangjai.[11] Túrvölgyi tevékenysége azonban a zsidó vagyon konfiskálásával kapcsolatban messze nem volt olyan sikeres, mint a korábbiakban: mindegyik minisztérium kidolgozta a maga zsidóvagyonra vonatkozó rendelettervezetét, és annak érvényesítésében határozottan akadály volt egy kormányzati „szuper-kormánybiztos" megléte, aki ráadásul Reményi-Schneller Lajos alárendeltségébe tartozott volna.[12] Kormánybiztossága végül is impotens állami szerv maradt, a zabrálást decentralizáltan oldották meg. Túrvölgyihez hasonló feladatokat látott el Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum igazgatója is, akit májusban műkincskormánybiztossá („Kormánybiztosság a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére") neveztek ki. Munkáját a szakirodalom minimum ellentmondásosan írja le, sőt a legújabb feldolgozások szerint Csánky működése kifejezetten kártékony volt a gyűjtemény szempontjából: 1936-os kinevezése a Hóman-féle kultúrpolitika egyik nagy humánpolitikai tévedésének bizonyult.[13]

A gettókban és az azokon kívül hagyott javak megszerzésére – miután kormánypárti politikusok fennhangon hirdették, hogy az a nemzet vagyona – májustól megindult a roham. A „nemzeti vagyon" kifejezést sokan „kiosztásként" értelmezték, és maguktól jelentkeztek arra, hogy a zsidók vagyonából részesedéshez jussanak. A helyzet azonban az volt, hogy az államnak sohasem volt teljes képe arról, hogy mennyi vagyon került a birtokába: ennek felmérésére egészen egyszerűen nem volt elég embere. A máramarosi imrédysta főispán, Szaplonczay László nyugalmazott huszárezredes egy május végén írott jelentésében valósággal rimánkodott a belügyminisztériumnak, hogy a gettóban hagyott holmik leltározásával megbízott 16 pénzügyőr helyébe legalább kétszázat küldjenek, mert a finánc̈ok nem bírják a munkát.[14] Az így felgyűjtött zsidó vagyont néhol megőrizték, leltározták, másutt elkezdték kiárusítani, újabb helyeken pedig egyszerűen csak elvették. Főszabály szerint nem lehetett volna belőle elvenni, amíg az ezzel kapcsolatos részletes rendezési terv meg nem születik, de a különböző állami hivatalok, szélsőjobboldali pártok, a honvédség, a megszálló német csapatok kedvvel tallózgattak a javak között, a zsidóktól elvett rádiók például (amelyeknek a begyűjtése igazából már a háború elején beindult) sokszor kötöttek ki a légoltalom egységeinél, a biciklikre pedig a legkülönbözőbb közigazgatási hivatalok tartottak igényt. Júniusban kereskedelmi miniszteri rendelkezés született arról, hogy a zsidó boltokat fel lehet nyitni, és az ott található romlandó árukat értékesíteni lehet. Némi fejtörésre adott okot a nem romlandó, de állagromlásnak kitett áruk értékesítése (ilyen volt például a tésztaáru, a mustár, a keksz vagy a cukorkák), de aztán ezt is megoldották.[15]

Budapesten a meglévő boltok 60 százalékát zárták be, mert zsidó vagy zsidónak minősülő tulajdonosuk volt, és hasonló arányokat találunk némely vidéki városban is. Ilyen mértékű kapacitáskivonás a kereskedelemből, a szolgáltatásokból önmagában is kontraproduktívnak bizonyult: Máramarosban 33 orvosi állás állt üresen a deportálások után, gyógyszertárakat nélkülözött a vármegye. A Veszprém vármegyei Rédén hét szatócsüzlet volt, ebből ötöt zártak be (és erre hivatkozással kért iparengedélyt egy helyi lakos).[16] Mások a megyében őrlési engedélyt, szeszfőzdét kérelmeztek arra való hivatkozással, hogy ők lennének a környéken az egyetlenek, akik ilyesmivel foglalkoznak. A főváros egyik balatoni telepén, ahol kibombázott és kiürített gyerekek tartózkodtak, a vezető ezt az időpontot vélte alkalmasnak arra, hogy kiigényelje a teleppel szembeni telket gazdasági udvarnak, hiszen a tulajdonost elvitték a csendőrök, mert „zsidó volt".[17] A kérvényeket olvasva sokszor nem tudja az ember, mit gondoljon: az íráshoz láthatóan nem szokott kézzel rótt kérvények, a hadirokkantságra, kibombázottságra, a gyerekek nagy számára, a szomorú szociális helyzetre való hivatkozás állt szemben a másik vagyonának elvételével. A felelősség mindenekelőtt mégis azé, aki ezt a helyzetet előidézte: az államé. Számos esetben egyesületek is beszálltak a „kereszténynyesítésbe", és nemcsak ingatlan- vagy vagyonjuttatásra igyekeztek rábírni a hatóságokat, hanem egyenesen elvárták, hogy kooptálják őket a zsidó vagyon szétosztásához. Nagykanizsán például az őrségváltást a zászlajára tűző Baross Szövetség ezt kérte a főispántól.[18]

Az első és legkézzelfoghatóbb vagyonelem, ami egyébként logikusan következett a rossz magyarországi és főleg budapesti lakáshelyzetből, az az ingatlanok kiigénylése volt. Budapesten az év

első felében 47 876 lakáskérvényt nyújtottak be: és a csillagos házak kialakítása kiváltotta hullám egy jelentős része ebben a számban még nem is volt benne.[19] A sajtó hasztalan próbálta arra inteni a közönséget, hogy ne rohanja meg a lakáshivatalt. A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Jászberényben a sajtó azt írta, hogy hál'Istennek csak duplája volt a befutó lakásigény a kiigényelhető lakások számának, de ez az arány Dévaványán már háromszoros volt.[20] Csősz Lászlónak a megyéről szóló elmélyült kutatásai és doktori dolgozata azt mutatják, hogy bár a jelszavak szintjén valóban jelen volt a szociális szempont a zsidó lakások elosztásánál, és kibombázottak, majd menekültek is lakáshoz jutottak (és később ruhaneműhöz, bútorokhoz, háztartási cikkekhez is), de a helyi, jó érdekérvényesítő képességgel rendelkező középosztály – közalkalmazottak, tanárok, esetenként lelkészek, egyházi alkalmazottak, kereskedők – kapta a jobb ingatlanok nagy hányadát.[21] Az értelésekben a háborús vagy antikommunista érdemek számítottak inkább, kevésbé a szociális szempontok. Az adminisztráció lassúságát mutatta, hogy Salgótarjánban, a május–július folyamán beadott 410 lakásigénylésből mindösszesen kicsit több mint 40 százaléknyit (171-et) sikerült elintézni,[22] Ungváron pedig a kiutalt lakások 23 százalékát egyedülállók kapták meg, miközben hangsúlyozottan szempont volt az, hogy a lakáshoz juttatásnál a fronton harcolók és a nagycsaládosok élvezzenek elsőbbséget.[23]

Egyvalakinek biztosan szerencséje volt a zsidó lakásokkal: az újdonsült miniszterelnök, Sztójay Döme, aki bő évtizednyi berlini tartózkodás után tért vissza a magyar fővárosba, éppen egy zsidó tulajdonú villában igényelt magának lakhatást, a XII. kerületben; az igényelt helyre azonban nem tudott beköltözni, mert egy

szemfüles magyar királyi repülőhadnagy elhalászta előle a kinézett hajlékot, új lakását egyenesen a Zsidó Tanácstól zsarolták ki az illetékesek.[24]

Az átmenetileg megmenekült, de a deportálás veszélyének állandóan kitett budapesti zsidóság számára a gettósítást egy június 16-i főpolgármesteri rendelet jelentette. Ez először 2639, majd öt nappal később 1948 olyan épületet jelölt ki a fővárosban, amelybe a zsidóknak be kell költözniük, mind a 220 ezer embernek. Nem zsidók maradhattak a csillagos házakban, de a zsidók nem maradhattak eddigi lakásaikban. Az igénybe vett házak számának jelentős módosítása azt is jelentette, hogy sokaknak, főleg a budai oldalon, ahol az eredetileg kijelölt csillagos házak hatvan százalékáról levették a csillagot, kétszer kellett költözniük – aztán majd ősszel, a pesti gettó felállításakor még egyszer.[25] Az elhagyott lakásokról leltárt kellett felvenni. Ha a lakók nem tudták elszállítani, akkor a bútorokat egy szobában ott kellett hagyniuk, a különböző fogyasztásmérők állásáról jegyzőkönyvet kellett felvenniük, a lakást zárójeggyel lezárniuk, a kulcsokat pedig a házmesternek át kellett adniuk.[26]

Bár a korabeli köznyelv a csillagos házakat „gettóházaknak" hívta, és nyomukban a kortárs szakirodalom egy része is, az elnevezés félrevezető lehet: a csillagos házak nem voltak bezárva, nem őrizték őket, és meghatározott napszakban a bentlakók elhagyhatták őket. (Először 14 és 17 óra között, majd később ezt enyhítették, és már 11-től ki lehetett menni az utcára az épületekből.) Ettől még azonban a nap nagy részében csukva volt az ajtajuk, állandóan kitéve razziáknak és hatósági zaklatásoknak. Nem kötelezték őket továbbá a téli tüzelőanyag beszerzésére sem – ami azért jelezte azt is, hogy a hatóságok ezt a megoldást ideiglenesnek szánják. Volt

olyan budai házmester, aki azzal rémisztgette (keresztény) lakóit, hogy kérni fogja az általa kezelt épület „zsidóházzá" minősítését, akkor nem kell bajlódnia a szénbeszerzéssel.[27] Lehet erre azt mondani (és a korabeli jobboldali sajtó ezt meg is tette), hogy mások sokkal többet szenvedtek a korszakban, ahhoz képest a költözködés és az egy szoba = egy család elve nem a legszörnyűbb dolog a világon. Az egész hurcolkodást a hatóságok azzal indokolták, hogy így lakások szabadulnak fel. Ezzel tették rokonszenvessé az akciót a főváros lakossága előtt, de az intézkedés valójában a deportálás előkészítését szolgálta. És az, akinek hátra kellett hagynia egy élet munkáját, az otthonát, és elindulnia a szorongató ismeretlenbe – ő biztosan tragédiaként élte meg. Heltai Jenő nem mutatta, de vélhetően az ő lelkére is ráült az a június 24-e, amikor a végső határidő előtti percekben otthagyta Bimbó úti lakását:

> *„Érzékenyen elbúcsúztam a leltáros hölgyektől, Melindát* [házbeli keresztény lakótársat] *megcsókoltam, valami sablonos biztatásfélét morogtam. Kálesz nénit is megcsókoltam. Kálesz úr* [a házmester] *könnyezett, a kezemet szorongatta, beszédet mondott és a kapun túl kikísért. Hátra sem néztem, 15 év maradt mögöttem az éjszakában."*[28]

Voltak olyanok, ha nem is sokan, akik nem kértek az elrabolt zsidó vagyonból: nem voltak hajlandók kérvényezni lakást a beosztottaiknak, „hullarablásnak" minősítették a zsidó vagyon zabrálását, vagy csak nem akarták elvenni a zsidó varrónő által nekik készített és lefoglalt ruhát. Mégis, ez a nyár hozta el a végső bizonyossá-

got a magyar lakosság egy jelentős része számára: a magántulajdon nem szent és nem sérthetetlen, és ha az állam rábök valakire, attól el lehet venni mindent: a házát, a vagyonát, a családját és az életét is. Ilyen azért Magyarországon korábban nem történt, kivéve talán a tanácsköztársaság rövid időszakát. A rendszer egyre gyorsuló léptekkel haladt idáig a harmincas évek vége óta, sokak számára lett ez megvilágosító pillanat: az áldozatok, az elkövetők és tétlen szemlélők számára is. Szomorú rögeszme ünnepelte itt magát:

> *„Tömegszerencsétlenség szemtanúja vagyok* – írta Márai valamikor májusban – *melyet tömegőrület idéz föl. A nagy »hecc« természetesen nem torpanhat meg a zsidóknál. És aztán, ha mindent megkaptak?* (...) *Ha mód van rá, elvenni emberek szabadságát, emberi méltóságát, esetleg az életét, miért hőköljön meg ez a kancsi, eszelős dühben romboló és fosztogató tömeg bárki vagyona, személye előtt?"*[29]

Nem hőkölt meg.

4. AZ Ő ORSZÁGUK

Hóman Bálint történészt, a volt kultuszminisztert, képviselőt, a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatóját igazán nem lehetett azzal vádolni, hogy angolbarát beállítottságú lett volna, vagy ne óhajtotta volna a német győzelmet. Emellett azonban Hóman kedélyes és a budapesti értelmiségi-tudományos életben jól ismert, és tulajdonképpen kedvelt személyiség volt. „Télen, mikor hó van, zsúrozik a Hóman" – tartotta az örök budapesti jópofaság, és a hagyatékában fennmaradt, temérdek évődő hangú női levél legalábbis igazolni látszik ezt a népszerűséget. Hóman egy 1938–1939-ben tartott néhány hónapnyi szünettel csaknem tíz éven át tartó kultuszminisztersége (1932 és 1942 között) meghatározó volt a magyar kultúrpolitika történetében. Miközben továbbvitte a klebelsbergi örökséget, számos ponton módosította is. Középiskolai, egyetemi reformjai, a köz- és felsőoktatás kinyitása az alsóbb társadalmi osztályok felé, a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetése mellett a törhetetlen magyar–német barátság propagálása és zsidóellenes oktatáspolitikai intézkedések bevezetése is a nevéhez fűződik. 1942

után képviselősége mellett más politikai tisztséget nem nagyon viselt. Továbbra is elnöke volt a klebelsbergi Gyűjteményegyetem utódintézményének, elnökölte a Nemzeti Önállósítási Tanácsot, és egyengette a Teleki Pál Tudományos Intézet ügyeit. Ha valakinek helye lehetett volna egy, a korábbinál jobboldalibb kormányzatban, az minden bizonnyal ő volt.

Sokan úgy vélték, mint Máté Imre, gyulai kormánypárti képviselő, hogy Hóman a német megszállás után „a már nem sokáig késhető magyar megújhodási időszaknak a nagy irányítója" lesz: ehhez képest nem lett miniszter és politikai funkciókat sem kapott.[1] Visszautasította a kultuszminiszteri posztot Sztójay kormányában, és már 1944. március 27-én levelet írt Veesenmayernek, amelyben irtózatosan hosszú, a magyar–német sorsközösséget bizonygató bevezető után rátért valódi mondanivalójára: „legmélyebb, fájdalmas meglepetésnek", „megaláztatásnak" nevezte a német megszállást, amelynek mihamarabb véget kell vetni, a német csapatoknak ki kell vonulniuk az országból, és egyúttal félreérthetetlenül utalt arra, hogy a német rendőrhatóságoknak a magyar fogvatartottakat szabadon kell engedniük. Egy füst alatt bepanaszolta a Volksbund képviselőit is „tapintatlanságuk" és túlzott követeléseik miatt.[2]

Veesenmayer vélhető felháborodása és bokros teendői miatt két hónappal később válaszolt csak a politikusnak. Késését nem is szégyellte, úgy gondolta, hogy az „eltelt időszak válaszolt is" Hóman felvetéseinek jelentős részére. Ugyanakkor hozzátette: az ország döntés előtt áll, mert „Magyarországnak választania kell a német oldalon kivívott győzelem vagy a saját bukása között". Ami most számít, az egyedül a teljesítmény, és ebben a korábbi rezsim bűnei miatt Magyarországnak sokat kell pótolnia – tette hozzá a nemze-

tiszocialista diplomata, ez pedig első ránézésre gyanúsan emlékeztetett a „bűnös nemzet" tézisére, és békülésként elhívta Hómant villásreggelizni.[3] Vélhetően erre a levélre értette a teljhatalmú birodalmi megbízott magyar népbírósági tárgyalásán, hogy „ezt a levelet nagyon keménynek találtam", illetve „politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben világos ellenkezést fejtett ki".[4] A villásreggeli örökre elmaradt.

Hóman viselkedésében egész nyáron ez a kettősség figyelhető meg: a nyilvánosság előtt komplexusmentesen pózolt az új rezsim notabilitásaival, elment Sztójay miniszterelnökkel Balatonfüredre, az új, szélsőjobboldali főispán beiktatására Székesfehérvárra, gond nélkül mutatkozott együtt a magyar kollaboráció legprominensebb figuráival, nevét adta németbarát memorandumokhoz, közben pedig megvédte Teleki Intézet-beli kollégáit, közbenjárt Szekfű Gyula zsidó származású feleségének mentesítése ügyében, és bár nem hitte el a deportálások brutalitásáról szóló híreket, mégis interveniált Sztójay miniszterelnöknél és Serédi Jusztinián hercegprímásnál az ügyben, és ismerősei tudták, hogy a lengyel menekültek megóvása ügyében is hozzá kell fordulniuk. Az ekkor már német fogságban lévő Szegedy-Maszák Aladárnak valószínűleg helytálló megjegyzése szerint Hómanban volt valami „naiv, majdnem gyermeteg vonás" is, „élvezte a szereplést, a politikát, amelybe reménytelenül szerelmes volt. (...) Későbbi jobbra sodródása elsősorban valószínűleg annak a következménye volt, hogy aktívan részt akart venni a politikában, továbbra is politizálni akart, és ennek biztosítékát a jobboldaliságban látta."[5]

Pedig ezekben a hónapokban a miniszter korábbi munkásságának a lebontása is zajlott. Antal István, kultuszminiszteri tálcát is

betöltő igazságügyminiszter július végén menesztette Németh Antalt, a Nemzeti Színház igazgatóját. A magyar színháztörténet nagy alakját még Hóman nevezte ki a Nemzeti Színház élére 1935-ben. Az akkor 32 éves direktor a gömbösi-hómani kultúrpolitika wunderkindjeként került a nemzeti közintézmény élére, aztán nagyon hamar kiderült, hogy távolról sem a világnézeti indulatok dominálnak felfogásában. Németh felfrissítette a repertoárt, fiatalított a társulatban, a kortárs magyar drámák bemutatásának programját tűzte ki, horribile dictu, zsidó szerzőket is színpadra vitt, ami először a nyilas, majd egyre inkább a kormánysajtó *(Függetlenség, Új Magyarság)* rosszallását is kiváltotta. A színházvezetés és a színészkamara viszonya már 1938-tól rendkívül rossz volt, és ezen nem segített az a legendás eset sem, amikor 1943-ban Jávor Pál öltözőjében összetörte Kiss Ferenc, a színészkamara korábbi elnöke (szintén a Nemzeti tagja) mellszobrát. 1942-ben a Felsőházban az a Voinovich Géza támadta meg a színház vezetését, aki maga is volt rövid ideig a Nemzeti igazgatója, és Hóman utódával, a konzervatív Szinyei Merse Jenő kultuszminiszterrel egyeztetve felrótta a műsor- és humánpolitikát, de még a színészek dikcióját is. „Előadás után kosárszám lehetne összeszedni az elhagyott és közbeszúrt névelőket és egyéb szavakat" – jelentette ki az MTA főtitkára, az Arany-hagyaték gondozója, akinek nyelvi sziporkái, színházi pletykái minden bizonnyal felriasztották szunyókálásukból a felsőházi urakat.[6] 1943-ban az imrédysta Incze Antal már parlamenti interpellációban támadta a Nemzeti Színház vezetését, kifogásolva baloldali színészek (Major Tamás, Gobbi Hilda) foglalkoztatását. Mester Miklós államtitkár emlékezései szerint „diktátori barátságtalan magatartása" miatt akarta elküldeni Némethet, akit a társulat sem szeretett;

valójában ez régi szélsőjobboldali követelés volt, amit a németek sem vehettek zokon.[7] A Nemzeti Kamaraszínháza látványos német–magyar barátkozása ellenére bemutatta Zilahy Lajos *Fatornyok* című darabját, amely a német asszimiláció problémáját feszegette. A darabot a Matolcsy Mátyás portfóliójához tartozó nemzetiszocialista folyóirat, az *Új Európa* kritikusa „Zilahy legnagyobb írói és emberi tévedésének" nevezte.[8] Németh korábban még küzdött, gyakran indított sajtópereket, korábban hatvanoldalas memorandumban válaszolt az őt bírálóknak, most már csak azt kapta Horthy kormányzótól utolsó találkozásukkor: „Ne hagyja magát, harcoljon, ki kell tartani."[9] Mivel, hogyan?

A váltásra végül 1944. július végén került sor, a Nemzetibe Kovách Aladár érkezett, aki akkor már évek óta a színház külső munkatársa volt dramaturgként, emellett pedig drámaíróként (*Téli zsoltár*, 1940) is ismertnek számított, és a Bolyai Akadémia könyvsorozatának szerkesztőjeként ő rendezte például sajtó alá Mikecs László *Csángók* című kötetét. Kovách nyilas hatalomátvételig tartó direktorkodása nem írható le egyértelműen szélsőjobboldali hatalomátvételként: Bánffy Miklós *Nagyúr* című drámájával indították volna az évadot, amit aligha lehet a korszellemnek tett engedményként értékelni, mármost attól eltekintve, hogy a címszerepet Kiss Ferenc kapta. A darab rendezőjének, Tompa Miklósnak az új direktor szenvedélyesen-kétségbeesetten vallotta meg a maga krédóját: „Félek, Miklós, értsd meg, félek!"[10] Kovách rövid igazgatósága alatt bemutatják még Szigligeti *A mamá*ját (a darabot az a Fábri Zoltán rendezte, aki *Utószezon* című filmjében az elsők között tett kísérletet Magyarországon a holokauszt emlékezetének bemutatására a hatvanas években), karácsonyra pedig *Az ember tragédiáját*

tervezték. Augusztus végén egy pillanatra úgy tűnt, hogy béke van: a rendőrségnek kellett kivonulnia a színház jegypénztáraihoz a bérletek árusításának megkezdésekor, akkora volt a tömeg.

A többi bemutatott darab sem tükrözött nagy világnézeti kanyart, sőt Kovách megpróbálta visszahozni a színpadra Rózsahegyi Kálmánt, a népszínművek ismert műparasztját, akit Németh távolított el a színháztól, és aki előtt zsidó származása miatt minden kapu bezárult. Rózsahegyi meg is kezdte oktatását a Nemzeti színiakadémiáján, és készült *A vén gazember* címszerepére. Kovách kétségtelen minőségérzékét dicséri, hogy egy sor olyan fiatal tehetséget szerződtetett a színházhoz, akik az elkövetkező évtizedek meghatározó magyar színpadi egyéniségei lettek. Így került a Nemzeti épületébe 1944 augusztusában Bessenyei Ferenc, Horváth Tivadar és Dayka Margit. A felfüggesztett, és sokszor különböző hamisított dokumentumokkal orvosi távollétet igazoló baloldali színészeknek lojálisan tovább folyósították a fizetésüket. Kovách ot a nyilas puccs után a távolról sem tehetségtelen Kiss Ferenc váltotta, részben az elődjétől megörökölt repertoárral. Az Operában Némethtel egy időben távolították el Márkus Lászlót, aki után a Németországból visszatérő Lukács Miklós következett. Magyarországon kevesen ismerték az arisztokrata pedigréjével is rendelkező karmestert, Lukács Györgynek, a darabontkormány kultuszminiszterének fiát. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban Ádám Jenő zeneszerzőt akarták inkább az Opera élére a Magyarországon jószerével ismeretlen bárófi helyett, de Lukácsnak és családjának jobb nexusai voltak a kormányzóságon – a nem annyira rossz, mint inkább tájékozott nyelvek szerint Major Tamás Nemzeti-beli szerepeltetése sem teljesen elválasztható Majorné Papp Mariska

sikeres lobbitevékenységétől Horthy Miklósnál. Lukács azonban korántsem bizonyult rezsim-embernek, világnézeti váltást legfeljebb annyiban ígért, hogy hitet tett a magyar művek fokozottabb bemutatása és a fiatal szerzők operaírási hajlandóságának serkentése mellett. 1945 után nemcsak hogy az Operában maradhatott főtitkárként, Tóth Aladár vezetése alatt, hanem 1966 és 1978 között ismét a Magyar Állami Operaház igazgatója lett, 1973-ban Kossuth-díjat is kapott.

A színházi világban ha nem is az egyetlen, de a leglátványosabb átállítás a Madách Színházban történt. A teátrumot 1940 óta egy fiatal arisztokrata, Károlyi István tulajdonolta és igazgatta, a valódi művészeti vezetést viszont a finom ízlésű színikritikus, Pünkösti Andor vállalta. A színház Móricz-darabbal nyitott („Mindenki tudta, hogy a darab nem fog menni. Én azonban nem nyithattam operettel színházat" – emlékezett önérzetesen a tulajdonos-igazgató ötvenöt évvel később), kortárs darabokat játszott, Várkonyi Zoltán volt a *Hamlet* címszereplője, és óriási vihart kavart Felkai Ferenc *Nerő*jának 1942-es bemutatója (a benne lévő evidens Hitler–Néró párhuzamok miatt).[11] Ugyanebben az évben Robert Ardrey amerikai szerző pacifista drámáját *(Jelzőtűz/Thunder Rock)* egyenesen betiltották nyolc előadás után. A német megszállás utáni bezáratás nem volt látványos: egyszerűen odatelefonáltak, hogy nincs előadás. Pünkösti Andor július 9-én öngyilkos lett; Károlyi még bújtatta Várkonyi Zoltánt a birtokain, majd maga is bujkálni kényszerült. A teátrumot a Színészkamara főtitkára, Cselle Lajos vette át igazgatóként, és dacára a nyári színházi szünetnek, újra színpadra állította a kis számú antiszemita tendenciájú magyar színművek egyikét, Kádár Lajos *Ártatlanok* című darabját.[12]

Kádár életrajzát és munkásságát Papp István történész tárta fel 2014-es nagy tanulmányában. Az író a Tisza melletti Alpárról, alacsony sorból származóként, budapesti szállodákban pincérkedve lelt rá az írásra mint az önkifejezés eszközére, és a harmincas évek paraszti őstehetségekre vadászó divatjában önéletrajzi ihletésű munkái *(A doni halálbánya, Tyukász Péter)* szép sikert arattak – befutásában az is közrejátszhatott, hogy első művét Zilahy Lajos pártfogolta és írt hozzá előszót. Az 1940-ben állítólag három nap alatt alkotott darabja, az *Ártatlanok* egy falusi kocsmáros és uzsorás apa, valamint ügyvéddé vált fia vérfagylaló története, akik manipulálják Tiszarekettyés ártatlan népét, hogy a fiú képviselő lehessen. A községi segédjegyző leleplezi a szörnyű ármányt, amelyet át- meg átsző a zsidó világösszeesküvés fenyegetése, majd a manipulátorok elnyerik büntetésüket.[13] Kádár akkor még nem volt annyira járatos a színpadi dramaturgiában: a művet először színpadra állító Tompa Béla rendező állítólag azt közölte a darabot tulajdonképp megrendelő Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispánnal, 1944-es belügyi államtitkárral: „Kérem, méltóságos Uram, így nem lehet a színpadon beszélni, ez teljes képtelenség. Falun ez egyáltalán nem imponál (...)".[14] A bemutatóhoz kellett Endre erőteljes patronázsa: nemcsak a darab megírására ösztökélte Kádárt és a melléje adott szekundánst, Solymossy Istvánt, de engedélyt is adott a vármegye településein szervezett előadásokra, és rendszeresen pótolta a Faluszínház társulatának jelentős deficitjét is. Az 1940 decemberében, a kispesti református kultúrházban bemutatott darab néhány tucat előadást ért meg Pest vármegye azon településein, amelyek nem tartoztak más színtársulatok működési körébe. Ám amikor a színpadra állítók nagyobbat akartak lépni, és Budapesten bérelnek volna termet, hogy 1941 tavaszán (az Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállatvásár vidéki látogatóira alapozva) bemutassák a darabot a fővárosban, a belügyminiszter betiltotta az előadást. Kádár Lajosnál és a Faluszínház társulatánál is házkutatást tartott a rendőrség, amely a darab meglévő példányait elkobozta, így a további előadások sem voltak lehetségesek. Az ügyből még parlamenti interpelláció is született, erre adott kényszeredett válaszában Keresztes-Fischer Ferenc a közigazgatás és a magyar parasztság renoméjának rombolására hivatkozott kiváltó okként, nem az antiszemitizmusra.

1944 márciusa után Endre László, immár lényegesen nagyobb hivatali hatalom birtokában, újra nekifogott, hogy szélesebb publicitást biztosítson a darabnak. Dövényi Nagy Lajost, a korszak szélsőjobboldali sztárújságíróját, a *Kaganovicsok* és a *Tarnopolból indult el* című regények szerzőjét, a frissen kinevezett rádiókommentátort kérték fel arra, hogy igazítson a szövegen: a jelek szerint a darabot nyitó, kicsit gogoli felvezetés elmaradt, a mondanivaló teljesen a primér antiszemita propagandára szűkült. A szerzők munkamegosztását ugyanakkor jelzi, hogy Kádár a bevétel 10 százalékára tarthatott igényt, Dövényi Nagy pedig annak 2 százalékára. *Az ártatlanok* átírása 1944 áprilisától zajlott, nagyjából akkor kezdte meg Dövényi Nagy, amikor az első gettókat felállították vidéken. A darabot végül 1944. június 16-án mutatták be a Madách Színházban, prominens vendégek jelenlétében, ezúttal már Kiss Ferenc rendezésében. Tompa Béla, a korábbi változat rendezője is játszott a darabban, illetve a ma ismert művészek közül még Bánhidi Lászlót, a *Tüskevár* című tévésorozat Matula bácsiját találni a színmű főszerepében. A még megmaradt magyar sajtó kritikája

nyilván nagyon rokonszenvező volt, a bátrabbak úgy tettek, mintha egy kontextustól független művészeti alkotásról lenne szó, és esztétikai típusú kifogásokkal éltek.[15] Az éppen végződő színházi szezon meghosszabbításának szándékával a Madách folyamatosan műsoron tartotta a darabot, amely a délelőtti előadások, matinék, gyári kultúrházakban tartott előadások révén július végén már az ötvenedik előadás környékén járt, és decemberig összesen 100-130 alkalommal került színre. Mindezt úgy, hogy szeptember 15. és a nyilas hatalomátvétel között némi szünet is beállott a bemutatókban, talán nem függetlenül a Lakatos-kormány akaratától. A magas előadás- és nézőszámban azért az is szerepet játszhatott, hogy a Nemzeti Munkaközpont, a nemzetiszocialista *Magyarság* olvasói vagy egyes nemzetiszocialista pártok tagjai kedvezményes áron juthattak jegyhez, sőt a Kiss Ferenc autóját javító kispesti műhely munkásai is szabadjegyeket kaptak az előadásra.[16] A darab szerzőjét, Kádár Lajost népbíróság elé állították ugyan 1945 szeptemberében, és első fokon három év börtönre ítélték, de a darabjában szereplő színészeket felmentették, és Endre László perében sem került elő az ügy. Kádár már 1946-ban, néhány hónap elteltével véglegesen szabadult. Dövényi Nagyot saját perében viszont első fokon halálra ítélték, nem Kádár-darab átírásáért. *Az ártatlanok* 1944-es, rövid életű diadalmenete tulajdonképp arra örök példa, hogy erős politikai hátszéllel, másokon átgázolva lehet színházat szerezni, akár még nézőket is, de tehetséget sajnos nem.

Ennél sokkal látványosabb volt a váltás a kor tömegmédiájában, a rádióban és a sajtóban. Náray Antal nyugállományú vezérőrnagy, meseíró, az *Erdélyi induló* és az *Isten rabjai* című film zeneszerzője, valamint az MTI és a rádió elnöke önszántából hagyta ott a Rádió

helyiségeit, miközben az első időszakban mindennap a letartóztatására számított. Mikor észlelte, hogy az épületek német megszállása dacára ez nem következett be, egy hét alatt munkatársaival megsemmisítette a kompromittáló iratok nagy részét, majd áthelyeztette magát a Hadilevéltárba.

Helyére Kolosváry-Borcsa Mihály érkezett sajtókormánybiztosként. A kolozsvári születésű Kolosváry-Borcsa államtudományi doktorátust szerzett, és frontszolgálatot teljesített az első világháború alatt; többször megsebesült, és ki is tüntették. Az összeomlás után visszatért Kolozsvárra, ahol közreműködött a rend fenntartásában, majd a megszállás elleni szervezkedésben vett részt, ezért 1919 novemberében Budapestre szökött. Különböző karhatalmi beosztásokban szolgált 1921 júliusáig, amikor leszerelt, és a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének egyik alapítója, majd rövid ideig elnöke lett. 1922-től csaknem másfél évtizeden keresztül Debrecenben volt lapszerkesztő *(Debreceni Újság – Hajdúföld)*, különböző jobboldali szervezetek aktivistája/vezetője. Majd 1937-től a kormánypárti *Függetlenség* főszerkesztője lett, 1938-tól miniszterelnökségi sajtófőnök, 1939-től kormánypárti parlamenti képviselő és a Sajtókamara elnöke. Az új kormánybiztos, aki politikai körökben szokatlan szakállviselete miatt is feltűnő jelenség volt, annak a Gömbös Gyula által helyzetbe hozott, katonatisztből átvedlett lapszerkesztőnek a prototípusa, aki a rendszer kezdetétől, először fajvédő, majd kormánypárti színekben követelte a „jobboldali átállítást", tagja volt a Magyar Élet Pártja azon jobboldali szárnyának, amelyet a pesti kávéházi nyelv kicsit viccesen Cs-csoportnak, vagy még viccesebben csetnikeknek hívott: mert valamennyiük nevében ott volt a szóbanforgó betű, Bocsáry Kálmántól Mocsáry Dá-

nielen át Mecsér Andrásig. A kormánybiztos a maga motivációiról csak annyit mondott a népbíróság előtt: „Erdély visszaszerzése, ez volt az egész közéleti tevékenységem irányító motívuma."[17] A kormánybiztos villámgyorsan elkezdte lecserélni a megbízhatatlannak ítélt vezető munkatársakat: Németh Antalt, a drámai osztály vezetőjét (Laurisin Lajos operaénekesre), Cs. Szabó Lászlót, az irodalmi osztály vezetőjét (a csodálatos esszéista úgy emlékezett: ő mondott fel; elküldték barátnőjét, későbbi feleségét, Gecső Sándorné bemondót is) és helyettesét, Ortutay Gyulát. Utódjuk Liszt Nándor költő, a *Lili Marlene* című német katona-megasláger egyik magyarítója lépett, aki korábban a Nemzeti Színházban Németh mellett dolgozott, de ennél talán perdöntőbb volt, hogy még a debreceni évekből ismerte Kolosváry-Borcsát. A kormányzati sajtó jobboldaláról szerződtettek új főnököt a hírszerkesztőségbe, és mindennapos megszólalási lehetőséget kapott az imént említett Dövényi Nagy Lajos, aki külpolitikai kommentárjaival jobbára új hangot hozott a magyar rádiózásba. Nem mintha a Sándor (ma Bródy Sándor) utcai stúdiókban olyan markánsan angolszász-párti lett volna addig a hangulat, de az a nyílt uszítás és gúnyolódás, amit Dövényi Nagy és társai behoztak, addig jórészt ismeretlen volt a magyar rádióhallgatók előtt – jóllehet a birodalmi német rádióadások bőségesen használták ezt a tónust. Dövényi Nagy 1944. április és június között minden este 21 óra 40 perckor jelentkezett műsorával, és ahogy az egyik vele kapcsolatos nyomozati anyag fogalmazott: „rekedt, üvöltő hangja orgiát ül a mikrofon előtt".[18] Munkájának hatása nem lebecsülendő: 1944 elején már több mint 900 ezer rádióelőfizető volt az országban, a hallgatók száma minden bizonnyal ennek a többszöröse volt. A régi rádiós kollégák ugyanakkor

nem kedvelték az újságírót, mert adásban rendre eltért az előre leírt szövegtől, ami a Magyar Rádió Rt. berkeiben az 1925-ös kezdetektől halálos bűnnek számított.

Dövényi Nagy borsodi zsellércsaládból küzdötte fel magát először a Heves vármegyei, majd az országos sajtóba. Az egykori szihalmi félárva fiú immár ficsúros monoklival üldögélt a Negresco kávéházban, és mesteremberi szintű írni tudását számos szépirodalmi műben, illetve újságcikkben mutatta be. 1944 nyarán párhuzamosan futott két tárcaregénye, a Rajniss Ferenc szerkesztette *Magyar Futár*ban a *Tarnopolból indult el, Az Ország* című hetilapban pedig a *Kaganovicsok*, amely az antiszemitizmus és az antikommunizmus, illetve szovjetellenesség párosításával kísérletezett. A szerző egyik regényt sem tudta befejezni, mert előbb értek Magyarországra a szovjet csapatok, de előbbi munkájának német kiadásában is nagyon bízott, aminek jövedelméből földet akart venni magának. Legalábbis így tudta perének egyik tanúja, Makkai János képviselő. Ő az *Esti Újság*nál volt Dövényi Nagy főnöke, és dacára annak, hogy ő terjesztette be a második zsidótörvényt a parlamentben, 1944-ben már illegális rádióadót működtetett amerikai feleségével, ami miatt a Gestapo letartóztatta.[19] A háború utáni tanúvallomások szerint Dövényi Nagy Lajos mértéken felül szerette a pénzt, részben ezzel magyarázta a népbíróság is a hírlapíró egyre gyorsuló ütemű jobbra csúszását a harmincas évek végétől. (Valószínűleg a jólét jelének tudhatjuk be, hogy a negyvenes években a *Kaganovicsok* írója a Rózsadomb alján, a II. kerületi Zárda [ma Rómer Flóris] utcában rendelkezett lakással. Ugyanabban a házban, ahol Márai Sándor, aki 1941-ben vett egy legénylakást, és Mikó utcai tuszkulánumának pusztulása után ide költözött be Leányfaluról.)

Valószínűleg ugyancsak Dövényi Nagyot sejthetjük az *Új Magyarság* 1944. június 1-i számának egyik jegyzete mögött: a DNL szignó mögött rejtező szerző a könyvünnep kapcsán az „idegen bacillusok fertőzéseitől mentes" alkalomról elmélkedett, és örvendezett „az elkendőzött zsidó portéka" eltűnésén.[20] Az új főnökökről a Rádió helyén maradt vezérigazgatója mindenesetre úgy nyilatkozott: „Szerencsére az új vezetők nem szívesen dolgoztak, így a régi munkatársak – amennyire csak lehetett – a régi szellemben dolgoztak."[21]

A műsorok korlátozott mértékben változtak. A Rádió „a katonai szellem erősítésén" felül még olyan új műsorokat illesztett adásai közé, mint a Világnézeti Akadémia, amely általában az Imrédy-párthoz vagy a MÉP-hez köthető értelmiségieket és politikusokat szólaltatta meg, Milotay Istvántól Orsós Ferenc orvosprofesszoron át Oláh György publicistáig. Bosnyák Zoltán, a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet vezetője 32 alkalmas rádiósorozatot kapott, hogy kifejthesse nézeteit a „zsidókérdés" megoldásáról. Emellett természetesen folyt a dzsessz elleni hadjárat, és egyes akolbeli szerzők műveinek futtatása: Liszt Nándor is leadathatta többször a maga *Magyar Rozika* című költeményét, amely versbe foglalta a bombázók által leszórt robbanó játékbabák történetét, és a Kádár–Dövényi Nagy szerzőpáros darabját is le kellett adnia a rádiónak, Kolosváry-Borcsa kimondott utasítására.[22] Engedve a katonák követelésének, a rádió műsorát is marconábbá tette: nemcsak a katonai típusú adások száma növekedett, de például a *Katonaüzenet* című adást áprilistól kürtjellel indították. A kor tömegmédiájának komoly szerepe jutott az ország honvédelmében is, ezért 1944 júniusában a műsoridő 7 százalékát már a légoltalommal kapcsolatos riasztások tették ki. A műsorstruktúra egyébként nem változott

meg radikálisan a német megszállás előtti időszakhoz képest: dominált a zene, a műsoridő több mint felével, míg a hírszolgálat és az irodalmi műsorok kb. 11–11 százalékos részesedésükkel minden mást magasan megelőztek. Kolosváry-Borcsa uralmának a Lakatos-kormány vetett véget, amikor helyére Hlatky Endrét, a rádió korábbi műsorigazgatóját, a bethleni sajtópolitika egyik régi motorosát nevezték ki. Bár a kirúgottakat nem vették vissza, de ekkor már megengedhetett olyasmit a rádió vezetése, hogy visszautasítsa a magyar-német katonaórák sűrítésére vonatkozó kérést, vagy megtagadja, hogy leadják Horia Simának, a vasgárdista emigráns román kormány fejének szózatát.

Kolosváry-Borcsa szerteágazó tevékenységének másik ismert területe a magyar sajtó működésének radikális megnyirbálása volt. A sajtókormánybiztosnak már volt bizonyos tapasztalata a lapbetiltásokban: 1938–1939-ben, az első és második zsidótörvény, illetve a sajtókamara felállítása nyomán mintegy 411 periodika szűnt meg az országban, jó néhány további lap pedig teljesen politikai színezetet váltott (mint például az Est-konszern egyes kiadványai). Egy 1944. április 6-i kormányrendelet felhatalmazta a sajtókormánybiztost, hogy államérdekből felfüggeszthessen bármilyen kiadványt. Kolosváry-Borcsa nem is habozott élni ezzel a lehetőséggel. A lapok egy része egyébként már meg sem jelent március 19. után, elég nehezen volt elképzelhető, hogy a liberális *Esti Kurír*, a szociáldemokrata *Népszava* vagy az ellenzéki *Magyar Nemzet* színes riportokat közöljön a gettósításról vagy a Halászbástyát fotózó baráti német véderő tagjairól. Szerkesztőik jelentős része azonnal illegalitásba kényszerült, akit pedig elfogtak, arra német védőőrizet vagy deportálás várt. Érdekes módon mégsem ők voltak az első áldozatok:

két nappal megelőzte őket a *Mai Nap* (szerkesztő: Hegedűs Gyula) és a *Független Magyarország* (szerkesztő: Mihályfi Ernő) április 2-án. Mindez még Kolosváry-Borcsa sajtókormánybiztosi kinevezése előtt történt, amelyre április 15-én került sor. A megmaradt kormánypárti lapok szerkesztőségét is alaposan megrostálták. Váltásra került sor a *Magyarország*, a *Friss Újság*, a *Pester Lloyd*, az *Új Nemzedék*, a *Pesti Hírlap* és az *Esti Újság* élén, szerkesztőik sok esetben szintén az Astoriába, a Melinda útra vagy utána Dachauba/Mauthausenbe kerültek (mint például Szvatkó Pál vagy Benda Jenő). A több száz (a számok 200 és 500 között ingadoznak) periodikumot érintő lapbetiltások azonban nemcsak a politikai sajtóra vonatkoztak, hanem a *Húsiparosok lapjá*tól kezdve a *Biztosítási Szemlé*n át a *Kiskunsági Közlöny*ig sok mindenre. (A Sajtókamara főtitkára csak 200 betiltott lapról tudott.)[23] Az egyik kéthasábos, több tucat újságot felsoroló újabb lapbetiltási rendelet május 19-én a *Magyar Szállítmányozás* és a *Magyar Tejipar* című közlönyök között futólag felsorolta az 1927 óta megjelenő *Magyar Szemlé*t, Bethlen Istvánnak és körének lapját is, amely a magyar konzervativizmus egyik (ha nem a) legszínvonalasabb korabeli revüje volt.[24] Az aktus nyilván formális lehetett csak: a lap március óta nem jelent meg, szerkesztője, Eckhardt Sándor ugyan nem rejtőzködött, de a *Magyar Szemle* köréhez szorosan tapadó *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztője, Balogh József klasszika-filológus már bujkálásra kényszerült, és nemsokára deportálták is Sárvárról. A betiltás sorsára jutott egy sor katolikus vagy fajvédő lap is, utóbbira példa a székely diaszpóra egyik közlönyeként működő *Hargitaváralja*. És ennek esett áldozatul a *Nyugat*-utód *Magyar Csillag* is. A részben papírkorlátozásokra hivatkozó, ész nélküli lapbezárások oda vezettek, hogy például

az ország legnagyobb vármegyéjében, Pest-Pilis-Solt-Kiskunban, amely területében megelőzött néhány kisebb európai államot, egész járások maradtak sajtó nélkül. Erről a baloldali elfogultsággal nemigen vádolható lapszerkesztők is keservesen panaszkodtak Mérey László főispánnak az év júliusában. A Sajtókamara főtitkára elégedett volt: „ebben a pillanatban az egész magyar napi- és szaksajtó a keresztény és nemzeti gondolat szolgálatában áll, s ezentúl azoknak a történelmi új időknek a szellemiségét viseli magán, amelytől az új és boldogabb Magyarország megszületését várjuk. Most valóban egy a nemzet a sajtójával."[25]

Azért jelentek meg új lapok is: a legtanulságosabb, és korának szellemét mindennél erősebben tükröző lap a *Harc* volt, a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet lapjának megjelenése. Az intézetet nemzetközi példák nyomán, de magánkezdeményezésre hozta létre 1943-ban a Méhelÿ Lajos biológusprofesszor köréből induló Bosnyák Zoltán polgári iskolai tanár, akinek a harmincas évek eleje óta jelentek meg virulensen antiszemita cikkei, pamfletjei, könyvei.[26] Magánkezdeményezése a német megszállás után hivatalos támogatást kapott a hiperaktív Endre Lászlótól. Az intézmény, amely egyszerre tűzte ki célul a „tudományos kutatást" és a „nagyközönség felvilágosítását", formailag még mindig egyesületként működött, de a hivatalos jóindulat Vörösmarty téri helyiségkiutalásban és szubvenciókban is megnyilvánult. Nem sokkal később pedig már adminisztratív lépésekben is: az önkormányzatok által összeállított ún. „zsidólistákat", illetve a megszüntetett zsidó egyesületek könyvtárát és iratait is megkapta Bosnyák új intézete.[27] A központi iroda megnyitásán az intézet felett mentorkodó Endre László mellett részt vett Baky László és Mester Miklós államtitkár is, illet-

ve egy-két német meghívott. Utóbbiak egyébként sérelmezték is, hogy más nem volt rajtuk kívül, így Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízottat sem invitálták meg a protokollban nem túl járatos szervezők.[28] A *Harc* a visszaemlékezések szerint 40–70 ezer példányban jelent meg hetente.[29] Hangnemére az egyértelmű denunciáns gyűlölködés és az eszkatologikus („végső harc"), biológiai alapú rasszizmus volt jellemző. A Levatich László szerkesztése alatt egészen 1944 decemberéig megjelenő orgánum szerzői körében egyesítette a kormánypártiakat, imrédystákat és a különböző nemzetiszocialista frakciókat, megelőlegezve tulajdonképp a nyár alatt erőre kapó „egypárt" elképzelését a gyilkos, és magát tudományosnak feltüntető antiszemitizmus igenlésében.

Az Első Magyar Cartonlemezgyár 1923-ban jött létre, az egyik első papíripari cégként Trianon után. 1924-ben telepedett meg Budafokon, és mindenféle átalakulások után egészen 1995-ig, leégéséig a magyar kartongyártás egyik kiemelt helyszíne volt. Azóta az urbex-hívők kedvelt zarándokhelye. Hogy miért esett rá a kormányzat választása az 1944-es nyár egyik szimbolikus, de erősen lehangoló eseménye kapcsán, nehéz kitalálni. Papírgyárak voltak másutt Budapest külvárosaiban, talán erősebb szimbolikus erővel bírt volna a csepeli Neményi Testvérek Papírgyár Rt. meglátogatása, vagy a Pesterzsébeti Papírgyáré. Lehet, hogy Balatonfűzfő messze volt, de a Chorin–Kornfeld-csoport és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségébe tartozó Hazai Papírgyár Rt. azért erősebb üzenet lett volna a nagyközönségnek. A CLB rövidítéssel ismert Első Magyar Cartonlemezgyárnak mindösszesen egy olyan különleges tulajdonsága volt, ami miatt esetleg Kolosváry-Borcsa Mihály is szemmel tarthatta. Igazgatóságában szerepelt Zilahy Lajos író, akit az irodal-

mi „átállítást" szorgalmazók legalább annyi gyűlölettel emlegettek ebben az időben, mint Márait vagy éppenséggel a zsidó alkotókat. Részben a *Fatornyok*ért, részben a *Halálos tavasz* filmváltozatáért, részben felesége, Bárczy Piroska, Bárczy István volt liberális főpolgármester lánya miatt. Itt, a budafoki Gyár utca utca 23-25. alatt jelent meg két héttel a könyvünnep megnyitása után Kolosváry-Borcsa Mihály sajtókormánybiztos, a rá jellemző ruganyos léptekkel, újságírók és filmesek gyűrűjében: az erről szóló filmhíradóban felismerni mellette régi debreceni harcostársát, Marschalkó Lajos újságírót is. A kormánybiztost a gyár mérnöke, az igazgatóság tagja fogadta (a szaksajtó szerint az illető még 1959-ben is Budafokon, az üzemben dolgozott). A gyár udvarára ezután szekerek érkeztek, megpakolva könyvekkel, és a helyszínen katonák, munkások, illetve – a filmhíradóban úgy tűnik – munkaszolgálatosok dobálták a hatalmas zúzóba a négyszázötvenezer begyűjtött könyv első adagját. Zsidó szerzők könyveit el kellett távolítani a közkönyvtárakból, sőt Bosnyák Zoltán zsidókérdéskutató intézete már év eleje óta köröztetett listákat a zsidó szerzőkről mindazok számára, akik meg akarták „tisztítani" magánkönyvtárukat, szóval az ötlet nem volt teljesen új. Mielőtt beindultak volna az óriási malomkövek, Kolosváry-Borcsa rövid beszédet mondott, illetve sajátos dramaturgiai érzéktől vezetve felolvasta Kiss József *Legenda* című versének első néhány sorát:

„A Moldova hidján hiresek a szentek,
Jóravaló szentek, nem holmi jöttmentek,
De a zsidó papnál a Hradsin tövében
Hiresebb egy se volt,
És nagyobb egy se volt"

Majd Kiss kötetét a zúzóba dobta. Választását azzal indokolta, hogy „Ezzel az ünnepi aktussal, melynek itt tanúi vagyunk, egy több mint fél évszázados egészségtelen folyamat ér véget: a zsidó szellemiség elhatalmasodása a magyar szellem felett. Ez a folyamat körülbelül Kiss Józseffel kezdődött meg a magyar irodalomban." És a képrombolókra általában jellemző módon áldozati pózba is vágta magát: „Én vállaltam a könyvégető liberális oldalról annyiszor elítélt és barbárnak minősített szerepet, mert ezt az irodalmat ki kell tépni a magyar szellemi életből."[30] A külföldi zsidó írókat reprezentáló és elsőnek megsemmisített könyv is stiláris telitalálat volt a kormánybiztos részéről: Franz Werfel *A Musza-dagh negyven napja* című könyvét dobta a politikus az őrlőtálcába; a regény pedig éppenséggel egy népirtást örökített meg. Megindultak a zúzda hatalmas őrlőkövei, és elkezdődött a könyvek megsemmisítése. A sajtóbeszámolók szerint a honvédség céljaira gyártottak belőle papírt. Kolosváry-Borcsa pedig hitet tett amellett, hogy ez csak az első ilyen aktus volt, több követi majd. „Magasabb szintre helyezkedve nekem is az volt a véleményem, hogy helytelen dolgot csinálunk. De ezzel az eszközzel minden öntudatos társadalom él" – mondta az akcióról később, a börtönben, valamelyest szégyenkezve.[31]

A magyar jobboldal radikális részének évek óta vissza-visszatérő követelése volt a filmipar „megtisztítása", illetve társadalmi témákat feszegető „népi filmek" bemutatása. Ilyenből készült néhány 1944 előtt: ezek általában nem a földreformot pedzegették, hanem többé-kevésbé nyíltan utalgattak a zsidókérdésre is. Ilyen volt az *Őrségváltás* és a *Dr. Kovács István,* illetve a *Szerető fia, Péter*ben a magyar nagybirtok kilátástalanságát jelenítették meg – valószínűleg ezért tiltotta be két hét után a Kállay-kormány 1943-ban.

Ezekben a filmekben közös, hogy valamennyinek a férfi főszereplője Páger Antal volt, aki Kiss Ferenccel együtt a markánsan jobboldali, politikai töltetű színjátszás vezéralakja lett Magyarországon. Ezeknek a társadalmi töltetű filmeknek azonban vélhetően a politika szabott határokat, és pont 1943-ban, a magyar hangosfilm addigi legtermékenyebb évében (53 alkotás 12 hónap alatt) egy ilyen filmet sem gyártottak. A társadalmi mondanivaló pótlására (a vígjátékok mellett) ebben az időben fordult a filmgyártók figyelme a történelmi témák felé *(Rákóczi nótája, Ördöglovas, Szováthy Éva)* és zajlottak egy Madách-film előmunkálatai is.[32] Sőt, Kossuth Lajos halálának 50. évfordulóján elindult a gondolkodás egy emlékét megörökítő filmalkotásról is, ennek a történészi szakmunkái azonban csak épphogy megkezdődtek.

Az 1944-es év annyiban különbözik az előzőtől, hogy nagy jószándékkal népinek nevezhető filmek ismét a nézők elé kerültek *(A két Bajthay, Futóhomok).* Társadalmi témának nevezhető az éppen a nyárelőn bemutatott *Idegen utakon,* amelyben Tolnay Klári egy orvosnő szerepében a női emancipáció és az abortusz problémájával küzd. A Németországból visszatért Cserépy Arzén már 1942 óta készült Bartha Miklós *Kazárföldön* című szociográfiájának megfilmesítésére, de most sem volt szerencséje: bár elég nehéz elképzelni, hogy a modern magyarországi zsidóellenesség egyik alapművének számító kötet leírásait hogyan lehetett volna cselekményesíteni. Mindenesetre ez a Páger támogatta filmötlet a német megszállás után újra felmerült, Marschalkó Lajos *Tiszaeszlár*jából pedig Dövényi Nagy Lajos segítségével próbáltak filmforgatókönyvet faragni, és hasonlóan rendszeresen felbukkant ötletként *Az ártatlanok,* illetve Kodolányi János *Földindulás*ának megfilmesítése

is. Oláh György, az Imrédy-párti publicista és parlamenti képviselő pedig egy filmkormánybiztos után epekedett, minősítve a korábbi magyar filmgyártást: szerinte társadalmi tematikájú komoly filmek helyett „tovább virágzottak a gépírólány–bankigazgató szerelmi históriák, a külvárosi kasszasikerekre alapított sexapeal-filmek, az egész milliókat jövedelmező egészségtelen Karády-kultusz…"[33] Páger Antal határozottan nyilatkozott az új magyar film feladatairól egy júliusban adott interjúban – tavasszal a sajtó jelentős része szinte biztosra vette a színész filmkormánybiztosi kinevezését: „A jövőben (…) valószínűleg nagyobb szerep jut majd azoknak a törekvéseknek is, amelyek azt célozták, hogy erdélyi tőkével és erdélyi szakemberekkel csináljanak erdélyi és székely vonatkozású filmeket." Majd a „nemkívánatos filmek" kérdését feszegető újságírónak hozzátette: „Véleményem szerint nem tilthatunk be minden filmet, mert nemzeti vagyon fekszik bennük. Természetesen az olyan filmeket, melyben a főszereplőknek a legnagyobb része zsidó, be kell tiltani. De az olyan filmeket, amelyekben csak egy-két zsidó szerepel, még egy bizonyos ideig lehetne játszani. Ez is olyan kérdés, amelyet nem lehet máról-holnapra megoldani."[34] Páger végül nem kapta meg ezt a pozíciót, helyette Mester Miklós kultuszállamtitkár, a Mesterfilm Kft. egykori alapító tulajdonosa nyerte el a tisztséget július 12-én.[35] Mesternek elég széles jogkörei lettek a gyártás és a forgalmazás ellenőrzésén át egészen a mozik engedélyeztetéséig, azonban érdemi működéséről nem sokat tudni.

A csonka 1944-es év filmtermése továbbra is főleg vígjátékokból állt, vagy olyan szórakoztató műfajú alkotásokból, amelyek aligha feleltek meg az új kurzus kultúrpolitikai elvárásainak. Karády Katalin utolsó 1945 előtti filmjében (*Machita,* rendezte Rodriguez

Endre) kémnőt alakított, de a film alig került a közönség elé: a főszereplőt két héttel a bemutató után letartóztatta a Gestapo, részben kémvádakkal, részben zsidó ismerősei bújtatásával vádolták. A fogságban megverték, megalázták, és a fogait is kiverték. Három hónap után szabadult. Más regiszterben, de szintén inkább az aktualitást szolgálta ki az *Egy gép nem tért vissza* című alkotás (rendezte: Pacséry Ágoston), amely háborús témát dolgozott fel, hasonlóan a *Magyar sasok* című, 1944 tavaszán bemutatott repülősfilmhez (rendezte: László István), amely még jóval a CGI kora előtt próbálta aranyosan bemutatni egy Caproni 135-ös bombázógép kényszerleszállását, gyufaskatulyából készült makettek segítségével. A nagy fogadkozásokhoz képest azonban idő, pénz és talán akarat hiányában kevés történt. A közönség továbbra is tódult a vígjátékokra, és ahogy a front egyre beljebb jött az országba, a hatóságok is hajlottak arra, hogy a közönségnek, ha egyáltalán eljut még moziba, felhőtlen szórakozásra lesz ott szüksége, nem komoly társadalmi problémákkal való ismerkedésre.

Ha a korszak véleményformáló lapjaira tekintünk, érdemes szemügyre venni, hogy azokban tűntek-e fel új gondolatok ezen a nyáron, vagy hogy íróik gondoltak-e bármit is arról, milyen legyen az az ország, amit a történelmi sorsforduló a kezükbe juttatott.

Az alapvető érzés a káröröm: szoros a verseny, de ebben talán a *Magyar Futár* volt a legszégyentelenebb. Rajniss Ferenc lapja azzal tett szert százezres olvasóközönségre, hogy a német *Signal* katonaújság képanyagát kapta meg, és hazai fotóanyaggal elegyítette. Fotóriport az ungvári gettósítás napjairól, kárörvendés az ortodox zsidók vagy éppen a már emancipált, kivetkőzött középosztálybeliek sorsa felett (május 31.), kétoldalas gúnyolódás a kikeresztelked-

ni vágyó tömegeken, képriporttal (július 19.): így néztek ki a hazai húzóanyagok. Ezt egészítette ki Dövényi Nagy Lajos regényfolyama. A *Magyar Futár* munkatársa abban a tisztességben is részesült, hogy vezércikkben követelték *Az ártatlanok* rádióközvetítését, holmi operettek helyett (július 19.). A lapban tagadták a zsidóság szenvedéseit, és igyekeztek fenntartani a „nem is szenvednek"-narratívát. Még akkor is, amikor a vidéki zsidóságot maradéktalanul deportálták: „Ahány zsidó van ebben a milliós városban, az mind a szabadság örömét élvezi, reggel 11-től este 5-ig, s a keletien buja asszonyok ma is briliánsgyűrűs ujjakkal igazítják meg a divatos nyári ruhán a csillagot, az állítólag sanyargatott, életerős férfiak pedig, akik a biztonság langyos légkörét élvezik a kialakult utcai kaszinókban, angolposztós eleganciával beszélik meg a legfrissebb rémhíreket, mialatt a magyarság legjava fiatalsága a galíciai mezőkön vérzik a bolsevizmussal való harcban!" – írták például augusztus 2-án.[36] A mondanivaló befogadását segítették az antiszemita karikatúrák is (némelyikük szerzője szép kort ért meg, és egyikük még egy magyar egyetemi város díszpolgára is lett a kilencvenes években), illetve a képaláírások, amelyek nyilván a német propagandanarratívát közvetítették. Az alapvetően kevés szöveggel, sok képpel dolgozó újságban, a magyar sajtóban eladdig kissé szokatlanul, megjelent az autentikus feketeellenes rasszista hang is, főleg akkor, ha érkeztek be olyan képek, amelyek a szövetséges hadseregek színes bőrű katonáit ábrázolták. Az alapvetően Imrédy-párti lap beszámolt a pártközeli fegyveres veteránszervezet, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége nagygyűléseiről, vezető személyiségeiről, a volt miniszterelnök beszédeiről. Sőt még arra is ügyelt, hogy az úrnapi körmenetet is úgy fotózzák, hogy a Sztójay-kormány köz-

gazdasági minisztere legyen a középpontban. A lap katonai szakkomentátora pedig az a Zách Emil nyugalmazott vezérezredes volt, aki a szélsőjobboldali sajtó egy jelentős részét ellátta helyzetelemzéseivel. A *Magyar Futár* általános ikonográfiai iránya egy európai antibolsevista összefogás szuggerálása volt: ebben valószínűleg szerepet játszott a képanyagot szolgáltató német propagandaszolgálat is. A német és a magyar hadsereg harcai mellett a Futárhíradó rovat rendszeresen beszámolt a francia antibolsevista légióról, Finnország harcairól vagy a szerb Nedić-kormány önkénteseinek eskütételéről. A varsói felkelésről három hét késéssel adott hírt a lap: de ez a korabeli magyar sajtóban még mindig gyorsnak számított, különösen a képanyagot tekintve, amely szinte teljesen hiányzott a korabeli újságokból.

Az Ország című hetilap 1944 nyarán még csak a második évfolyamában járt: Vajta Ferenc volt a főszerkesztője. Ő az *Új Magyarság* köréből érkezett vissza Berlin érintésével a magyar sajtópiacra.[37] 1943-tól saját újságjában hirdethette a nemzetiszocializmus eszméjét, oldalán az ezen a nyáron az egész pályát bejátszó Dövényi Nagy Lajossal és Stitz Jánossal, a Magyar Élet Pártja méhészeti szaktekintélyével, mint szerkesztőkkel. A meglepően modern tördeléssel és rovatrendszerrel működő lap, diszkrétebben, mint a *Magyar Futár* vagy az *Egyedül Vagyunk,* de az imrédyzmus (a hezitálás nélküli kollaboráció illetve a radikális politikai átalakítás) híve volt. A cikkeket ritkán írták alá a szerzők, ha mégis, meglepően sok női nevet találunk közöttük. Vajta külpolitikai újságíró volt, és hazai pályáját a Szálasi-kormány bécsi főkonzuljaként fejezte be. Érdeklődésének megfelelően a külpolitikai elemzések elég szép számmal szerepeltek a lapban, ezek döntően a Szovjetunió által madzagon

rángatott nyugati szövetségesekről szóltak, amelyek mögött általában a zsidóság világméretű manipulációja és revansvágya állt. A lap éberen figyelte főleg az emigráns csehszlovák politikusok mozgását, és nyilatkozataik interpretálásával háborús kitartásra serkentette olvasóit. Hasonlóan jártak el a magyar emigrációs politikusok esetében, Jászi Oszkártól Eckhardt Tiborig. Ha sikerült olyan híradást közzétenni, amelynek esélye volt arra, hogy lejárassa például Edvard Benešt, *Az Ország* nem habozott: kimondottan pozitív hangvételű interjúval emlékezett meg Milan Hodža szlovák politikus Amerikában bekövetkezett haláláról, utalva arra, hogy az emigrációban élő volt miniszterelnököt esetleg csehszlovák politikai riválisa tetette el láb alól.[38]

*Az Ország*nak annyiban ravaszabb közlési politikája volt egy átlagos világnézeti fórumnál, hogy néha közölt egyáltalán nem szélsőjobboldali szerzőktől is (például Tersánszky Józsi Jenőtől), karikatúrái közé a szokásos anyósviccek mellé csúsztatta csak be az antiszemita tartalmakat (egy olyan grafikus munkáit, akinek gimnáziumi művészettörténet-könyvéből azután nemzedékek tanultak a hatvanas-hetvenes években). Az újságnak mind rovatszerkezete, mind formai elemei szeriőz lap benyomását keltették. Olvasóját megajándékozta a tájékozottság illúziójával, miközben valódi mondanivalója a szemrehányás és a represszió követelése volt. Szemrehányás a hallgató népi íróknak, akik nem hajlandók a „megújuló Magyarország" nagy harcába beleállni,[39] fenyegetőzésbe hajló felelősségre vonás a nemesi családoknak, akik zsidókat fogadtak maguk közé (erre szolgált az *Újabb adatok a nemesített zsidó családok ügyéhez* című cikksorozat).[40] Ebben a sértődöttségversenyben határozottan Dövényi Nagy javára lehetett írni, hogy

Ady Endre vagy Móricz Zsigmond proskribálása elől azért kitért, a „szellem igazi, nemes szabadsága" jegyében.[41]

A múlttal való leszámolás dominált az *Egyedül Vagyunk* hasábjain is. Az 1938-ban indult kéthetilap az új magyar jobboldaliságnak a *Magyar Szemle* konzervativizmusával szemben álló áramlatát jelenítette meg. Szerkesztője Oláh György publicista, a „hárommillió koldus" fogalmának kitalálója, a *Magyarság*, majd az *Új Magyarság* újságírója, parlamenti képviselő lett, aki Imrédyvel együtt hagyta el a kormánypártot 1940 őszén. A rotációs papíron megjelenő lap – ahogy a hozzá közel álló párt is – azt a szélsőjobboldali elitet jelenítette meg, amelynek kétségtelenül voltak a maguk szakmájában kvalitásos képviselői, és olyanok is megjelentek itt, akik nem feltétlenül azonosultak a lap szellemiségével. A szélsőjobboldalon kötelező Kiss Ferenc–Páger Antal kultusz mellett megjelent itt Bulla Béla földrajztudós, adott írást Weöres Sándor, elemezte a magyar történettudományt nagy port kavart cikksorozatban Mályusz Elemér.

A kárörvendés a letűnt világ jelképes alakjaira is kiterjedt: a Lipótvárosi Kaszinó, Keresztes-Fischer Ferenc dolgozószobája, Fenyő Miksa műgyűjteménye, Bethlen István, netán Kállay Miklós birtoka vagy a *Magyar Nemzet* című napilap megszűnése egyformán kolumnás anyagokat igényelt. Utóbbi esetében egy viccesnek szánt *Magyar Nemzet*-címlapot is összeraktak az *Egyedül Vagyunk* július 14-i számában, álcikkekkel és álszerzőkkel, hogy így ünnepeljék a lap megszűntét. A közepesen tréfás persziflázsok közé tartozott, hogy a lapban korábban rendszeresen publikáló Szekfű Gyula paródiáját egy bizonyos Árvácska Gyula neve alatt jelentették meg. Az elmúlt rendszer intézményeinek támadása (MTA, egyetemek,

kormányzati intézmények, színházak), zsidóktól való állítólagos függésük bemutatása a lap anyagainak meghatározó iránya lett. Ennek egyik legmarkánsabb példája Baráth Tibornak, a kolozsvári egyetem történészprofesszorának írása az egyetemi elitképzés kiemelt helyéről, az Eötvös Collegiumról a lap egyik júniusi számában. A támadásnak különös ízt adott az a tény, hogy a lendvai születésű Baráth maga is az intézmény diákja volt, haszonélvezője a Klebelsberg és Hóman által kiépített meritokratikus rendszernek, amely a cikk íróját külföldi ösztöndíjhoz, majd álláshoz juttatta. Baráth Szekfű Gyula és Domanovszky Sándor tanítványaként koraújkori magyar történelemmel kezdte szakmai beavatását, aztán csaknem tízéves párizsi tartózkodása alatt fordult érdeklődése historiográfiai kérdések felé. Miközben állandóan szintézisek megírását ígérte, igazán átfogó, céhes szabályok szerinti monografikus munkát soha nem írt, viszont működése már kolozsvári évei alatt elkanyarodott erősen szélsőjobboldali irányba (ami majd az emigrációban egészen az ezoterikus őstörténetig vezetett). Mindenesetre Mályusz Elemérrel ők ketten képviselték a magyar történettudományban a szakmai teljesítményt is felmutatni képes, minőségi szűrőkön átesett szélsőjobboldalt a jobbára keresztény-konzervatív főárammal szemben (vagy amellett). Baráth az *Egyedül Vagyunk*ba írott cikkében a nacionalizmus elhagyásával, a liberalizmus, sőt a „szalonbolsevizmus" felé fordult intézményként láttatta az Eötvös Collegiumot, ami nyilván nem volt független a „zsidó" és „az ő befolyásuk alatt álló" tanárok jelenlététől. Ezért az egyetemi tanár minél erőteljesebben szorgalmazta a Collegium visszatérését „eredeti értékeihez" és a „korszerű nemzetszolgálat" felvállalását.[42]

A kormányzathoz közel álló többi világnézeti szemle nem sokban különbözött alaphangütésében. Káröröm, gúny, és esetlegesen a teljes gleichschaltolásból kimaradt területek felemlegetése alkotta a *Nemzetőr, A Magyarság Útja* vagy az *Új Európa* mondanivalóját ezekben a hónapokban. A szociális gondolkodás, pláne úgy, hogy nem antiszemita uszítással párosult, alig jelent meg a hasábokon: Géza Ottó, a nyilasokhoz közel álló munkásköltő a Matolcsy Mátyás által szerkesztett *Új Európá*ban elismerte, hogy nem sok minden történt az „új korszellem honi térfoglalása" során a munkássággal, legyen szó családi pótlékról, öregségi nyugdíjról, újabb lakások építéséről, vagy a fizetett szabadsághoz való jogaik rendezéséről.[43] A szélsőjobboldali értelmiségi és kulturális világ csalódottságát egymagába sűrítette egy Erdélyi Józseffel készült interjú az Ambrus József volt Turul-vezér és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségének ideológiai vezetője által szerkesztett *Nemzetőr*ben. A népiek jobboldalához sorolt költő a beszélgetésben annyit csapkodott, hogy alig lehetett követni: a *Solymosi Eszter vére* szerzője háborgott egy sort a népieken, mert eladták volna a népi gondolatot, hallgatnak és lapítanak. Szidta az épp leváltott Németh Antalt, valamint Márait, Illyést, a *Magyar Csillag*ot, Németh Lászlót és Sárközy Györgyöt a *Válasz* című, akkor már hat éve bezárt folyóirat szerkesztéspolitikájáért.[44] A népiek 1943-ban közös nyilatkozatban jelezték, hogy semmiféle közösséget nem vállalnak immár a háború alatt már döntően csak nyilas lapokban, illetve a kormánypárti *Új Magyarság*ban publikáló költővel: „Magatartását példának nem tekintjük, és sajnáljuk, hogy az utókor ítélőszéke előtt a mienkénél keményebb törvény alá kell esnie."[45] Az egyébként vitathatatlanul tehetséges, és a harmincas évek első harmadáig a *Nyugat* és az *Est-*

lapok által patronált Erdélyi 1944-ben egy zsidóktól elvett lakást is kapott, amit szépen meg is verselt. Ennek ellenére megszólalása jól tükrözi azt a sértett, áldozati pózt, amelyet a szélsőjobboldal tollforgatói vettek fel az év nyarán. Az ölükbe hullt minden, gyakorlatilag azt csináltak, amit akartak. Valami mégsem volt az igazi számukra: úgy érezték, hogy a haza (vagy a kormányzat) nem igazán hálás a nemzetiszocialista Magyarország ügyében vívott harcukért, a dolgok nem úgy mennek, ahogy azt ők szeretnék. Néhány kulturális látszatintézkedés szolgálta azt, hogy komfortosan érezhessék magukat (mint például a Fészek bezárása és a művészklub jobboldali irányba állítása), de ez nem tűnt elegendőnek. A rostokolás okozóit pedig jobbára ugyanazokban találták meg: a zsidókban és azokban a politikai ellenfeleikben, akik egyébként már rég eltűntek a pástról. Amikor pedig ők is elfogytak, rátértek a hibás emberi tulajdonságok, embertípusok ostorozására.

Aztán le kellett menni az óvóhelyre, vagy elindulni nyugat felé.

5. VÁRIAK ÉS VÁRMEGYEIEK

A hagyományos magyar politikai elit – értve ezalatt az 1919–1920-ban hatalomra jutott rendszer szabadlábon és nem illegalitásban létező tagjait – nem volt könnyű helyzetben 1944 nyarán. Formailag továbbra is az 1922 óta hatalmon lévő kormánypárt (ekkor már 1939 óta: Magyar Élet Pártja) volt a hatalom főbirtokosa, amely a német megszállás után koalícióra lépett az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártjával. A két erő alkotta a kormánykoalíciót, miközben a nyilasokat pedig ebből a kombinációból kizárták. Azért néhány nemzetiszocialista politikust, például Baky Lászlót bevették a hatalom sáncaiba. Ez a kormány hajtotta végre a zsidóság végső kifosztását, a gettósítást, a deportálásokat (amit az 1944 nyári minisztertanácsi jegyzőkönyvekben sohasem így neveztek: „kiszállítás", „kitelepítés", „munkára vezénylés"; így sorjáztak az eufémizmusok. A „deportálás" szó akkor került elő, amikor szeptember 8-án az átálló román csapatokat a híradás szerint a szovjetek „deportálták".[1])

Ugyancsak ennek a kabinetnek a felelőssége volt az ellenzéki politikusok, újságírók, közszereplők németeknek való kiszolgáltatása.

Sorsuk a nyár folyamán időről időre a minisztertanács napirendjére került, de a radikális jobboldaliak álláspontját ezzel kapcsolatban elég határozottan foglalta össze Jaross Andor és Imrédy Béla június elején elhangzott véleménye. Szerintük Sztójaynak csak akkor kellett felvetnie a kérdést a német partnereknek, „ha itt az országban a belpolitikai kérdést rendezik" – vagyis amíg le nem zajlik a politikai élet teljes purgálása.[2] Ugyancsak a Sztójay-kormány ténykedéséhez kötődik a magyarországi sajtó jelentős részének betiltása és a jobboldali „átállítás" levezénylése, vagy legalábbis annak elkezdése. A parlament képviselőháza és felsőháza mindösszesen egyetlen ülést tartott egész nyáron (még június elején), amelynek során semmiféle érdemi munkát nem végeztek, hacsak a két kamara saját, 1944 júniusában lejáró mandátumának hosszabbítását nem tekintjük annak. Tekintettel az életbe léptetett és a vármegyei adminisztrációk által változó hatékonysággal betartatott gyülekezési tilalomra és a pártrendezvények betiltására, a politikai tevékenység terének elsősorban az informális találkozók maradtak. Ebbe a tevékenységbe az emlékiratok, naplók, levelezések adhatnak némi betekintést. Az olvasó elé táruló kép nem különösebben épületes. A Magyar Élet Pártja politikusai cinikus gyűlölködéssel beszéltek saját, német fogságba került politikustársaikról, így például Keresztes-Fischer belügyminiszterről.

> *„Érdekes, hogy őt senki se szánja, sőt örülnek a sorsának. Valóságos gyűlöletvihar tombol körülötte. Senki egyetlen szóval sem kell a védelmére. Én igen. Pedig az utóbbi időben éppen feszült lett a viszony köztünk. A napokban egy társaságban, ahol nyilvános megkan-*

> *csukázását kívánták, menteni próbáltam. Nem segített senki, noha Kádár Levente, az egyik államtitkára is jelen volt. Ez úgy látszik később mégis elszégyellte magát, mert mikor távozóban a kabátjainkat húztuk, félrevont, s azt motyogta, hogy ő nem tudta, kiről van szó, nem tudta, hogy Keresztes-Fischer Ferencről"* – írta róla minisztertársa, Zsindely Ferenc még márciusban.[3]

A naplót író politikus maga is atipikus szereplője a korszak magyar politikai életének: hagyományos tisztviselői pályát befutva emelkedett egyre magasabbra a keresztény-nemzeti establishmentben, sikeres vadászíró volt, aki gyerekirodalommal is próbálkozott. Teleki Pál államtitkára lett, majd annak halála után közellátási miniszter. Naplójából egy jó stiláris érzékkel rendelkező, a csoportjára jellemző antiszemitizmussal megvert politikus képe bontakozik ki, aki maga is átváltozáson ment át ezekben az években. Elkötelezett németbarátból lett egyre tartózkodóbb a náci Németországgal szemben. Felesége, a harmincas-negyvenes évek magyar divatjának ünnepelt tervezője, Tüdős Klára nemcsak a Györffy Kollégium (a NÉKOSZ tulajdonképpeni elődje) jobbára baloldali fiataljainak nyújtott védőernyőt a háború éveiben, hanem bevonta férjét a református közéletbe is. Zsindely a szokásos stallumokon és szerepléseken felül komoly megtérési folyamaton ment át ezekben az években, és felületes kultúrprotestantizmusa kegyes fordulatot vett. Élete hátralevő részében bensőséges és mélyen megélt hit jellemezte. 1944 nyarán már azért csomagolt Istenhegyi úti villájában, hogy a fronton elhunyt kertészük házikójába kiköltözve kibombázottakat, menekülteket, zsidóságuk miatt üldözötteket költöztessen

be korábbi lakóhelyére. A későbbiekben ők bújtatták, mások mellett, Apró Antal kommunista politikust és feleségét, illetve Szakasits Árpád szociáldemokrata politikus hitvesét.

A magyar politikai életben egyébként fontos társasköri hagyományt élesztgetve/életben tartva Zsindely Ferenc maga is megpróbálta keresni a kibontakozás útjait a magyar jobboldal számára. Az eredmény meglehetősen soványra sikeredett. Majthényi Miklós, Móricz Zsigmond egykori osztálytársa, Székelyudvarhely és Kecskemét volt polgármestere, a Magyar Közösség egyik legsikeresebb toborzótisztje volt, aki már évek óta „kalákákat" szervezett, ahova politikai elvbarátait hívta. „Ez a Miklós aztán furcsa kis ember. Ellenforradalmár és fajvédő. Picike, cingár, tatárfejű, hosszú bajusza lelóg, és apró, barna szeme úgy ég, mint a szikra. A lelke is állandóan lobog. Jön-megy, szervez, lelkesít naphosszat turáni ősmagyar alapon. És teljesen önzetlenül" – írta róla Zsindely a német megszállás előtt egy nappal.[4] Március 19. után a Majthényi által összegyűjtött társaság, dacára a fajmagyar alaphangnak, általában is igazat adott a németeknek, ami azonban a tavasz végére már átadta a helyét a kormány szapulásának. Átütő eredményeket azonban nem lehetett várni egy körtől, amelyben egyszerre volt benne Bárdossy László volt miniszterelnök, Bonczos belügyminiszter, Lukács Béla volt földművelésügyi miniszter, a kormányzó rokona, a MÉP volt elnöke, Vajna Viktor altábornagy, a Hargitaváralja nevű jelképes székely község (tulajdonképp egyesület) elnöke, valamint Baky László volt csendőrtiszt, nemzetiszocialista politikus. Az egész nyáron át tartó egyeztetéseknek annyi eredménye lett, hogy augusztus közepére elhatározták: audienciát kérnek Horthytól, hogy „előtte a helyzetet feltárják". Egyik fő követelésükre, a sváb származású

középosztályt a hivatalokból kitoló elképzeléseikre azonban aligha juthatott ekkor érdemi figyelem.

Kétségtelenül nem volt könnyű dolguk: a kormánypárt radikális változást akaró jobboldali képviselői otthagyták a MÉP-et még 1940 októberében Imrédy Bélával, és létrehozták a Magyar Megújulás Pártját. A nem túl nagy számban megmaradt konzervatívok jobbnak látták hallgatni, miközben a volt miniszterelnök, Kállay Miklós a török követségen, majd német fogságban volt, hasonlóan mondjuk Laky Dezső korábbi közellátási miniszterhez vagy az egykori Gömbös-hívő Somogyváry Gyulához, illetve Makkai Jánoshoz. A kormánypárton kívül a magas rangú főtisztviselőknek, így a Külügyminisztériumban Szegedy-Maszák Aladár, a politikai osztály vezetőjének vagy Szentmiklóssy Andor, a külügyminiszter állandó helyettesének a letartóztatása is jelezte, hogy mire számíthat az, akinek esetleg különvéleménye van az Új Európa megteremtéséről.

Az egyetlen valamirevaló politikai program, amit az ország professzionális politikusai felkaroltak, és igyekeztek sikerre juttatni, az az egypártrendszer volt. A MÉP egyes helyi pártszervezetei (így például a nyíregyházi) már áprilisban pedzegetni kezdték a témát, de magasabb, törvényhatósági szintre csak hetekkel később jutott a kezdeményezés. A kormánypárt korifeusai nyilván úgy értették, hogy az összes pártnak gyakorlatilag a Magyar Élet Pártjába kell olvadnia. Másutt ezt azért nem teljesen így látták.

A 12 nem leváltott vidéki főispán egyike, a miskolci Borbély-Maczky Emil, régi fajvédő, vaskezű adminisztrátor, viszonylag felvilágosult szociálpolitikus, az általa vezetett vármegye törvényhatósága előtt felvezetett egy helyi kezdeményezést, amely a képviselők ötven százalékának támogatását bírta: „Feltétlen nemzeti

összefogásra és egypártrendszerre van szükség" – jelentette ki június 1-jén Miskolcon.[5] Nemzeti összefogást hirdetett, és a pártok megszüntetésére szólított fel beszédében. A borsodi, kormánynak címzett feliratból országos mozgalom lett, a vármegyék sorra fogadtak el hasonló állásfoglalásokat. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe egy héttel később, június 8-án érkezett meg az innováció híre. Az úgynevezett kisgyűlés egyhangúlag támogatta a borsodi kezdeményezést, de a vármegye parlamenti képviselői már távolról sem voltak ilyen lelkesek.[6] A vármegye új főispánja, Mérey László nyugalmazott altábornagy által összehívott, a terület parlamenti képviselőit összefogó értekezlet foglalkozott vele. A magyar politikai élet nehézsúlyú képviselői voltak jelen, így kormánybiztosok (Incze Antal, Kolosváry-Borcsa Mihály), államtitkárok (Mester Miklós), a politikai élet veteránjai, a volt földművelési miniszter, Teleki Mihály. Meglepő módon épp azok nem lelkesedtek egy egységes politikai pártért, akiknek ez a politikai programjához is közel állt: a nyilasok meglehetősen fanyalogtak az ötleten. Míg a Sztójay-kormány sajtókormánybiztosa, Kolosváry-Borcsa „erős központi diktatúrát" követelt, Baross Endre pilisszántói birtokos, a *Borászati Lapok* főszerkesztője egyenesen „nemzeti szocialista egységpártot" akart, „a régi Gömbös Gyula jelvénnyel", Csia Sándor, a pomázi kerület nyilaskeresztes képviselője és Beszkárt-alkalmazott csak ógott-mógott, kifogásokat emelt, Márton Bélával, a gömbösi politika valamikori fenegyerekével együtt. A gyűlések általában végül öreguras dohogásba fulladtak a feljelentgetés kultúrájának kárhoztatásáról és a Pest megyei szellem megteremtésének szükségességéről, illetve a rádiós dzsesszműsorok betiltásáról. Mérey főispán elkeseredetten közölte, „hogy a lelkesedés lelohadt, ott sem vagyunk, ahol a leg-

elején voltunk".[7] Az értekezlet, csakúgy mint a nyár folyamán tartott későbbiek, egy jottányival sem jutott előbbre a témában. Még az alapvetően (szélső)jobboldali pártok között is mély személyi és stratégiai differenciák mutatkoztak a kérdésben, amiket aztán majd az 1944. augusztus végi, valamennyi pártot betiltó rendelet oldott fel. Jellemző ugyanakkor, hogy a vármegyei urak, „átállítás" ide, „őrségváltás" oda, egy szót sem szóltak például a munkásság szociális vagy egyéb követeléseiről az ország legnagyobb és egyúttal legiparosodottabb vármegyéjében.

Az egypártrendszer követelése a nyári hónapok alatt végigfutott csaknem az összes vármegyén, nyilván felsőbb instrukcióra mindenütt támogatták, de a támogatás mögött egy csomó indulatot és esetlegességet találni. Nem sokan tették fel maguknak a kérdést, hogy a pártnélküliség miben is különbözik az egypártrendszertől. És helyi szinten a kettő kissé össze is csúszott: a néha meglepően erős hangú publicisztikákat is közlő *Szigetvári Hírlap* például így számolt be egyes dél-somogyi falvak MÉP-szervezeteinek gyűléseiről: „A drávafoki MÉP választmánya a múlt vasárnap ülést tartott. Nem foglalkoztak ezen az ülésen politikával, csak az emberek és a község sorsával. A politikát kizárták az ülés tárgysorozatából, mert egyöntetűen állást foglaltak az egység legsürgősebb megteremtésének szükségessége mellett. Megmondták kendőzés nélkül, hagyjanak nekik és a falvaknak békét. Nem kellenek most pártok se nekik, se a falvaknak."[8] A rimaszombati *Gömör* meg éppenséggel úgy értette, hogy az egység a Magyar Megújulás Pártjába tartozó Jaross Andornak és egykori, az Egyesült Magyar Pártból jövő híveinek az összeesereglését jelenti: „Álljunk elő és mondjuk ki, hogy a Felvidéki Egyesült Magyar Párt jogutódja csak az a párt lehet,

SOMOGYI KÖNYVTÁR 19734 1881

ahol Jaross Andor, az akkori vezér dolgozik, és a régi felvidéki pártok szervezete térjen vissza Jaross Andor és vezérének [Imrédy Bélának – A. B.] zászlaja alá."[9] Pápán pedig a helyi nyilasok nevében író műszaki tisztviselő és leventeoktató úgy vélte, hogy „A nemzeti egység akkor teremtődik meg, ha a gondviselés adta vezért a nemzet felismeri és követi", azaz az egypártrendszer csak Szálasi köré tömörülve valósulhat meg.[10]

Ha politikai program szempontjából tekintjük a Sztójay-kormány 1944. nyári ténykedését, a nagyszabású, jobboldali alapú társadalmi reform terve csak nyomokban lelhető fel. A miniszterelnök programbeszédét több mint két hónappal kormányra lépése után, május 24-én mondta el a parlament előtt. Ebben a szövetségesi hűséget és a kormányzó iránti lojalitást, valamint a győzelembe vetett hitet nyomatékosította, de Rajniss Ferenc vagy Incze Antal minden lelkes közbekurjongatása ellenére elég üresen kongott a „népi és szociális Magyarország elszánt akarása" egy nyugalmazott és láthatóan teljesen enervált magyar királyi altábornagy szájából.[11] Egy héttel később Sztójay Balatonfüreden, frissen megkapott választókerületében is beszélt, itt talán még ennyit sem mondott. Ezt a hiányt egyébként Imrédy Béla tárca nélküli gazdasági miniszter is jelezte alig egy héttel a kormányba való belépés után: „Szociális szempontból nem sok történt azóta, mióta a jelenlegi kormány megkezdte működését. Feszültség áll fenn a munkáskérdésben" – jegyezte meg. Szerinte alacsonyak voltak a bérek, és üzemi bizottságok felállítását kívánta, a munkások légoltalmának kiterjesztését, természetesen német mintára. Aladár-rendelet létrehozását szorgalmazta (azaz a zsidónak tekintett vállalatokba felvett keresztény menedzserek/tulajdonoso/strómanok kiszűrését).

Jelezte, hogy a meggazdagodásokat is vizsgálná, és azt kérte, hogy tárcájának rendeljék alá az árkormánybiztosságot. Ez lett volna szerinte az őrségváltás makulátlan megvalósulása.[12] A kormány aztán kétségtelenül elfogadott néhány szociális töltetű rendeletet a három nyári hónap alatt. Így június 10-én tárgyalták a mezőgazdasági munkások betegségbiztosításáról szóló törvényjavaslatot, ami Jurcsek Béla miniszter szerint „egy nagy szociális probléma megoldása", és ha ez nem is volt teljesen igaz (mert nem oldotta volna meg a kérdést), de az ügy a két világháború közötti Magyarország egyik nagy szociálpolitikai hiányossága volt. Megpróbáltak a márciusban egyébként be nem tiltott szakszervezeteknek is riválist vagy éppen helyettesítő szervezetet támasztani a Magyar Ipari Munkások Szövetségének létrehozásával; emellett emelték a hadigondozottak és hadiözvegyek anyagi juttatásait, kamatmentes kölcsönt biztosítottak „kisembereknek" a szükségóvóhelyek megépítésének költségeire, és a „munkáskérdés" megoldásáról is szó esett, amihez első lépcső egy „munkáskataszter" felállítása lett volna. A kormányzat ezen felül is hozott bizonyos szociálpolitikai intézkedéseket: a nyugdíjjogosultság korhatárát 65-ről 60 évre szállította le, javított (legalábbis papíron) a tanárok és tanítók anyagi helyzetén, és egyes rétegek nyugdíj- és társadalombiztosítása terén is hozott néhány, költségvetésileg egyébként egyáltalán nem alátámasztott intézkedést.[13] Illetve tipikus pótcselekvésként eltörölték a túlburjánzó neobarokk címzéseket a közigazgatásban. Nem voltak többé méltóságosok az országban. Állítólag.

Nagyjából azonban ez volt minden: az Imrédy-párti miniszterek 1944. augusztus 7-i kiválásával és a hadi helyzet rohamos romlásával a minisztertanácsi üléseken is előtérbe kerültek a stra-

tégiai és diplomáciai kérdéseken való merengések. Ekkor a szokásosan 40–60 napirendi pontból álló kormányülések már csak 2-3 téma megtárgyalására szorítkoztak. A bőséges napirenden azonban továbbra is túltengtek a kitüntetési ügyek. Ezek között különösen visszatetsző volt, hogy a külügyminisztérium júliusban a Magyar Szent Korona Rend középkeresztjére terjesztett fel négy SS- és SD-tisztet, akik a szerbiai holokausztban és/vagy partizánvadász akciókban vezető szerepet játszottak, köztük Emmanuel Schäfer Standartenführert, „Szerbia mészárosát". Ez az eset azonban elmerült a szolgálatban való visszatartások, a nyugdíjmegállapítások és a hiteltúllépés-engedélyezések tengerében. Két témakör volt, ami igazán foglalkoztatta a magyar királyi kormányt 1944 nyarán: a zsidó „kitelepítések" nemzetközi megítélése, majd a román kiugrás után a háború folytatásának kérdése, és az esetleges kilépés módozatainak taglalása.

Imrédy Béla, akinek a kormányból való kilépését a Weiss Manfréd Művek SS-kézbe kerülése körüli huzakodás okozta (legalábbis a felszínen), egy június 10-i kormányülésen egyetértőleg csatlakozott Sztójay Döme felszólalásához a zsidók „kiszállítása" körüli „túlkapások" megvizsgálásáról. Ezeket a miniszterelnök nem szívjóságból tette: nézete szerint ez utóbbiak „filoszemita hangulat" kialakulásához vezethetnek, amit nyilván megengedhetetlennek tartott. Sztójay humánum iránti fogékonyságának határait jól mutatja, hogy egy hónappal az előző megszólalása után jelezte: a deportálások leállítása csak ideiglenes, azokat „alkalmas időben" folytatni fogják, de emberségesen kell történniük. Ez alatt Sztójay például azt értette, hogy „legyen mindenkinek ülőhelye" a vagonokban.[14] Valójában azonban a „humánum" (vagy amit ők annak

tartottak) volt számukra a legkevésbé érdekes. A külügyminiszter (Sztójay) állandó helyettese, Jungerth-Arnóthy Mihály rendszeres vendége volt ebben az időszakban a minisztertanácsnak, és meglehetősen magányos harcot folytatott azzal kapcsolatban, hogy ha nem is feltétlenül az emberiességre, de a praktikumra legyenek tekintettel a döntéshozók.

Jungerth (1933-tól Jungerth-Arnóthy) vonzerejét főleg az jelentette a magyar külügyi szolgálatban, hogy a háború előtt évekig Thallóczy Lajosnak, a magyar Balkán-politika varázslójának személyi titkára volt. (Rosszmájú ellenzéki újságírók szerint ő volt a Bécsben élő történész-balkanista Deli Büzér nevű férfiklubjának szerencsés kezű borbeszerzője is). Tudott szerbül, és a háború előtt már kisebb délszláv témájú cikkekkel jelentkezett a magyar tudományos sajtóban, 1916 után pedig a belgrádi osztrák-magyar főkormányzóság politikai osztályát vezette, 1918-tól szolgált a Dísz téri külügyminisztériumban. A szerbről átnyergelt az oroszra, és kulcsszerepe lett a Tallinnban folytatott magyar-szovjet hadifogoly-egyezmény tető alá hozásában a húszas évek elején. Előbb a balti államokban, majd Törökországban, végül 1939 és 1944 között Szófiában képviselte Magyarországot. Ilyen életút után lett április 6-án a külügyminisztérium második embere, miután elődjét a németek letartóztatták. Főnökéről, a volt berlini követről nem volt valami nagy véleménye, úgy tartotta, hogy Sztójay akkor is letérdel a németek előtt, amikor állnia kellene, amikor pedig elég lenne a térdelés, egyenesen hasra fekszik.[15] Mivel rokonnak tekintett országokban – Észt- és Finnországban, illetve Törökországban és Bulgáriában – képviselte az országot, a hazai turanista mozgalom általában úgy tekintett rá, mint par excellence rokonnépi diplomatára; Jungerth-Arnóthy

igyekezett nem kioltani ezeket a szimpátiákat, de mindig megmaradt a hűvös szakmaiság talaján.

A külügyminiszter állandó helyettese hozzászólásaiban általában azt emelte ki, hogy a zsidók deportálásának ténye és a „kiszállítás" körülményei miatt Magyarország külföldi képe folyamatosan romlik, a semleges országok sajtója is fel van háborodva a magyar hatóságok viselkedésén, és ez óhatatlanul befolyásolja a magyar politika elbírálását. Kijelentései, beszámolói általában ingerült ellenkezésre késztették a minisztertanács elkötelezetten szélsőjobboldali meghívottjait: Endre László és Baky László államtitkárok ezt cáfoló jelentéseket olvastak fel, Kolosváry-Borcsa a budapesti zsidók deportálásának további elhalasztása ellen szólalt fel, Jurcsek Béla a kikeresztelkedettek kímélését rótta fel a kormányzatnak, míg Jaross Andor belügyminiszter azt közölte június 24-én, „hogy a zsidók hova mennek, minket végeredményben nem érdekel".[16] Tíz nappal később a belügyminiszter irritáltsága nőttön-nőtt, és már személyében is támadta a veterán diplomatát. Jaross azzal az átlátszó retorikai fogással élt, miszerint „ő nem akarja a külügyminiszter-helyettes személyét kritikával érinteni", mert a „legnagyobb megbecsüléssel viseltetik a személye iránt"; és nagyon sajnálja, hogy a külügyminisztériumnak kell tartania a hátát a külföldi diplomaták előtt. És itt jött az aprócska „de", ami ebben a környezetben rámutatott a valós szándékokra. Közölte, hogy a kormány már 1944 márciusában határozott a „zsidókérdés" megoldásáról, azon nem szándékoznak változtatni. Ami alig félreérthető üzenet is volt a helyét csak áprilisban elfoglaló Jungerth-Arnóthynak. Az ő júniusban és júliusban folytatott, józanságot szorgalmazó politikája nem feltétel nélküli zsidóbarátságból fakadt, de a maradék külügyi hálózat révén értesült a deportálás katasztrofális visszhangjáról. (Ez nem akadályozta meg abban, hogy optimális megoldásnak a zsidóság kivándoroltatását tartsa, legalábbis erre utalt: kifogásolta Románia jogát arra, hogy nyitva tartsa a Palesztinába vezető kivándorlási útvonalat. Ugyanezt a németek nem akarták lehetővé tenni Magyarország számára, mivel az „sértené az arabok érdekeit".[17]) A Jungerth-Arnóthy referádáival szembeni ellenségességet legfeljebb az oldotta, hogy Imrédy Béla Róma június eleji elfoglalása után a Vatikán irányából jövő erősödő kritikáktól tartott a kikeresztelkedett zsidók kapcsán. Mester Miklós államtitkár pedig a protestáns egyházak értetlenségét hangsúlyozta: de nagyjából ez volt minden. Később, a népbíróság előtt a kormány tagjai azt vallották, hogy a deportálásokról nem tudtak. „Nekem sok bajom volt a minisztertanáccsal, s akkor kértem is Sztójayt, hogy engedjen el" – vallotta Jungerth-Arnóthy a körülményekről a volt miniszterelnök népbírósági perében.[18]

Júliusban a fontosabb résztvevők azzal kommentálták a deportálások leállítását, hogy hamarosan újrakezdik őket. Augusztus elején Sztójay egyik utolsó minisztertanácsi szereplése során hirtelen ismét nagyon harcias hangot ütött meg, a zsidók budapesti jelenlétét katonai kockázatnak nevezte, és kijelentette: „Budapesten ilyen nagy számú zsidóság nem maradhat."[19] A miniszterelnök azonban ezt követően szívbajával befeküdt a János Szanatóriumba, és a minisztertanácsi üléseket Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter vezette tovább. Reményi-Schneller egy tekintetben biztosan rekorder volt a korszakban: minisztersége nyolc éve alatt tíz kabinetben szolgált, és Teleki Pál egyik lemondási kísérlete alkalmával még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy ő legyen az utóda a kormányfői székben. Az őt jól ismerők által csak Louis-ként emlege-

tett Reményi-Schneller a korszellemmel együtt fokozatosan jobbra tolódó technokrata prototípusa volt, aki (karriervágyból? hiúságból? németbarátságból?) valamennyi magyar miniszterelnököt kiszolgálta Imrédy Bélától Szálasi Ferencig. Imrédy oldalán kezdett politikai pályája nem akadályozta őt abban, hogy megpróbálja elszívni a levegőt volt felfedezője elől. Bár vannak utalások arra egyes közlésekben, hogy a magyar kormány augusztus végén a deportálások újraindítására készült, és a kezdeményezést csak a román kiugrás akasztotta meg, elég nehezen elképzelhető, hogy a hadi helyzet tragikus romlása, az elveszített maradék nemzetközi presztízs visszaszerzésére tett kétségbeesett kísérletek, illetve a kiugrás egyre komolyabban körvonalazódó lehetősége közepette erre komoly kormányzati szándék lett volna.

Augusztusra ugyanis a magyarországi zsidók sorsa csaknem teljesen eltűnt a minisztertanács napirendjéről, már ha nem tekintjük a Weiss Manfréd Művek ügyével kapcsolatos teljes kudarc beismerését, illetve a kormányzói kabinetiroda által beterjesztett, egymást követő (és a miniszterek által látható nervozitással fogadott) mentesítési listák ismertetését.[20] A hadi helyzet nem teljesen váratlan, de azért láthatóan sokkolóan ható romlását egy németek által szorgalmazott, a magyar honvédség horvátországi alkalmazásáról szóló magyar–horvát egyezmény ötlete vezette fel augusztus közepén. A német hadvezetés azt kívánta volna, hogy a Dráván túli „bandák leküzdése" céljából a magyar katonák vegyenek részt a partizánellenes harcban horvát területen. Ezt a formailag még Sztójay vezetése alatt álló kormányzat meglepő öntudattal és józansággal utasította el. Egyrészt jelezték, hogy erre maximum a horvát külügyminisztérium kérheti a magyart. Másrészt Csatay Lajos honvédelmi miniszter leszögezte: magyar katonák bevetését maximum a határ egy 10 kilométeres sávjában tudja elképzelni, semmiképpen sem messzebb. A miniszterelnököt helyettesítő pénzügyminiszter ehhez hozzátette: „hivatkozhatunk horvát érzékenységre is, nehogy a horvát közvéleményben az a felfogás alakuljon ki, hogy mi a Szent Istváni birodalom visszaállítására aspirálunk" – ami a Szent István-i birodalmat propagandájában rendszeresen felskiccelő kormány miniszterétől mindenesetre váratlan volt.[21]

Az augusztus 23-i román kiugrás mindent felborított. A rá következő két hétben a kormány átlagosan kétnaponta ülésezett, sajátságos módon azonban a kiugrás közvetlen másnapján a magyar helyzet még nem került napirendre. A kulcsfontosságú augusztus végi–szeptember eleji napokban az a korábban, így a második bécsi döntés időszakában már megtapasztalt helyzet állt elő, hogy a civil miniszterek voltak azok, akik a leginkább szorgalmazták a Dél-Erdélybe való bevonulást. A katonák inkább visszafogták volna őket, cserébe ők viszont néha elég légből kapott diplomáciai, sőt geopolitikai fejtegetésekkel ajándékozták meg a polgári minisztereket. Senki sem arról beszélt, amihez értett.

A korábban inkább németbarátnak elkönyvelt Vörös János vezérkari főnök augusztus 25-i expozéjában egyértelműen leszögezte, hogy „hadihelyzetünk rossz". Jungerth-Arnóthy pedig a stockholmi amerikai követ, Herschel V. Johnson üzenetét továbbította az ülés résztvevőinek, amely szerint Magyarország számára „végzetes volna", ha megtámadná Romániát. Dacára ennek a figyelmeztetésnek a külügyminiszter-helyettes álláspontja az volt, hogy ha van lehetőség betörni Dél-Erdélybe, előre egészen a Fogarasi-havasokig, és ott védekezni, ettől nem kellene tartózkodni az „ország ér-

dekében". Még akkor sem, „ha mindjárt diplomáciailag rosszabb helyzetbe kerülnénk".[22]

Az ülés résztvevői már ekkor kész tényként számoltak Bulgária és Finnország közeli kiválásával a német szövetségből, valamint Görögország kiürítésével. Abban a katonák útmutatásai alapján nagyjából nem volt vita, hogy a honvédség legharcedzettebb alakulatai a Kárpátokat védelmezik, nincs elég haderő, főként páncélos és repülő egy Románia elleni, nagy volumenű fegyveres akcióhoz. Még a leginkább német szövetség-pártiak is a Berlin által nyújtott esetleges katonai segítség mértékéhez és beérkeztéhez kötöttek volna egy ilyen offenzívát. A katonák nem győzték hangoztatni, különösen az augusztus 29-én kormányra került Lakatos-kabinetben erősebben szóhoz jutó Csatay honvédelmi miniszter, hogy a németeknek nem szokásuk teljesíteni az ígéreteiket. A lehetőségek mérlegelésében nagyon erősen szerepet játszott annak latolgatása is, hogy a szovjetek meddig mennek el: megállnak a Tiszánál, a Dunánál, vagy esetleg az osztrák határig törnének előre? A kormány ekkor még mindig lehetségesnek tartott egy akár jelképes angolszász megszállást a Dunántúlon, ami megakadályozná a további szovjet előretörést. Ezek a valóságtól már a maguk idejében is meglehetősen elrugaszkodott feltételezések (mert az egész azt feltételezte volna, hogy Washington és London pusztán Magyarország miatt hajlandó lenne kenyértörésre vinni a dolgot Sztálinnal) erőteljes antikommunista félelmekkel társultak; szó esett a magyar középosztály és a politikai elit bolsevikok általi kiirtásáról, „deportálásról" (!), viszont egyszer sem a németekkel fenntartott fegyverbarátságról.

Az egész két világháború közötti Magyarországról sokat mond, legalábbis utal a Trianon általi meghatározottságra, hogy azon az

augusztus 26-i minisztertanácsi ülésen, ahol végülis Románia megtámadása mellett foglaltak állást a kormánytagok, többségben voltak a határon túl született, vagy egyenesen menekült hátterű politikusok. Reményi-Schneller Lajosnak sürgős dolga akadt az épp beérkező német követtel, és az ülés vezetését átadta Szász Lajos iparügyi miniszternek. Szász sajátos figurája volt a Horthy-kori hatalmi elitnek: egyszerű pénzügyőrből küzdötte fel magát a felső középosztályba, államtitkárrá és miniszterré. Szatmárnémeti születésével és korábbi beregszászi munkahelyével csaknem ideális profilt rajzolt ki, azzal a különbséggel, hogy nem volt klasszikus menekült, már 1918 előtt a pénzügyminisztériumban dolgozott számtisztként. Megvesztegethetlenségét, tájékozottságát és a bürokrácia irányításához szükséges képességeit még politikai ellenfelei is elismerték.[23] Süllyedését az is okozta, hogy hezitálás nélkül szolgálta ki az egymást követő, egyre jobboldalibb kormányokat, és minisztériuma kulcsszerepet vállalt a zsidóság kifosztásában. Csatay Lajos honvédelmi miniszter Aradon született, Bonczos Miklós belügyminiszter Nagyszalontán, Jungerth Dél-Bácskában, Jurcsek ugyan a trianoni országterületen, de Nagykárolyban járt középiskolába. Vörös János vezérkari főnök nem elszakított területen született, Antal István igazságügy- és kultuszminiszter egyenesen Kenderesen, a helyi kocsmáros fiaként – a helyben birtokos Horthy éppen ezért vagy ennek ellenére mindig erőteljesen utálta őt. A hangulatot alapvetően jól tükrözi a szavazati, sőt hozzászólási joggal sem rendelkező Kolosváry-Borcsa közbevetése: aki „mint erdélyi származású ember kér engedélyt arra, hogy kijelenthesse azt, hogy igenis nekünk részt kell vennünk Délerdély megtisztításában, mert valósággal szégyenteljesnek tartaná azt, hogy akkor amidőn Brassót románokkal

szemben egy német Polizei Division védi, ugyanakkor részünkről semmiféle részvétel nem történik".[24] A szovjet csapatok egy nappal később foglalták el az első különálló magyar települést, a háromszéki Sósmezőt és a közigazgatásilag nem önálló, de mégis akként létező Úzvölgy-telepet.

Ezekben a napokban formálódott ki a magyar politikai élet rövid életű rögeszméje: a Dunántúl mint az új Erdély, a mentsvár a nemzeti-keresztény gondolat és társadalmi csoportok számára. A minisztertanácsi üléseken ismétlődően felmerült, hogy az angol vagy amerikai csapatok megjelenése esetén oda lehetne menekíteni a fontosabb intézményeket, sőt talán az egész középosztályt is, amelyre biztos kiirtás várt volna a szovjet csapatok bevonulása esetén. Emellett érvelt Bonczos belügyminiszter és Vladár Gábor, a Lakatos-kormány igazságügyminisztere is. Ebbe a kétségbeesett geopolitizálgatásba rondított bele Teleki Béla, a feloszlatott Erdélyi Párt elnöke, akit még dél-erdélyi ügyekért felelős tárca nélküli miniszternek is felkértek szeptember 6-án. Ehhez képest úgy tört rá két nappal később a miniszteriális urakra, mint Jézus Krisztus, aki a templomot jött megtisztítani a kufároktól. „Erdélyben mindenki meg van győződve arról, hogy a játszma el van veszve. Ezt a háborút a németek és velük együtt mi is elvesztettük" – rúgta rá az ajtót a Sándor-palotában gyűlésező miniszterekre. Mondta ezt dacára annak, hogy a honvédség szeptember 5. óta offenzívában volt Dél-Erdélyben, és a magyar csapatok elfoglalták Tordát, illetve Nagyenyedért és Dicsőszentmártonért harcoltak. Az asztal körül ülők valószínűleg még nem tudták, hogy a magyar és a német hadvezetés ugyanezen a napon a támadás leállítására adott utasítást, mert a Vörös Hadsereg alakulatai olyan mennyiségben özönlöttek be Dél-Erdélybe, hogy a kárpáti szorosok elfoglalása immár illuzórikussá vált. Ezen az estén az első előrevetett szovjet egységek felzárkóztak a magyar-román arcvonalra Kolozsvártól nyugatra, Gyalu és Körösfő között.

A dunántúli opciót ugyanezen a megbeszélésen Teleki Béla egyetlen mondattal zúzta porrá: „Az országra nézve nem cél az, hogy megmentsük a Dunántúlt és hagyjuk lemészárolni a Székelyföld magyar lakosságát" – de előtte még megengedett magának néhány prófétikus mondatot a jövőről: „az eddig elhangzott minden kombináció Erdély feladásával számol. Az erdélyi magyarságnak egy lehetősége van, hogy sorsát megmentse, éspedig ha baloldali orientációt vesz fel a román kommunistákkal való egyetértésben. Ez az egyedüli lehetősége."[25] Ezt ilyen nyíltan még senki nem mondta ki abban a teremben: Teleki nem is lett miniszter. Az erdélyi politikus már napok óta az Erdély kiürítésén és Kolozsvár megmentésén fáradozó Erdélyi Magyar Tanács egyik vezetője volt, egyházi személyiségekkel, értelmiségiekkel és helyi politikusokkal együtt.

Mit gondoltak ugyanekkor ugyanezekről a hónapokról a Szent György tér túloldalán? Mit gondoltak a rendszer talonba tett, félreállított, vagy éppen mégiscsak potens figurái, akik így vagy úgy, de szemben álltak a Sztójay-kormány jobboldaliságával? A rendszer tulajdonképpeni konstruktőre, Bethlen István volt miniszterelnök március 19-én hajnalban még a Miniszterelnökségen egyeztetett, onnan egy titkos folyosón jutott át a palotába, ahol három napig a kormányzói rezidencián tartózkodott. Innen a Szombathely melletti Gyöngyöshermánba, majd Szentesre vitték, hogy elkerülje a német titkosrendőrség ügynökeit, akiket a letartóztatására küldtek. Jellegzetes bajuszát lenyírták, és a hetvenedik életévében járó po-

litikus huszárőrnagyi egyenruhát öltött: ezt bujdosása kolozsvári állomásán ezredesi rangra emelték, mert Veress Lajos hadseregparancsnok szerint gyanús lehet egy ilyen idős, de csak őrnagyi rangot viselő katonatiszt. Szentes, a Kolozs megyei Léga, majd 1944 júliusától októberéig a nógrádi Herencsény lettek bujdosásának állomásai. Ekkoriban virágnyelven, „Muki bácsi"-ként, de elég átlátszó kódokkal tartotta a kapcsolatot bizalmasaival (Veress Lajos például „Piroska néni"-ként szerepelt ezekben az levelekben). Bethlen már Erdélyben elkezdte írni azt az emlékiratát, amely keserű számvetés volt az eltelt huszonöt év politikájával. A német megszállást megelőző beszédeiben és közéleti megnyilvánulásaiban a volt miniszterelnök, aki 1935-től független képviselőként, majd 1939-től felsőházi tagként figyelhette a politika folyását, mintha még az eötvösi liberalizmushoz is meglelte volna útját. Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy nagyon balra tolódott volna, vagy éppenséggel megérintette volna a tömegtársadalmak demokratizmusa. 1918–1919 okát továbbra is a zsidók és a szabadkőművesek aknamunkájában látta, és lelke legmélyéből utasította el nemcsak a kommunizmust, de még a magyar szociáldemokráciával kapcsolatban is erős fenntartásai voltak. Egy majdani polgári kormány tagjaként például nem is számolt velük.

Ugyanakkor a magyar politika és a társadalom végzetes félrecsúszásait jól érzékelte, bár a szociális szempontokra itt sem volt különösebb tekintettel, ahogy kormányzása alatt sem. Gömböst és kormányzatát azért kárhoztatta, mert az utóda által levezényelt politikai nemzedékváltás fiatal, radikális és a titkos társaságokra támaszkodó, valamint a német, olasz totalitárius kísérletek iránt újult csodálattal viseltető garnitúrát hozott a politikai hatalomba.

Egyszóval a „jobboldali radikalizmus, a gyűlölködő antiszemitizmus és rajtuk keresztül a nemzetiszocialista ideológiák" térnyerése az ő szemében egyértelműen az 1936-ban elhunyt kormányfő felelőssége volt.[26] Gömbös utódain is elverte a port, leginkább talán Imrédyn, akinek a „magyar parlamentarizmus történetében példátlan salto mortaléját" (azaz a konzervatív oldalról a nemzetiszocialistára való átesését) csak a „mértéktelen ambíció, a higgadt ítélet hiánya és kiegyensúlyozatlan jellem vagy hihetetlen képmutatás" számlájára írta. Távoli rokonának, Teleki Pálnak a külpolitikájában Bethlen látta ugyan a „genialitás vonásait", de belpolitikáját erősen kárhoztatta, ami főleg a kormánypárt további jobbra tolódásában, a mértéktelen sajtócenzúrában és a zsidókérdéssel való kényszeres foglalkozásban nyilvánult meg. A volt kormányfő éles szemmel elemezte a többiek (így Bárdossy, Kállay és Sztójay) politikáját is, nyilván inkább szimpatizálva a középsővel. Elemzése több volt, mint pesszimista: a *süllyedés,* a *kálvária,* a *hiba,* a *bűn,* a *bódulat* fogalmai váltakoztak tanulmánya oldalain, de a legtöbb szemrehányás mégis talán a német félnek jutott, amely csalárd, erőszakos, mohó politikájával az 1944-es helyzetet előidézte. Mondta mindezt Bethlen úgy, hogy emlékiratának már az első mondatában leszögezte: „A második világháború sorsa az első naptól kezdve eldőltnek volt tekinthető. Németország ezt a háborút sehogy sem nyerhette meg."[27] A magyar politika végzetes félrecsúszását pedig a háromhatalmi egyezmény aláírásához (1940. november) kötötte, illetve a Szovjetunió, majd az Egyesült Államok elleni hadüzenethez. Mondatainak hitelét ma is erősíti, hogy Bethlennek ez az álláspontja nem utólagos okoskodás. A háború első éveitől kezdve mondott hasonlókat. Jövőképet ugyanakkor nem nagyon kínált

(a Kállay-kormány érdemének tudta be, hogy az is megvédte volna a Kárpátok vonalát a szovjetekkel szemben), és sokkal élesebb szemmel elemezte a magyar külpolitika útját, mint a belpolitikára váró feladatokat.

A múlt hibáit még mindig jobban látta, mint a kormányzó, aki jóval a háború után, emigrációban megjelentetett emlékirataiban mindössze néhány oldalt vesztegetett erre az időszakra, amely a német megszállás és a kiugrás között eltelt. Viszont mivel rendelkezett némely minisztertanácsi jegyzőkönyv másolatával, reflektálhatott volna még sok minden másra is. Horthy írásában döntően a múltat erősen megszépítve két dologra koncentrált: egyrészt a deportálások ügyében vitt mentőakcióit hangsúlyozta, amelyek kétségtelenül léteztek, és az államfői poszton maradását Kállay Miklós tanácsának tudta be. Egyúttal hangsúlyozta, hogy a Sztójay-kormányt „a németek szorították antiszemita irányba", ami ebben a formában biztosan nem állja meg a helyét: a kabinetet e tekintetben nem nagyon kellett szorítani.[28] Másrészt Horthy magát Hitler áldozatának állította be, olyan megbízható szövetségesnek, akit megcsaltak, aki ugyanakkor törhetetlen antikommunistának és szovjetellenesnek is mutatta magát – ez könyve megírásakor, a korai hidegháború kontextusában írója szerint számíthatott némi szimpátiára. Az emlékiratok visszatérő eleme még a „bátor és lojális" Csatay vezérezredes, honvédelmi miniszter dicsérete, aki lehet, hogy lojális volt, de olyan rettenetes kurázsival nem tüntetett a nyári hónapokban, legalábbis a minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint bizonyosan nem. Az emlékiratok megírásának idején kitelepített padkarendező segédmunkásként dolgozott Dévaványán Jungerth-Arnóthy Mihály: az ő szívós bozótharcáról Horthy még csak szót sem ejtett. Arról

meg, hogy mik voltak a kormányzó elképzelései ebben a korszakban a szovjeteknek való ellenálláson kívül, szintén nem sokat szólt. Menyének, Horthy Istvánnénak az emlékiratai inkább csak kívülről írják le azokat a hónapokat: a fiatalasszony műtősnői képesítést szerzett, és éjt nappallá téve dolgozott a Jurányi utcai szükségkórházban, illetve részt vett apósa kiugrási előkészületeiben is. De a kormányzóhelyettes özvegyét az idős Horthy nem avatta be politikai gondolataiba, így a leírások java bridzscsatákról és óvóhelyre történő levonulásokról, illetve a német lehallgatás kijátszási módozatairól szólt 2001-es, *Becsület és kötelesség* című emlékiratában.

Beszédesebbek e tekintetben Mester Miklós kultuszminisztériumi államtitkár emlékezései, amelyek több formában is ránk maradtak: egyszer egy nyolcvanas években készült oral history interjúként, egyszer pedig egy hetvenes évek elején írott, vastag visszaemlékezés formájában, amely 2012-ben jelent meg könyvként.[29] Mester, amint arra eszmetörténeti váltásainak elemzője, Somlai Katalin emlékeztetett, egyáltalán nem tartozott a két világháború közötti Magyarország hagyományos politikai elitjébe, sőt még a harmincas években felemelkedő Gömbös-fiókák közé sem.[30] Rugonfalvi paraszti család gyermekeként járt Székelyföld talán legfalusiasabb gimnáziumába, az unitárius egyház által fenntartott székelykeresztúriba. Érettségije után családi összefogással Budapestre érkezett tanulni, ahol előbb közgazdasági, majd történelmi tanulmányokat folytatott. Egy éven keresztül ő is elnöke volt a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének, majd a Népies Irodalmi Társaság Vilmos császár úti (ma Bajcsy-Zsilinszky Endre út) helyiségeiben lett munkatárs, Jancsó Benedek patronázsa alatt. Közben írt esszéket, publicisztikákat, történeti munkákat, alapított filmvál-

lalatot, tagja volt egy sor egyesületnek, így a társadalmi reformot szorgalmazó, és részben volt SZEFHE-tagokból összeálló Bartha Miklós Társaságnak, valamint (kell-e ebben a körben mondani?) a Magyar Testvéri Közösségnek is.

1939-ban a ráckevei kerületben a nyilas jelölttel szemben a második fordulóban nyert; mellette kampányolt Imrédy Béla, akkor már kviétált miniszterelnök, és Jaross Andor, akkori felvidéki ügyekért felelős miniszter is. Nem sokkal később, kormánypárti képviselőként kinevezték a kormánypárti munkásszervezet, az olasz fasiszta Dopolavoro mintájára létrejött Nemzeti Munkaközpont alelnökének is. A szépen emelkedő pálya akkor szenvedett törést, amikor a fiatal képviselő elhagyta a kormánypártot, és Imrédy Bélával és híveivel együtt részt vett a kormánytól jobbra lévő Magyar Megújulás Pártja alapításában. A jó svádájú Mester pártja egyik képviselőházi fenegyerekévé vált: a háborús körülmények között elég ritkán összeülő parlament egyik legelkötelezettebb interpellálója és legszorgalmasabb bekiabálója lett. 1944 áprilisában a kultuszminisztérium államtitkárává nevezték ki, és mivel miniszterének, Antal Istvánnak az igazságügyi tárcát is menedzselnie kellett, viszonylag széles körű autonómiával foghatott neki az ügyintézésnek. Április végétől kezdve folyamatosan száguldott az országban: megnyitott, irányt mutatott, átadta, felszólalt, kiemelt; legyen az a debreceni egyetem, a Hunnia Filmgyár, népművelési tanfolyam vagy egyetemi munkatábor. És elkezdett zsidókat menteni.

Erre az utóbbira viszonylag kevés dolog predesztinálta. A Magyar Megújulás Pártja eleve nem a zsidóbarátságáról volt híres, de hozzá kell tenni, hogy parlamenti és más nyilvános megszólalásai alapján Mester nem tartozott a rögeszmés antiszemiták közé. Érvelt a zsidó gyerekek elkülönített oktatása mellett, nem egészen ízlésesen névmagyarosításra szólította fel a szociáldemokrata Peyer Károlyt (aki egyébként nem volt zsidó), illetve evidenciának vette a szociáldemokrácia és a liberalizmus zsidó voltát. Megszólalásai nagy részében ugyanakkor szociálpolitikai kérdéseket járt körbe, a földreformért állt ki, erdélyi sajátos problémákkal foglalkozott, a „népi szocializmus" definiálásával törődött, és ostorozta a bürokráciát.[31] Nyíltan hirdette, hogy a magyar politika érdeke egy önálló zsidó állam létrehozása, és ebben egybevágott elképzelése a cionistákéval, akiknek a köreiben voltak ismeretségei már 1944 előtt is. De innen azért elég hosszú út vezetett a zsidómentésig.[32]

Fennmaradt szövegeiben a volt államtitkár nagyon sokat és összeszedetten beszélt/írt a kormányzói mentesítések kezeléséről, küzdelmeiről az apparátuson belül, az egyes értelmiségiek megmentéséről, de egy dologról kevés szót ejtett: arról, hogy tulajdonképpen *miért* vállalta az egészet? Ő, aki a német megszállás után óvta pártját a kormányban való részvételtől. Állítólag Herczeg Ferenc és a református egyház, illetve az Erdélyi Párt noszogatására vállalta el az államtitkári posztot 1944 áprilisának végén. Bokor Péternek adott 1977-es interjújában csak annyival indokolt, hogy „naiv voltam", mármint azzal kapcsolatban, hogy miben hitt.[33] Ami tetszetős és további kérdések elkerülésére alkalmas indoklás, de biztosan csak a válasz egyik fele.

Mester a német megszállás után szembesült azzal, hogy pártja egyáltalán nem úgy elkötelezett a radikális társadalmi reform irányában és a magyar szuverenitás kérdésében, ahogy azt ő elképzelte. Legalábbis párttársainak fontossági sorrendje végképp nem egyezett az övével. Ők pozíciókat akartak, aztán kormányzati hatalmat, az-

tán a zsidók „kiszállítását" Magyarországról, ebből kifolyólag talán zsidó vagyont, aztán esetleg társadalmi reformot. Ebben a szuverenitáshoz való ragaszkodás csak akadály volt. Mesternek nem volt nagy véleménye sem Teleki Pálról („egyáltalán nem volt nagyszabású reformer államférfi"[34]), ha lehet, még ennél is rosszabb volt Bethlenről vagy Horthyról. Ő a magyar parasztság felemelésében hitt, egy erős, nacionalista munkaállamban egy alapvetően magyar etnikumú Magyarországon, de most mégis odaállt az előbbiek, az általa begyöpösödött vén trotlinak tartott arisztokraták, az eltűnésre ítélt „régi Magyarország", a sokezerholdasok mellé.

Nyolcszáz oldalas emlékezéseiben azzal a drámai üléssel nyit, amelyet a német megszállás után két nappal tartottak Imrédy és a megújuláspárti képviselők jelenlétében pártjuk Teréz körúti központjában. Mester cionista vezetők üzenetét hozta, aminek a lényege az volt: a magyarországi zsidó közösség bármilyen jogfosztásra, vagyoni áldozatra vagy épp munkaszolgálatra hajlandó, de azt kérik, hogy ne szolgáltassák őket ki a németeknek, ne deportálják őket. A jelen lévő képviselők felháborodtak és huhogtak. Imrédy némi csönd után csak annyit mondott: „Nem tudok foglalkozni a kérdéssel", és az értekezletről távozóban annyit ajánlott párthíveinek, hogy hordjanak magukkal pisztolyt, majd magához vett egy revolvert.[35] Nyilván túlzott pszichologizálás lenne ehhez az epizódhoz kötni azt, ami később történt, pláne úgy, hogy Mester csak negyedszázaddal később jegyezte le a történteket, de az esemény láthatóan mély nyomot hagyott benne.

Az államtitkár késő tavasztól jött-ment a Hold utcai kultuszminisztérium és a Vár között, százával hozta a mentesítési kérvényeket Ambrózy Gyula kormányzói kabinetfőnök elé. Pártjelvényt

április óta nem hordott, és lassacskán eltávolodott a Magyar Megújulás Pártjának irányvonalától és ottani társaitól is. Ritka minisztertanácsi meghívásaikor óvatos kételyeket fogalmazott meg a miniszterek virulens antiszemitizmusával kapcsolatban: június 21-én például felhívta a figyelmet az egyházak értetlenségére a deportálásokkal kapcsolatban, és a minisztereket szempontjaik figyelembe vételére igyekezett bírni. Az államtitkár 1944. augusztus 7., az imrédysta miniszterek kiválása után is a kormányzat tagja maradt, majd egészen a kiugrási kísérletig ő vitte a kultuszminisztérium ügyeit; még az általa nem sokra tartott, „gőgös arisztokrata" Rakovszky Iván alatt is.[36] Ezért és működéséért saját párttársai is árulónak tartották. Mester emlékezéseiben kétségkívül sok az utólag megkonstruált elem (1986-os interjújában egy helyütt a „politikailag legfelkészültebb" két háború közötti közéleti szereplőnek mondta a liberális Rassay Károlyt – ezért a kijelentésért az 1943-as Mester Miklós minden bizonnyal leharapta volna a fejét; és lehetne glosszákat illeszteni ahhoz is, ahogy a saját eszmei útját Bibó Istvánéhoz hasonlította), de hihetően adta át egy olyan, mélyről indult értelmiségi gyötrődéseit, aki képes volt átlépni a saját árnyékát. És környezetétől eltérően Mesternek legalább volt valamiféle víziója a háború utáni Magyarországról: a rendszert fenntarthatatlannak és menthetetlennek gondolta, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy összeálljon a régi világ képviselőivel valamiféle egyetemes humánum jegyében.

Ha az éppen nem börtönben lévő magyar politikai elit teljesítményét nézzük a korszakban, az eredmény lesújtó. Sem a hatalomban maradt (szélső)jobboldal nem tudott mit kezdeni az ország ügyeivel, sem a velük kooperáló/nekik ellentartó, Horthy körül csoportosuló

hatalmi elit. Megbénította őket a „csak nehogy megint 1918 legyen" fenyegetése, az elsőket önnön, megcsontosodott zsidóellenességük, és a tény, hogy bármennyire is szakítani akartak az 1867 után létrejött világgal, valamennyien annak termékei voltak. A legvérmesebb radikális felfordulást követelők is bénultan álltak az általuk sokszor annyira óhajtott „átállítás" hajnalán. A „népi és szociális" Magyarország követelése eleve furcsán hangzott többszázholdas középbirtokosok és nyugalmazott csendőrezredesek szájából. Ha a konkrét politikai cselekvéseket nézzük, az egypártrendszer követelésén és néhány bevezethetetlen, illetve gyorsan elporladó jogszabályon kívül nem sok terméke volt ennek a három hónapnak. A kormány tagjai megbűvölten nézték a zsidóság deportálását, többségük nem kívánt mást, csak hogy az minél gyorsabban megtörténjen. A „csáklyások", a „grófi politika" vagy Bethlen István korábbi hívei, illetve az ő bordájában szőtt politikusok esetenként még azzal is számot vetettek, hogy hol siklott félre a magyar politika – mindösszesen két dologra nem voltak képesek: számot vetni saját hibáikkal és valamiféle képet alkotni a jövőről. Aki „új ember" lehetett volna a kormányra jutottak közül, mert valóban paraszti származék volt, valóban erős szociális elkötelezettség jellemezte és tényleg földreformot akart: nos, a kultuszállamtitkár korábbi nézeteit részben megtagadva, kazalszámra vitte a mentesítéseket a Várba. (Ámbár a származás sem határoz meg feltétlenül mindent: a szintén alacsony sorból származó Szász Lajos lelkifurdalás nélkül szolgálta végig az 1944-es év összes kormányát.)

Nem nagyon találni euforikus megnyilvánulást, az „eljött a mi időnk" feletti örvendezést: gyűlölködő, rosszindulatú, savanyú emberek irányították az ország sorsát 1944 nyarán, érezve azt, hogy valami náluk sokkal erősebb közeledik feléjük.

6. „LÉGIVESZÉLY, BÁCSKA, BAJA!"

Június elsején nem csak a könyvünnepet nyitották meg.
Ezen a napon fejezte be Szörényi-Reischl Gusztáv építész a Magyar Posztógyár Rt. csepeli gyártelepének kárfelmérését. Egy hosszú munka végére ért: az április 3-i első nagy, budapesti légitámadás súlyosan megrongálta a gyár épületeit, utána kezdett hozzá. A minisztériumi főmérnök, építész nevéhez számos ma is álló, ismert ház tervezése fűződött: ilyen volt a sashegyi Notre Dame de Sion iskola (a mai Arany János Gimnázium épülete), az Üllői úti pénzverde épülete és a miskolci Postapalota jó része. Az amerikai bombázók alaposan helybenhagyták a Weiss Manfréd Művek érdekeltségébe tartozó gyárat: megsérült a rongyválogató, a zsákraktár és a kerékpárszín. A gyár betonbunkerében viszont csak 320 pengőnyi kár keletkezett. Szörényi-Reischl több mint 3,1 millió pengőre becsülte a helyreállítás költségeit, a saját honoráriumát pedig ennek öt százalékában, 150 ezer pengőben állapította meg.[1] Annak nem találtam nyomát, hogy a gyár fizetett-e. Ha igen, akkor lehetséges, hogy Illyés Gyula sógora, Kozmutza Pál igazgató rendelkezett a ki-

utalásról. Az építész a saját házát használta irodaként a budapesti I. kerületben, a Tábor utca 5. szám alatt. A ház ma már nem áll: egy rusnya, kilencvenes évek elején felhúzott épület áll a helyén, uralja a Gránit lépcső alját, de elsősorban a Mikó utca végét, amelyet egy szervizút, két fasor és a Logodi, illetve a Tábor utcák kereszteződése majdnem térré szélesít. A házat Reischl 1932-ben építette át saját magának és a családjának. Ha felnézett a rajzasztaltól, éppen láthatta is a szemben lévő épületből, a Mikó utca 2. kapualjából kilépő írót, amikor az reggeli sétáin a Bástya sétány felé vette az irányt. Az ostromban mindkettejük háza megsemmisült.

Az, hogy a modern tömegháborúban a levegőből is veszély leselkedik a katonákra és civilekre egyaránt, már az első világháború idején is létező tapasztalat volt. De akkor a fronttól sok száz kilométerre lévő nagyvárosok vagy ipari központok csak nagyon ritkán váltak bombázás célpontjaivá: német léghajók bombázták 1915 elején az angliai Norfolkot, majd nem sokkal később német Gotha bombázók indultak bevetésre London ellen: ezek voltak a stratégiai bombázás kezdetei a hadtörténelemben. Bombatámadásoktól az első világháború Angliájában mintegy 800-900 ember hunyt el, ami más nagyságrend a második világháborúhoz képest. A hadirepülők, a bevetésük stratégiai alapjai gyors fejlődésen mentek keresztül a húszas-harmincas években, és immár kézzelfogható valósággá vált az, hogy nagy tömegű repülő bombázzon stratégiai célpontokat, messze a frontvonalak mögött. Magyarországon viszonylag későn, 1933-ban állították fel az Országos Légvédelmi Parancsnokságot, majd az 1935. évi XII. törvénycikk rendelkezett a 14 és 60 éves kor közötti lakosság légvédelmi kötelezettségeiről.[2] 1937-től pedig egy szoros honvédelmi kontroll alatt álló társadalmi szervezet, a Légoltalmi Liga igyekezett összefogni a társadalom egészét, a szervezet fővédnöke a kormányzó lett, és igényes kiállítású lapja, a kéthetente megjelenő *Riadó!* szolgált kötelező olvasmányul a légóparancsnokok számára. Az 1935-ös törvény szövege még nagyjából két gépelt oldalon elfért. De ahogy a háborús fenyegetés, majd a háború haladt előre Európában, úgy váltak egyre szigorúbbá és részletesebbé a magyar légoltalmi előírások: a településeket légoltalmi kategóriákba sorolták, megindult a vállatoknál, üzemekben, épületekben a tagolt légoltalmi rendszer kiépítése, mentő-, tűzoltó-, gázvédelmi, kárhelyreállító alakulatokkal, amelyeknél a mindkét nembe tartozó 18–21, illetve 48–60 évesekkel számoltak elsősorban. Előbbi kategóriánál sok esetben a levente- és cserkészmozgalomra támaszkodott az állam, utóbbiak esetében idősebb póttartalékosok alkották az utánpótlást. Az állam és a települések, illetve az építmények tulajdonosai fokozódó áldozatvállalásra kényszerültek, óvóhelyek építésével, légoltalmi felszerelés beszerzésével, a kiképzés támogatásával. Ebből aztán logikusan kivirágzott egy gyorsan fejlődő iparág is, amely a „Turán" tűzoltófecskendő gyártójától (Fekete János vállalata a mai Bajcsy-Zsilinszky út 50. alatt) a Pregitzer-féle óvóhelyajtókon át ditrói Csiby Ernő műszaki vállalatának irányfényeiig terjedt. Az óvóhelyek típusa többféle lehetett: az RH („régiházi") jobbára az addigi pincék átalakítását jelentette, a TGS betűjellel ellátott és szoros technikai paraméterekkel megépülő óvóhelyek törmelék-, gáz- és szilánkbiztosak voltak, a BGS viszont már a bomba-, gáz- és szilánkvédelem elleni óvóhely rövidítését jelentette. Ahol ilyenek építésére nem volt mód és eszköz, főleg faluhelyen, külvárosokban sok esetben árokóvóhelyeket ástak, ami közvetlen bombatalálat esetén nyilván nem nyújtott menedéket, de a szilánkoktól

és a törmelékektől megvédett. Óvóhelyek kialakítására sok esetben használtak boros- vagy gyümölcsöspincéket, esetleg barlangokat is. Közterületen, főleg Budapesten és a nagyobb városokban közösségi óvóhelyeket alakítottak ki a nagyobb forgalmi csomópontok közelében. Ezek kialakítása azonban lassan haladt. A hadba lépéskor 16 magyar városban mindössze 42 óvóhely volt található, ebből Budapesten hat, összesen 1550 férőhellyel.[3] Bécsben ugyanakkor már ötször ennyi férőhely állt rendelkezésre. Ezen a helyzeten rohamléptekkel igyekeztek változtatni a háború alatt. Magyarország kisebb berepülésektől eltekintve nem kapott nagyobb bombatámadást a német megszállásig: 1941 áprilisában, a jugoszláv konfliktus idején zajlott néhány, főleg dél-magyarországi célpontok ellen indított támadás, illetve az 1941. júniusi kassai bombázás 29 halottja már jelezte, hogy a háború a hátországot is elérte. A szovjet légierő, főként politikai okokból, 1942. szeptember elején bombázta Budapestet, a kispesti szegénynegyedektől a Rózsadombig, különösebb szisztéma nélkül, két alkalommal: az eredmény tucatnyi halott, Zilahy Lajos író Áfonya utcai villájának romba döntése és Bartha Károly honvédelmi miniszter leváltása lett. A támadás lendületet adott a légoltalom és a légvédelem fejlesztésének. Az elkövetkező másfél évben azonban bombatámadás nem érte Magyarországot: a szovjet légierő, amely eleve inkább a harcászati (vagyis a front közelében zajló, hadi célpontok elleni), mint a stratégiai, hadászati bombázásban jeleskedett, nem látta értelmét további akcióknak. Az angolszász gépek meg ha be is léptek az ország légterébe, azt azért tették, hogy ausztriai vagy romániai célpontokat bombázzanak, jóval a magyar légvédelmi tüzérség hatótávolsága felett repülve. Az időnként felszálló, akkor még döntően borzalmas minőségű

Héjákat repülő magyar vadászpilóták pedig elveszetten kóválygtak a légtérben. Légiharcra nem került sor sem az amerikaiakkal, sem az általában éjjel támadó britekkel: a bombázókat esetenként a német éjszakai és nappali vadászok hajkurászták. Ez a viszonylag békés időszak azért hozott változásokat: a légoltalom rendszere óhatatlanul átalakította a magyar települések képét. Egyrészt sötétbe borultak esténként az utcák az elsötétítés miatt. Erre különböző technikák léteztek a háztartások számára, de a legolcsóbb az volt, hogy az ajtó- és ablaküvegre kék kartonpapírt ragasztottak. Volt, akinek még erre sem volt pénze: Horváth Borbála „cigánynő" 1944 februárjában Vácon azért került a hatóságok célkeresztjébe, mert nem sötétítette el az ablakát: a vádlott „a kihágás elkövetését beismerte, védelmére előadta, hogy szegénysége miatt ablakát függönnyel vagy papírral ellátni nem tudja". Mivel a 20 pengős bírságot kifizetni sem tudta, ezért azt kétnapi elzárásra váltották át.[4]

A légóparancsnokok által bibliaként forgatott *Légoltalmi zsebkönyv* utasításai szerint maszkolni kellett a légiriadók alatt közlekedő autók világítását (50 méternél távolabbról nem lehetett látható a fényük), utcafronton jól látható nyilakkal kellett jelölni az egyes óvóhelyek bejáratát, jelölni a vészkijáratokat vagy a vészátjárókat a szomszéd házakba, a házak padlásáról el kellett takarítani minden lomot, a nagyobb épületek lépcsőit, kerítéseit, járdaszegélyeit fehér élfestéssel meg kellett jelölni. A légvédelmi szirénák mellett a gyorsan szaporodó rádiókészülékek voltak a légvédelmi riasztás első eszközei: az ország területét 24 riasztási körzetre osztották fel, amelyeket általában a központjukról neveztek el. Az 1944-től bevezetett rend szerint a riasztás először berepülési veszélyt jelzett (ha az ellenséges kötelékek 250 kilométerre közelítették meg a légi riasz-

tási körzeteket), a légiveszély a 200 kilométeres közelséget jelezte, a légiriadó pedig a 100 kilométert: ezekben az esetekben a rádió megszakította adását és jelezte a veszélyt, megszólaltak a légvédelmi szirénák háromszor fél percre, félperces szünetekkel, faluhelyen félreverték a harangokat, vagy bármilyen más módon (például felakasztott síndarabok kongatásával) jelezték a tennivalókat. A magasabb légoltalmi kategóriákba sorolt települések belterületén lévő házakban egy riasztóügyeletesnek kellett lennie, aki a rádió adását és az abban elhangzó légoltalmi közleményeket figyelte. Ebben az időszakban faluhelyen az egyházak eltiltották a harangozást, hogy ne legyen összekeverhető a légiriadóval. Erre a jelre a légoltalmi személyzet egy részének és a katonáknak a kivételével mindenkinek óvóhelyre kellett vonulnia. A „zavarórepülés" három repülőnél kisebb köteléket jelzett, erre még a hadiüzemekben sem szakították meg a munkát.

Mivel az amerikai bombázók 1944-ben már olaszországi bázisokról szálltak fel, általában délről értek be Magyarország légterébe. A nappali bombázásokat jobbára a 8. és a 15. amerikai légihadsereg B-17-es (Flying Fortress) és B-24-es (Liberator) gépei hajtották végre, amiket kéttörzsű P-38-as (Lightning) és a világháború legjobb kísérővadászának tartott P-51-es (Mustang) vadászgépek kísértek. A két géptípus azért hozott minőségi váltást a stratégiai bombázások történetében, mert a hosszú kelet-európai vagy németországi bevetések teljes hosszán el tudta kísérni a bombázókat, hogy megvédje őket. A P-51-es fordulékonyságban, sebességben, emelkedési képességekben a német Messerschmittek felett állt, tűzerőben pedig nagyjából egyenlő volt velük. A bombázások hatékonyságát növelte, hogy a júniusban induló Frantic Joe hadműveletben a gépeknek már nem kellett visszarepülniük Olaszországba, hanem szovjet fennhatóság alá került ukrajnai reptereken szállhattak le, és gyakorlatilag ingajáratban bombázhatták a júniusban beinduló „olajcsata" kiemelt magyarországi célpontjait: a finomítókat és a zalai olajmezőket.

A magyar légvédelem kezdettől fogva nem küzdött egyenlő félként az amerikai bombázókkal: az 1944. május végén, veszprémi székhellyel létrehozott 101. „Puma" vadászrepülő osztály, amelynek a feladata a hazai légtér védelme lett, három századában összesen negyven géppel rendelkezett, ráadásul a hajózószemélyzet átképzését a nagy nehezen megkapott Messerschmitt Bf 109-es típusra csak néhány hónappal korábban kezdték el. A pilótákat az első nagy magyarországi támadások előtt senki nem képezte ki a nagy létszámú bombázókötelékek elleni harcra. Emellett a német vadásztámogatás koordinálatlan volt, legtöbbször még rádiókapcsolat sem volt a kötelékek között, ami súlyos veszteségekhez is vezetett. A Puma huszonéves pilótái, jelentős véráldozataik dacára hősiesen, komoly számbeli hátrányban szálltak szembe az amerikai bombázókkal. Az első tömeges támadást Budapest ellen 1944. április 3-án 450 bombázó és 137 kísérővadász hajtotta végre, így az 1944 nyári „amerikai szezonban" magyar vadászpilótáknak az volt az állandó benyomásuk, hogy mindig többszörös túlerő ellen harcolnak. Az osztály 97 pilótájából 1944–1945 folyamán meghalt és eltűnt 40 fő, sebesülés és fogságba esés nélkül mindösszesen 23 fő úszta meg. A statisztikák azt mutatják, hogy a gyengébben felszerelt és roszszabb körülmények között harcoló magyar vadászpilóták a német bevetett személyzet körülbelül kétharmadát tették ki, viszont 30-35 százalékkal voltak eredményesebbek a légiharcban a német piló-

táknál. A Pumák által 1944 nyár végéig lelőtt 107 gép kétharmada bombázó volt, abból is inkább a lángra lobbanásra amúgyis hajlamos Liberator, és a légi győzelmek elsöprő többségét a Dunántúl felett érték el.[5] Az éjszakánként bombázó, kisebb kötelékekben repülő angol gépek ellen általában német éjszakai vadászok harcoltak, és próbálták leküzdeni a városokat bombázó, illetve a Dunát elaknásító, Wellington típussal kiegészülő nehézbombázókat.

A magyar légvédelem másik ága, a légvédelmi tüzérség végig küzdött azzal a problémával, hogy a saját, meglehetősen elavult löveganyaga helyébe hiába kért a magyar hadvezetés modern német technikát, Berlin még gyártási licenceket sem volt hajlandó átengedni, így a honvédség vezetőinek jobbára azzal kellett főzniük, ami volt. (A hadrafoghatóság növelésében az egyik ilyen, a doni könnyűhadosztályokéhoz hasonló trükk volt 1943-ban, hogy minden meglévő légvédelmi üteg leadott egy ágyút, azokból újabb ütegeket állítottak fel, és hipp-hopp, több mint 25 százalékkal nőtt az ország légvédelmi képessége úgy, hogy egyetlen új ágyút sem állítottak hadrendbe.) Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek egy németországi látogatás során még 1943-ban sikerült kicsikarnia néhány fényszórót, lokátorrendszert és légvédelmi üteget a németektől. Ez azt is jelentette, hogy a leghatékonyabbnak tartott, egyébként tankelhárításra is használt 88 mm-es ágyúból 16 darabot (4 üteget) kapott Magyarország, ebből 12 Budapestet védte, 4 pedig a zalai olajmezőket. A nagyságrendeket és a hatékonyságot érzékelteti, hogy csak a román olajmezők védelmére mintegy 2000 ágyú és gépágyú állt a németek és a románok rendelkezésére 1944-ben, egész Magyarországot 436 cső védte 1943 novemberében. A Nagykanizsa–Szolnok–Miskolc vonaltól keletre és délre mindösszesen

Kolozsváron állomásoztak légvédelmi ütegek 1943 végén. A helyzet később valamennyire javult.

A honvédelmi vezetés már a német megszállás előtt tudta, hogy a korábbi idilli állapotok a szovjet előretöréssel párhuzamosan nehezen lesznek fenntarthatók: elkezdték a kiürítések szervezését, és újragondolták a légvédelmi riasztás jelzéseit. Az április 3-i budapesti légitámadás mégis a meglepetés erejével hatott, nemcsak a hivatalosságok, hanem a lakosság körében is. Az amerikai légierő döntően három célpontot, a csepeli Weiss Manfréd Műveket, a Dunai Repülőgépgyárat és a Ferencvárosi Pályaudvart támadta. A bombaszőnyeg azonban alaposan elcsúszott, úgyhogy a Soroksári út épületei és a ferencvárosi lakónegyedek is kaptak a bombákból, de jutott a Szent László Kórházra és a Mária Valéria-telepre (ma József Attila lakótelep) is. Sokan nem értették a riasztást, vagy nem mentek le az óvóhelyekre, illetve azok közelében bámészkodtak. Több mint ezren haltak meg aznap a fővárosban, ez volt a legvéresebb magyarországi légibombázás a háború egész időtartama alatt. Az elhunytak csaknem fele a IX. kerületben lakott.[6] A város belső kerületeiben (I–VIII.) ekkor is, később is, viszonylag kevés emberéletben esett kár: az I. kerületben a nyár végéig 16-an haltak meg a bombázásokban, a II. és IV. kerületben senki, Óbudán összesen két fő. A legtöbbet szenvedett kerületek közé tartozott Zugló, Ferencváros, illetve az akkor még különálló Pestszenterzsébet és Csepel.[7] A bombázások később sem álltak le: Budapest és akkori elővárosai szenvedtek a legtöbbet 37 nagyobb légitámadással, az akkori Magyarország 6641 településéből 1734-et ért légitámadás, de ez nem egyenlően oszlott meg a trianoni országrész és a gyérebben lakott, kevésbé iparosodott visszaszerzett területek

között: előbbin minden harmadik, utóbbiban csak minden ötödik település szenvedett bombatámadást.[8] Az újabb kutatás a halotti anyakönyvek elemzése alapján arra jutott, hogy a korábbi, húszezer halottról szóló becslésekkel szemben a hadászati bombázásoknak körülbelül 9500 polgári áldozata volt, és további 16 ezren sebesültek meg: ez negyede az osztrák, és 60-70 százaléka a belgiumi adatoknak.[9] A veszteségek relatíve alacsony számában nyilván szerepe van az ország településszerkezetének, az ipari zónák elhelyezkedésének és a jól-rosszul, de mégiscsak megszervezett légoltalomnak, valamint az ipari körzetek légoltalmi kiürítésének. A végrehajtók szempontjából a bombázások haszna viszonylag korlátozott volt: a bombázott pályaudvarokon (így Ferencvárosban is) általában elég hamar újraindult a vasúti forgalom. A magyar olajipart és repülőgépgyártást érték érzékeny veszteségek, és némely gyár valóban beszüntette a termelést (például a Dunai Repülőgépgyár), de néhány hét-hónap után még a sokat támadott olajfinomítók némelyike is újraindította a munkát. A rendszeresen bombázott, többtucatnyi Duna- és Tisza-hídból mindösszesen hármat rombolt le légitámadás, ráadásul a front beérkezte előtt nem sokkal. Fontos azt is hozzátenni, hogy a drezdaihoz vagy a hamburgihoz hasonló, valóban a civil lakosság ellen irányuló, több tízezer áldozatot szedő és akár terrorbombázásnak is nevezhető akcióra 1944 nyarán Magyarországon nem került sor. Akár egy civil áldozat is sok, bármikor, bárhol. És aki április 3-án Csepelen vagy Pestszenterzsébeten volt, netán június 2-án Debrecenben, egy életen át emlékezett később a vele és szűkebb környezetében történtekre. Olyan sorsfordító esemény volt, ami sokaknak a háború kezdetét jelentette. 1944-ben sokszor került sor teljes családok, gyerekek, nők, betegek megölésére, csa-

ládi tragédiákra, házak és egzisztenciák tömegei semmisültek meg ezekben a hónapokban. Ez is csökkentette a társadalmi szolidaritást: aki maga áldozat volt, nem szeretett másokat is áldozatnak látni.

Knoblauch Béláné 1925 óta tanított a váci katolikus polgári iskolában magyart és földrajzot. Az ekkor negyvenedik évében járó tanárnő ugyanebben az évben ment hozzá váci férjéhez, aki szintén tanár volt, ugyanabban az iskolában. A Schmidt Erzsébet néven született pedagógus a helyi katolikus közösség aktív tagja is volt egyúttal. 1944. június elején az egyik légiriadó alkalmával Knoblauchné előírásszerűen levonult Honvéd utca 6. szám alatti házuk pincéjébe. A légiriadó végeztével két pukkanást hallott kintről. Felmenve a kertbe, a veteményesben egy fél játékautót talált, ami emlékezete szerint előző nap még nem volt ott. A játékszernek csak a fele hevert a kertben, ezenfelül kormos és égett volt. A tanárnő némi tanakodás után arra jutott, „hogy a játékautót az ellenséges repülőgépekből dobták le és annak robbanását hallotta a pincében". Itt viszont elkövetett egy hibát: felismerését nem a hatóságokkal osztotta meg, és a játékautót sem szolgáltatta be, pedig az akkori szabályozás szerint kötelessége lett volna. Viszont beszélt róla a *Váci Hírlap* újságírójának, aki „Égből szállott fél játékautó" című cikkében számolt be az esetről a lap olvasóinak. Ez azonban felkeltette a hatóságok érdeklődését: Knoblauchnéhoz a váci rendőrség detektívje szállt ki, hogy alaposan kikérdezze, egyúttal eljárást kezdeményezzen ellene, mert elmulasztotta állampolgári kötelezettségeit. A rendőr a kormos játékautót begyűjtötte és továbbította felettesének, aki a túl közlékeny tanárnőt 20 pengő bírsággal sújtotta.[10] A fél játékautó megkezdte utazását a magyar adminisztrációban. Ha a tanárnő sejtése igaznak bizonyul, akkor igazolást nyerhetett

volna az a sajtóban és plakátokon terjesztett állítás, hogy a szövetségesek robbanó gyerekjátékokat dobálnak le a repülőkről, célpontnak tekintve a kiskorúakat is. Ezt Szennik György grafikus ismert és sokkoló plakátja népszerűsítette („Én is hadicél vagyok?") egy síró, megcsonkított kezű kisgyerekről – amelynek modellje ráadásul Páger Antal színművész Juliska nevű kislánya volt.[11] A kisautó hamarosan eljutott a honvédelmi minisztérium légoltalmi intézetébe, ahol Borsányi Julián alezredes állított ki szakértői véleményt a tárgyról: „A felterjesztett játékautómaradványt szakközegemmel megvizsgáltattam és megállapította, hogy a németországi gyárban előállított gyermek játékautó, melyet nem ért robbanás! Rendelkezésünkre álló adatok szerint eddig sem külföldön, sem hazánk területe felett nem dobtak le sem az angol, sem az amerikai légierők egységes robbanóhatású játékszereket, vagy más használati tárgyakat."[12] Azaz a magyar légvédelem első számú szaktekintélye tette világossá: a szövetségesek nem dobálnak le robbanó gyerekjátékokat. Ettől függetlenül maga az állítás napjainkig kitart, és egyes, a honi légvédelemmel kapcsolatos munkák is elég megengedőek vele kapcsoltban. Borsányi az ötvenes évektől „Bell ezredes" néven a müncheni Szabad Európa Rádió katonai szakkomentátora volt, és egy ma is sokat idézett könyvet írt az 1941-es kassai bombázásról.

Ezen a nyáron azonban nem csak a robbanó babák és játékok pszichózisa tartotta fogva a magyar lakosságot. A híradások szerint minden hullt az égből: arzénnel impregnált falevelek és mérgezett kockacukrok, mérgezett vattacsomók, robbanó kétpengős és hópehelyszerű anyagok, amelyek kiütést és viszketést is okoznak.[13] Ami valóban hullott a bombák mellett, az is elég vészjósló volt. Egyrészt a légvédelmi lövedékek földre visszahulló repeszei eleve súlyos sérü-

léseket okozhattak. Kevésbé volt problémás a felgyújtott gyárakból származó korom, füst, valamint a bombák által felvert por, pernye leülepedése, és ezenfelül a radarok megzavarására szolgáló, repülők által kibocsátott alumíniumcsíkok sem jelentettek közvetlen veszélyt, szemben például a repülőgépek ledobott pótüzemanyagtartályaival, vagy géppuskákkal, amikből szintén hullott le lakott területre. Emellett pedig a gépek röplapokat is szórtak. Ezek a sok esetben a németek elleni harcra szólító, vagy csak a harc értelmetlenségét hangsúlyozó röplapok kiemelt figyelmet élveztek a csendőrség és a főszolgabírák részéről, beszolgáltatásuk kötelező volt, vizsgálatot is kellett indítani miattuk helyben, de egyúttal a felsőbb hatóságokhoz is el kellett juttatni őket: a külföldieket a Vezérkari Főnökség 6. osztályához, a belpolitikai vonatkozásúakat a belügyminisztériumhoz, a „nem meghatározhatókat" és „több témát felölelőket" az Államvédelmi Központhoz.[14] Nem tudni, mi lehetett a sorsa azoknak a német nyelvű röplapoknak, amelyeket az amerikai küldők – a célközönséget kicsit elnézve – „Österreicher!" címzéssel dobtak le a Vas megyei Vépen. A tiltások dacára sokan összegyűjtötték ezeket a röplapokat, főleg vidéken.

Emellett még ejtőernyősök is hulltak az égből: a lelőtt angol és amerikai bombázók legénysége a földet érés után rendszerint fogságba esett. Dacára annak, hogy a visszaemlékezők gyakran tűzharcokról beszéltek a csendőrök és a britek, amerikaiak között, Magyarországon ilyesmire nem nagyon került sor. Hárs Ottó légószolgálatot is ellátó győri levente így írt egy áprilisi légiharc híreiről: „A többi ejtőernyős is mind géppisztollyal ugrott ki, és addig védték magukat, amig lőszerük volt. Az elfogott légi gengszterek eddig meg semmit sem vallottak. No, de majd vallanak!" – tette

hozzá hetykén.[15] Mészáros Ferenc ipari tanuló a veszprémi kórházban hasonlóan érzett, amikor a pétfürdői támadás után behoztak egy sebesült amerikait: „mentem én is a mankóval majd én adok neked! (…) Gyorsan elszállították, nehogy meglincselje a tömeg."[16] A lelövés sokkja, az átélt megpróbáltatások, és sok esetben a sérülések miatt a bombázók legénysége általában apatikusan várta, hogy fogságba essen. A támadások és azok médiavisszhangja által felpaprikázott lakosság néhány esetben bántalmazta az elfogott repülősöket. A Vas megyei Balozsameggyesen az elsőnek elfogott amerikait husánggal ütötték, valaki le is köpte, de aztán a falu plébánosának erőteljes fellépése nyomán respektálni kezdték a hadifogoly jogait. Társa is kapott egy kapavágást a homlokára, de a falu tanítónője aztán bekötözte a sebet.[17] Hasonló bántalmazásokra másutt is sor került. Ennél súlyosabb incidensek történtek Somogyhárságyon és a baranyai Vejtiben, ahol a kiugrott amerikai hajózók némelyikét a határőrség agyonlőtte, illetve helyiek agyonverték.[18] Azonban ezt a viselkedést sem lehet általánosítani: az amerikai hadsereg 1945 után 179 dossziéban őrizte meg a „Hungarian Helpers" (magyar segítők) neveit, több száz főét, akik 1944–1945-ben ellátták, segítették, gyógyították, mentették az amerikai légierő tagjait.[19]

Bár az iparral vagy nagyobb vasúti csomóponttal nem rendelkező településeket a bombázók általában nem támadták, azért előfordult, hogy felesleges bombaterhüket falvak felett oldották ki. Számtalan tudósításban szerepel az, hogy a bombázók vagy az őket kísérő vadászgépek vonatokat, netán szántóföldön dolgozó parasztokat géppuskáztak. Így a pszichózis végül is érthető, de a bombatámadások zömét a városok, és ezen belül az ipartelepek és a körülöttük lévő lakóövezetek kapták. A kormánysajtó és a propaganda ugyanakkor a „légigengszterezéssel", a „terrorbombázással" és a „kalózok" emlegetésével előkészítette a terepet az ilyes indulatokhoz. Pláne akkor, ha az illető légikatona fekete volt: őket például a képeslapok, így a *Magyar Futár* előszeretettel mutogatta. Cs. Szabó László, a rádióból kilépett irodalmár balatonföldvári fél-bujdoklásában szembesült a falubeliek viszonyával a globális történelemhez. A félig a zsombékosba süllyedt, lelőtt bombázó krátere mellett leszakított kézfej hevert: „néger volt a disznó, néger, nézzétek, milyen fekete a kéz!" – álmélkodtak a helybeliek. Cs. Szabó a pontosság kedvéért hozzátette: „Fehér emberé volt, megszenesedve."[20]

A hatalmas gépmadarak feltűnése, százainak vonulása megbabonázta a nézőket. Az első időben sokan azért nem mentek óvóhelyre, mert látni akarták a repülőket, az esetleges légiharcot, főleg faluhelyen. Az utasítások szerint a lelőtt gépek személyzetétől csak a fegyvert kellett elvenni, tilos volt őket bántalmazni, sőt megbilincselni sem kellett őket addig, amíg nem akartak szökni. A szegedi V. hadtest parancsnokának a Pest-Pilisi-Solt-Kiskun vármegye éppen leköszönőfélben lévő főispánjához írott utasításai ezen is túlmutattak: „Az eszméletlen vagy elhalt legénység kirablása statáriális eljárást, bárminemű egyéb felszerelési tárgy stb. eltulajdonítása haditörvényszéki eljárást von maga után." A körirathoz mellékelve volt egy lista arról, hogy mi minden lehet egy amerikai légikatonánál („sisak, fűthető overall, fűthető cipő, ejtőernyő, bélelt és fűthető kesztyű, sálra nyomott térkép, úszómellény, elsősegély-csomag, mentőcsónak gumiból, fáklya, rakéta, bozótvágókés, fűrész, szerszámtáska" és így tovább, végtelenül): ennek a listának az összes darabja valószínűleg többe került, mint az adott ejtőernyőst elfogó falusi parasztember háza.[21]

De nem csak repülősök hullottak az égből. A háború utolsó éve egyre intenzívebbé váló partizántevékenységet is hozott, főleg az ország keleti–északkeleti részeiben. Az első szovjet partizánosztagok 1942-től megjelentek Kárpátalján, azonban ezek általában rövid életűek voltak: a csendőrség és a határvadász alakulatok elég gyorsan felszámolták őket. Ezek a csoportok általában nem összeszokott, sokszor csak hevenyészett kiképzésen átesett megbízottakból álltak, gyakran kizárólag magyarul nem beszélő és/vagy helyismerettel nem rendelkező tagokból álltak, akiket ráadásul sebtében képeztek ki, így sokan már az ejtőernyős ugráskor megsérültek. Ráadásul olyan feladatokat kaptak a szovjet partizáncsapatok törzsétől, amelyek eleve kockáztatták a működésüket. Ugyanis szabotázsakciók és felderítő feladatok mellett széleskörű propagandát kellett kifejteniük, sőt ellenálló sejteket kellett szervezniük helyi, főként ruszin lakosokból, ami elég sebezhetővé tette ezeket az egységeket. A taktika 1944 késő tavaszán változott meg. A Kijevbe települt központi partizántörzs már úgy küldte a diverzáns csoportokat Magyarországra, hogy helyismerettel rendelkezők legyenek köztük, felszerelésüket újragondolták (kevesebb lett például az állandó macera a rádiókkal), fegyverzetüket is megnövelték. Akciószabadságuk is nagyobb lett, és ritkábban kényszerítették őket értelmetlen propagandafeladatokra. Ugyanakkor továbbra is rejtély volt, hogy mit várt a szovjet partizánokat koordináló törzs lengyel és spanyol anyanyelvű internacionalisták Magyarországra küldésétől. Az 1943–1944-ben Magyarországra küldött 357 szovjet partizán kétharmadát 1944 nyári hónapjaiban vetették be.[22] De ekkorra már jutott partizáncsoport az ország belsejébe is: így bukkantak fel diverzánsok 1944 nyarán Békés megyében és Nagyvárad környékén, és Szőnyi Márton volt

magyar királyi repülőzászlós vezetésével már Ózd környékére is jutott partizáncsoport. Sőt, augusztusban már Bükkszentkereszt mellől is ejtőernyős leszállást jelentettek a belügy szervei. Ezeket azonban a hatóságok elég gyorsan felszámolták. Egyedül Kárpátalján volt állandó a partizánok nyomása, ahol a lakosság egy része rokonszenvezett velük, bár ezek a csoportok is súlyos veszteségeket szenvedtek. Mindenesetre azok a magyar partizánparancsnokok, akik életben maradtak és be tudták várni a szovjet csapatokat, esetleg elérték a közeledő frontvonalat, a későbbiekben jelentős karrierre számíthattak a kommunista Magyarországon: miniszterhelyettesek, Elnöki Tanács-tagok lettek az egykori ejtőernyősökből. Ilyen pályát futott be Uszta Gyula, Nógrádi Sándor, és a kevésbé ismert Dékán István.[23] A szovjet partizánok mellett a déli határ mellett lakók is folyamatos bizonytalanságban éltek, óriási volt a jövés-menés a dunai és drávai határon. Csak az 1944. augusztus 24-i napon négy partizáncselekményről futott be jelentés a belügyminisztériumba – igaz, ezek között olyanok is voltak, mint a bácskai Apatinban állomásozó SS-zászlóalj muzulmán regrutái, akik egy csónakot loptak, mert át akartak szökni a Dunán Horvátországba, és a magyar határvadászokkal tűzharcba keveredtek.[24] Az „égből hullás" kivédésére a különböző légoltalmi figyelőszolgálatok mellett országszerte karhatalmi, ejtőernyősjelző, majd a nyáron gabonát őrző alakulatokat állítottak fel faluhelyen, sokszor maguk a földbirtokosok vagy a helyi önkormányzatok. Később központi nyomásra az ezekben való részvétel csaknem kötelezővé vált, hasonlóan a városok légoltalmi szolgálataihoz, így az otthon maradott férfiak ügyeletben/őrségben/szolgálatban töltötték az idejük jelentős részét.

A meglóduló óvóhelyfejlesztések és a nyomukban járó konfliktusok kialakulását jól lehet követni egy bérház példáján: a budapesti Roessemann-Harmatta Gép- és Csőgyár Rt. iratai között Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt a cég Föveny utca és Váci út sarkán épített házainak ezzel kapcsolatos dokumentációja. Tanulságos látni, ahogy egy 1939 őszi gyakorlat alkalmával a házmester felesége, Mizerákné némileg vállvonogatva közölte dr. Morotvay műszaki főtanácsossal, hogy légiriadó esetén a Föveny utca 5. számú ház mintegy 160 lakója az udvaron gyülekezik, majd bombázás esetén szétszéled a szomszédos mezőn.[25] Ez azonban nem tarthatott soká: a házat tulajdonló cégnek óvóhelyet kellett építtetnie, és megindult a beszerzések vég nélküli sora is: kézifecskendők, sebkötözőcsomagok, jelzősípok, szikracsapó-nyelek, karszalagok a légoltalmisoknak (darabja 1 pengő 5 fillér az egyébként német tulajdonú Ipari és Gázvédelmi Eszközök (IGÉVÉ) Kfttől, sípzsinórok 24 fillérért), később acélsisakok (a drágább verzió 26,67 pengő), fejszék, fecskendő, vedrek, zseblámpák, mosdóállvány, 10 literes víztartály, szerszámkészlet, fatábla, ácsszekercék, keresztkalapácsok, tartályok, kékfényű villanykörték – a közös helyiségek hamarosan úgy néztek ki, mint egy Praktiker. Az ötvenlakásos, lakásonként 1-2 szobás társasházban 1941-ben 162-en laktak, azaz lakásonként átlagosan hárman. Erre a bő másfélszáz emberre jutott egy légóparancsnok, két helyettes, egy riasztó ügyeletes, két egészségügyis, egy hírvivő és négy tűzoltó. Ezeknek az embereknek mind kiképzés, felszerelés és költségtérítés kellett. Ránki György, Hubay Miklós és Vas István musicalje, az 1961-ben bemutatott *Egy szerelem három éjszakája* óta a Légós figurája egyértelműen negatív konnotációt kapott. A Föveny utca 1. – Váci út

115. alatti sarokház házparancsnoka, özvegy Steinberger Dezsőné láthatóan inkább az amazonok csoportjába tartozott: 1944. július 3-án, Fogarasy Aladárné parancsnokhelyettessel együtt levelet írt a házat tulajdonló gyár vezérigazgatójának, Tóthvárady-Asbóth Miklósnak, amelyben az előző napok bombázásaiban megrongálódott támfalak kijavítását, a repedések megszüntetését és a vészkijárat áthelyezését sürgette. Mivel sem erre, sem a sürgetésre a cégvezető a füle botját sem mozdította (vélhetően más dolga is volt), Steinbergerné két hónappal később nyomatékkal megismételte kérését, akkor már jóval határozottabb modorban: „mert nap nap után terrortámadásokat intéznek a gyárnegyedek ellen és mi mégis kénytelenek vagyunk 25-30 személy órák hosszat olyan óvóhelyen tartózkodni, ami a legelemibb követelménynek sem felel meg és amúgy is egy nagyon megrongált házban van". Szeptember 18-án egy újabb támadásban az épület Váci úti frontján a tető megrongálódott, és a falak továbbrepedtek. A légóparancsnokné levele szerint más óvóhelyeken is járt inspekciózni, „azok elsőrendűen meg vannak erősítve", ezért bejelentést tett a XIII. kerületi elöljáróságon a légoltalmi kötelezettségek elmulasztása miatt.[26] A fenyegetőzés hatott. 1944. november elején a vállalat végre bekért egy árajánlatot Maraffkó Ferenc építőmestertől, aki 26 ezer pengőben állapította meg a ház megerősítésének árát, rögvest jelezve, hogy az építőanyagok odafuvarozásához járművet szerezni nem tud, munkaerőt is csak nehezen. Nem tudni, hogy Maraffkó mester neki tudott-e fogni még az ostrom előtt a ház megerősítésének, de erre alig volt esély.

A női légóparancsnokok léte egyáltalán nem volt különlegesség, sem az újsághírek, sem a fennmaradt források szerint. A behívások

és deportálások miatt a légoltalom is emberhiánnyal küzdött, és egy II. kerületi háztömbparancsnok fennmaradt naplója szerint a fővárosnak ezen a nyilván erősen középosztályi részén eleve is voltak női házparancsnokok, akik ugyan vidékre távozhattak, vagy idegi kimerültségre hivatkozva lemondtak beosztásukról. De éppenséggel voltak olyanok, akik a légitámadások közepette tanúsított talpraesettségük és önfeláldozásuk miatt léptek elő parancsnokká.[27] Az év nyarán alapított *Légoltalomért* jelvényt 1944 augusztusában hatszáz személy kapta meg, köztük nyilván egy sor városi hivatalosság és katonatiszt, de például a kolozsvári mintegy 34 civil kitüntetett között nyolc nőt találni. Ehhez a fővárosba sem kellett menni: a kiskunhalasi parasztember, Csonka Mihály érzékelhető megütközéssel jegyezte fel a helyi légóoktatásról: „Voltunk sokan a tanfolyamon, még nők is."[28]

Szörényi-Reischl építész szembeszomszédja néha kibillent irodalmi mindennapjaiból, és a légoltalom kényszereit engedte átszűrődni naplójába: „Otthon állandó készültség, rádióval, baráti telefonokkal, víz a fürdőkádban, homok az ajtók mellett, meleg ruha, óvóhelycsomag, hócipő az ágy közelében. Így élünk és várjuk az elkerülhetetlent."[29] Március végén aztán Márai kiment Leányfalura, és az április 3-i nagy támadást nem Budapesten élte meg, csak távolból csodálta a gépmadarakat, mint annyian Budapest környékén. Mivel az április 3-i támadás meglepett és elborzasztott sokakat, a nagyvárosi közönség óvóhelyekkel kapcsolatos magatartása is megváltozott: a szabad térben való ácsorgás, nézelődés veszélyeit sokan kezdték átérezni – még ha nem is mindenki. Tíz nappal később, Győr bombázásakor a légoltalmi szolgálatba beosztott Hárs Ottó arról számolt be, hogy az emberek sokszor

kimenekültek a bombázások elől a mezőre, sőt akár a Dunába ugrottak.[30] Bár ezt az eljárást légósként maga kezdetben veszedelmesnek tartotta, naplója tanúsága szerint később gyári munkásként gyakran élt vele.

1944 nyarának végén Budapest főpolgármestere elé jutottak egy hónapokkal korábbi affér iratai, amelyekben az egyik szereplő Széchy András I. kerületi főjegyző volt, a másik pedig Percz Jenő középiskolai tanár. Maga az affér nem különösebben érdekes: az I. kerületi elöljáróság óvóhelyén egy június eleji légiriadó alkalmával a hivatalnok és a tanár sértegetésbe forduló konfliktusából csak azért nem lett verekedés, mert Percz inzultusára a főjegyző közölte vitapartnerével, hogy leüthetné, mert nagyobb nála, de visszafogja magát. (A konfliktus akörül robbant ki, hogy a tanár levihette volna-e az óvóhelyre a légótáskáját vagy sem.) A vizsgálat azonban ennél távolabbra mutató körülményeket is élesen exponált: egyrészt a várnegyedben ekkor nem volt még nyilvános óvóhely, és a hivatal dolgozóinak fenntartott menedékbe a hivatalosan engedélyezett létszám háromszorosa próbált meg lejutni. Ebből „torlódás, tumultuózus jelenetek és szinte a tömeghisztéria határán mozgó felfordulás" alakult ki, amelyen a főjegyző személyesen próbált meg úrrá lenni.[31] Ezért arra utasította a tömeget, hogy mindenki rakja le magával hozott holmiját az óvóhely előterében, amire ezek szerint Percz tanár úr nem volt hajlandó. A főjegyző idegfeszültségét azzal magyarázta, „hogy csökkent létszámú személyzettel dolgozom, amelyből egész reszortoknak a munkáját állandó előadónak a beállításával fedezni nem tudom", és ilyen körülmények között csak szigorral tudott rendet tartani és rávenni az embereket, hogy többet dolgozzanak a hivatalban.

És hogy milyen volt az óvóhelyen átélni egy légitámadást? Hát ilyen:

> *„Drága Tucsikám, a légitámadás itt is borzalmas volt. (…) Mikor megszólaltak a szirénák, mi sem vettük komolyan. De azért anyukám egyet-mást levitt a pincébe. A pinceajtónál álltunk és vártunk. Nem soká repülőbúgást hallottunk. Majd rettenetes robbanásokat. Erre aztán rohantunk lefele a pincébe. Lent vártuk a halált. Tucsikám, két borzalmas hullámot éltünk át. Isten kezében voltunk. Az utcánkba öt bomba esett. Nagyon közel volt hozzánk mind. A harmadik hullám már egészen gyenge volt. Kaptam egy kis légnyomást is a jobb fülemre, de már nincs semmi bajom. Minden hullám után feljöttem a pincéből, füst és por fogadott, repeszdarabok százai az udvaron, ajtó, ablak kicsavarva, ablaküveg kitörve, csillár széttörve a földön. Tucsikám, azt nem lehet leírni, mi volt. A második hullám borzalmas volt. A pince mint egy hajó, úgy imbolygott. A szobák falai össze-vissza vannak repedezve. Tucsikám, én akkor nem féltem, de azóta minden zavaró repülésre összerezzenek"* – írta a 18 éves debreceni Végh Irma levelezőpartnerének Kolozsvárra.[32]

Stoff M. Zita, a Szociális Testvérek 18 éves novíciusa szintén hajóhasonlatot használt: „a bombázás olyan volt, mintha csónakban ültünk volna és az minden percben kész felborulni velünk. Előre-hátra-oldalra borultunk, egymásra estünk, mozgott a föld alattunk

és talán még a falak is. Mindenki össze-vissza, hangosan fohászkodott, nem ismert imát, hanem ami az eszébe jutott."[33]

Irodalmi igénnyel fogalmazta meg az óvóhely klausztrofób élményét Polcz Alaine Kolozsvár egyik szeptemberi bombázása kapcsán, egy vasúti szükségóvóhelyen átéltekről írva:

> *„A falhoz támaszkodva álltunk* [ez egyébként szigorúan tilos volt: az óvóhely találata esetén azonnal roncsolódott-tört a váll – A. B.], *ebben a keskeny betonfolyosóban, sokan. Nagy gyengeség fogott el, nem mertem a fejem oldalt fordítani, hogy lássam azokat, akik kint maradtak, és most hozták le őket, iszonyúan szétroncsolva, de még éltek. (…) Az akna betonkupakját lecsukták. Hallatszottak a becsapódások, a becsapódások… Mindegyik közelről. Időnként remegett a föld körülöttünk. Egy vasutas állt a házitelefonnál, csendet intett és beszélt: »Sebesültek vannak velünk. Elsősegélyt kérek!« Tízszer egymás után ugyanaz. Majd: »Értem«, hosszú szünet, figyel. Megtörli a homlokát: »Nem tudnak segíteni.«"*[34]

A légitámadás iszonyatosan próbára teszi az ember idegeit, annál szörnyűbb már csak az volt, amikor az ember látta a bombázás eredményét. Ezt az élményt Kányádi Sándor is beleszőtte a 20. századi magyar versirodalom kiemelkedő alkotásába, az 1976-ban született *Halottak napja Bécsben* című versébe:

> *„Ezerkilencszáznegyvennégy június másodikán*
> *nagyvárad szőnyegbombázásakor egy anyának*

négy szép gyermeke maradt a romok alatt
kettő négy hat nyolc
éves korukban ölték meg őket
mondja el minden esztendőben a feleségem
amikor már idáig ér a naptár-igazítással
ez az ő békeverse"

Ebben a traumatizáló élményben az elsők között volt részük a helyszínre érkező mentőcsapatoknak. Nagyvárad 1944. nyári bombázásaira úgy emlékezett az akkor 16 éves Madas Imre már meglett korában, hogy amikor ki kellett ásni egy telitalálatot kapott pincét, „az első pár lapát után rosszul lettünk. Emberi kéz- és lábdarabok, szétroncsolt véres koponyák, béldarabok szanaszét. Részben a lábunk alatt, részben mellettünk." A másik trauma, ami ezeket a fiatalokat érte, az a beteg- és halottszállítás látványa volt. Elégséges közlekedési eszköz híján Váradnak ebből a negyedéből a holttesteket és a halott gyerekeket is a városi jegeskocsi szállította el. „A látványt soha nem tudtam elfelejteni. Egy édesanya, ölében két kis szőke gyermekkel, akik halottak voltak, támogatva az emberektől, vezették a (jeges)kocsi felé. Egész úton ezt kiabálta: »Uram, ez a két kicsi gyermek mit vétett ellened és az amerikai állam ellen?« Aztán berakták a két gyereket a jeges kocsiba, az anyjuk összeesett."[35] Ezeknek a kamaszfiúknak azzal is nehéz volt szembesülni, amikor megfeszített munkával sem sikerült a leomlott házak alól kiásni azokat az áldozatokat, akik egyre halkuló kopogással igyekeztek jelet adni magukról. Amikor a kopogások megszűntek, „ott áltunk dermedten, és mi fiatal fiúk, sírtunk". A később orvossá lett visszaemlékező a maga szerepéről önkritikusan tette hozzá: „A romeltakarítás nagyon lassan haladt,

ennek oka a képzettség hiánya, a rossz irányítás és a nem megfelelő szerszámok [voltak]."[36] A korszak gyermekei, kamaszai a legkülönbözőbb mentális stratégiákat fejlesztették ki arra vonatkozóan, hogy megóvják lelki egészségüket az állandó halálfélelemben. Olyan tevékenységekhez menekültek, amelyek eltávolították a mindennapok borzalmait, és segítettek fenntartani a stabil életcélok fikcióit. Ezzel együtt megjelenik a halál elkerülhetetlenségének tudata, az ettől való félelem, amit erősítettek a mindennapok borzalmai.[37]

Általánosságban is visszatérő elem minden ilyen traumatörténetben a gyerekek halála és annak elviselhetetlensége. Az aggodalmat és a szorongást csak növelte, hogy az iskolákat április elején bezárták, dolgozni viszont kellett, hivatalos kiürítés pedig vidéken nem volt. Így a sokszor meglehetősen hiányos légvédelemmel rendelkező vidéki városokban a szülők szomszédokra, rokonokra vagy idősebb testvérekre hagyták a kicsiket. Az így szétválasztott családokban pedig külön félelmet okozott, hogy a szülők a munkahelyükön, a gyerekek pedig otthonukban túlélik-e a támadást. Az 1944. június 2-i kolozsvári támadás kapcsán egy ilyen, apokaliptikus jelenetekben bővelkedő családi újraegyesítésről számolt be időskorában az események idején nyolcéves Kovács Bölöni Erzsébet. A riadó idején a Széchenyi téri piacon vásárolt az édesanyjával és a nővérével, míg a vasút mellett lévő lakásukban egyedül volt otthon mankóra szoruló bátyja, édesapja pedig a célpontnak számító vasútállomáson dolgozott. A támadás végeztével, a hazaúton a kolozsvári vasútállomásra vezető Horthy (ma Horea) utat apokaliptikus képek szegélyezték:

„»Nézz a lábad elé« – mondta anyám, s szorította a kezem. Nem akarta, hogy lássam a szörnyű pusztítást.

A hallottak és a látottak alapján nem sok reményünk volt, hogy apám és testvérem életben vannak. Néha valaki borzadva felkiáltott, és én is láttam azt, amit nem lett volna szabad látnom. A villanydróton függő női kart, még az óra is ott volt a csuklóján, egy földkupacból kilógó kezet. Arrébb egy ember tébolyodottan rohangált egy hatalmas romhalmaz körül, deszkákat huzigált ki a romokból és fejveszetten ordított. »Találat érte a házát, odaveszett az egész család: édesanyja, felesége és a gyerekek« világosított fel valaki. Számomra talán ez az ordítozó ember volt a legmegrázóbb emlék és maradt a mai napig."[38]

A visszaemlékező édesapja és testvére csodával határos módon megmenekült, de nem mindenkinek volt ilyen szerencséje. 400-450 ember halt meg ezen a napon Kolozsváron, feleannyian, mint a csaknem tízszer nagyobb Budapesten április 3-án. Sem Kolozsvár, sem a vidéki magyar városok többsége nem rendelkezett nagyon acélos légvédelemmel. A hatóságok pedig óvakodtak megosztani a lakossággal, hogy a régebbi típusú légvédelmi ágyúk többsége nem is volt hatékony abban a magasságban, ahol a bombázók haladtak, illetve ahonnan bombáikat vetették, csak ha beértek a légvédelmi ágyúk 4000-4500 méter alatti lőtávolságába. Így lentről sokszor úgy nézett ki, hogy a légvédelmi tüzérség – már ahol volt egyáltalán – képtelen megvédeni a lakosságot.

Az első sokk, a holttestek eltakarítása és a sebesültek ellátása után indult el a károk felmérése és a munka esetleges újraindítása. Azonban ez a fajta kármentesítés is hozhatott még áldozatokat.

A Budapesttől akkor még független Pestújhely községben az 1944. szeptember 18-i bombázás során 1000 kilogrammos légiakna esett egy helybeli óvoda udvarára, illetve annak egy helyi orvos telkével szomszédos részére. A szokatlanul nagy méretű bomba nem robbant fel, hanem mélyen belefúródott az udvar puha földjébe. A helyi légóparancsnok nem volt a helyén, ezért az egyik osztagparancsnok kezdett el intézkedni: az először gondosan elkordonozott, őrzött bombát hatástalanították, kiemelték a gyújtóját (legalábbis úgy vélték, hogy ez történt), majd szekérre rakták, és a községi temető mögötti szántóföldekre akarták elszállítani. Nem tisztázott okokból azonban ifj. Barbarics osztagparancsnok és az őt kísérő két tűzoltó nem rakta le a monstrumot a falu szélén, hanem visszaszállította a régi községháza udvarára, ahol ekkor a tűzoltószertár mellett például közellátási hivatalok működtek. Itt sokan álltak sorban, főleg nők és gyerekek. A történtekről számtalan változat kering, de abban mindenki megegyezik, hogy az egyik tűzoltó elkezdte szétszerelni a bombát, kalapálta és feszegette. Közben a bombára gyerekek is felültek, az udvaron a bomba köré sereglettek a kíváncsiskodók.[39] A bomba szeptember 19-én, valamivel háromnegyed egy után iszonyatos detonációval felrobbant: romba döntötte a községházát, a szomszédos épületeket, megölt jó néhány embert (a hivatalos jelentés szerint mindössze nyolcat, a helyi beszámolók szerint huszonegyet, de a településen létezik olyan szóbeszéd is, amely száz fölé tette az áldozatok számát).[40]

Az egész eseménysor (ami néhány nappal később Kispesten ismétlődött meg), és az erről szóló elbeszélések jól mutatják a magyar társadalom és a közigazgatás kihívásait a bombázások időszakában. Két héttel az eset után Simon József helyi tűzoltóparancsnoknak kel-

lett részletes beszámolót írnia a történtekről, elsősorban azért, mert az ő irányítása alatt álló tűzoltók voltak a berhelés elkövetői (és áldozatai), úgy, hogy a parancsnok maga nem volt jelen az esetnél. Simon önigazolásából kiderül, hogy községházi alkalmazottként maga is végletekig leterhelt volt ebben az időszakban: a népmozgalmi és katonai ügyek előadójaként ezekben a napokban lótott-futott a településen, hogy a 18 és 30 év közötti nők sorozását adminisztratíve levezényelje. Mivel a bombázás miatt a villamos nem járt, biciklijével rótta az utcákat, ami tovább szaporította a gondjait. A községi légóparancsnok az események idején egyáltalán nem volt fellelhető, nehézkes volt a mozgósítás, ráadásul a hatékonyságot belső villongások is nehezítették. A hiperaktív légós osztagparancsnokkal Simon már korábban is konfliktusba került, mert Barbarics (aki mellesleg korábban a Magyar Élet Pártja községi titkára is volt) a tűzoltóknak rendszeresen utasításokat osztott, holott Simon szerint erre nem volt jogosítványa. „Megjegyzem azonban azt, hogy Barbarics egy olyan ember volt, aki mindég olyan dolgokba ütötte az orrát, ami[k]hez semmi köze sem volt" – jegyezte meg korholólag a tűzoltóparancsnok, aki ellen, csakúgy mint a község más vezetői ellen, eljárás indult.[41] Ebben a tragikus történetben egyszerre van jelen a közigazgatás túlterheltsége, a légoltalomért felelős szervek közti hatásköri tisztázatlanság, illetve nyilvánvaló emberi hibák sora. A budapesti kerületté vált településen ma emlékpark őrzi az áldozatok emlékét.

A zsidótörvények abszurditása és a társadalom normális működése ellen ható következménye volt, hogy a Pest környéki Csömörön a német megszállás után azonnal nyugdíjazták a tűzoltóparancsnokot. Képzett tűzoltó hiányában nem volt kivel helyettesíteni, így

sebtében kellett a helyi katolikus kántortanítót beprotezsálni egy tűzoltó-gyorstalpalóra, hogy legyen hatékony légvédelmi kármentesítés.[42] A kibombázottak elhelyezésének, mint a korszakban annyi minden másnak, voltak zsidóellenes élei. A „zsidóbicikli" és a „zsidórádió" mellett a nyár egyik általánosan használt kifejezése lett a „zsidólakás". A helyi hatóságok, Miskolctól Sopronig, reflexszerűen nyúltak a deportált emberek vagyonához, amikor a kibombázottak lakhatásáról volt szó. És nemcsak a hajléktalanok esetében: a *Pesti Hírlap* korholólag írta júniusban, hogy a csillagos házakba való összeköltöztetések után olyan „tülekedés indult meg a lakásokért, amilyenre illetékes helyen sem számítottak".[43] Mint arra a budapesti lakáspolitika történetének egyik legjobb ismerője rámutatott, a zsidó ingatlantulajdonnal kapcsolatos büntetőpolitika egyáltalán nem a német megszállással kezdődött. A Sztójay-kormány mindössze jogszabályba öntött egy már korábban is létező gyakorlatot, ahol két állami logika ütközött: a hadviselés céljainak elősegítése (állami részről) és a társadalmi újrafelosztás igénye (a társadalom egyes csoportjai részéről).[44] Országos összesítés nem készült az elvett lakások számáról, egyes helyi adataink vannak, így Csősz László és Szeghy-Gayer Veronika jóvoltából, Szolnokról és Kassáról. Ezekből az derül ki, hogy valóban jutottak kibombázottak zsidó lakásokhoz, ha nem is mindannyian, és a hatóságok valóban igyekeztek ilyen módon kezelni a problémát.[45] Bár a korabeli propaganda bőségesen hangsúlyozta, hogy a hadviseltek, menekülők, kibombázottak a legfontosabbak a lakáshoz juttatásban, egy csoportot még véletlenül sem említettek meg: ezek a megszálló német erők hivatalai és hivatalnokai voltak. A rablott vagyonra ők tették rá először a kezüket.

A bombázások még egy fontos következménnyel jártak a mindennapi életre: a kormányzat és a honvédelmi igazgatás úgy döntött, hogy a veszélyeztetett hadiüzemeket és hivatalokat kiköltözteti Budapestről. Így került a Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya a kies Parádra, a honvédelmi minisztérium egyes osztályai Dunára néző II. kerületi barlangokba, megint mások a Balaton mellé. A hadiüzemnek számító gyáraknak ezt sokkal nehezebb volt megoldani: ott nem csak a kartotékokat és az írógépeket kellett felkapni és vinni. Az újpesti Első Magyar Cérnagyár (1942-ig Angol–Magyar Cérnagyár) már a német megszállás után három nappal megkapta a Gyáriparosok Országos Szövetségének tájékoztatását arról, hogy fogjon hozzá a légoltalmi kiürítéshez. Ezért már májusban, gróf Károlyi István birtokára, egy csomádi pajtába telepítették ki a nyersanyagaikat, amire szerény, de nem megalázó javadalmazásért egy erdőőr vigyázott. (Ez sem használt, a pajta kigyulladt szeptemberben, és mivel a Fanto kőolajfinomítóból is odavittek ezt-azt, így két napon keresztül égett.) De jutott a termékekből egy budafoki pincébe is (innen el kellett hozni, mert penészedtek a fonalak), illetve a gépek mintegy egyharmadát vidékre szállították, elsősorban Tinnyére és Nagyatádra. E két utóbbi nyári út már szépen mutatta az állam diszfunkciójának számos jelét: lassan haladt a csomagolás, mert nem volt faanyag, aztán a román kiugrás miatt nem lehetett már vasúti teherkocsit szerezni, aztán végül már sima lovaskocsis fuvart sem. Az út Újpestről Tinnyére három napig tartott, itt pedig a helyi leventeotthonban és a műkedvelők színháztermében lehetett elhelyezni a holmikat.[46] Az általam feltárt budapesti iratanyagban se szeri, se száma a hasonló problémáknak, legyen szó a német tulajdonú Telefunken Kft, vagy a Tudor Accumulátor- és Szárazelemgyár Rt.-ről vagy a pestszentlőrinci Burettfonógyár iratairól (a burett egy textilhulladékból készülő selyemtapintású fonal). És nagyjából ugyanezeket a kudarctörténeteket találjuk mindenütt. Szállítási gondok, logisztikai problémák, néhány helyen belépett még a hadsereg vagy egy nagyobb hatalmú konkurens is: a Roessemann-Harmatta által kinézett nagyoroszi barakkot egy munkaszolgálatos szakasznak foglalta le a honvédség, más épületeket pedig a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., az ország egyik legnagyobb ipari konszernjének része. Velük kellett megküzdenie özvegy Steinbergerné munkáltatóinak.

A bombázás azonban a gyárak mellett valami sokkal fontosabbat és hatalmasabbat is mozgásba lendített: embereket.

7. MOZGÁSBAN

Nem így szoktunk rá gondolni, de 1944 tavasza–nyara abban is jelezte az eljövendő kataklizmát, hogy soha nem látott tömegek keltek útra. Az első világháború óta nem voltak ilyen méretű népességmozgások Magyarországon: ilyen rövid idő alatt talán még akkor sem. A német bevonulás után elkezdtek záporozni a behívók munkaszolgálatra és katonai szolgálatra, a SAS-behívó lett a végzet üzenete. („Sürgős, Azonnal, Siess" volt állítólag a rövidítés, de a költészetre és viccekre minden körülmények között alkalmas magyar nyelv ezt is átfordította: „Siess Adolfnak Segíteni" lett a megoldás.)

A magyar államigazgatás szervei és a csendőrség gettósították, majd deportálták a vidéki zsidóságot. Ez számtalan esetben azt jelentette, hogy a faluhelyen lakó polgárokat a járási székhelyeken vagy nagyobb településeken található gyűjtőtáborba szállították be csendőri segédlettel, majd innen az általában a megyeszékhelyeken lévő gettókba, onnan pedig a haláltáborokba. Faluhelyen ebből annyi látszott, hogy a zsidó családokat goromba csendőrök elviszik valahova, és aztán eltűnnek. A 437 ezer deportált, a Bu-

dapesten „csillagos házakba" költöztetettek tízezrei, a gyűlölt vagy szánt, esetleg semlegesen szemlélt zsidóság és az általa üresen hagyott tér olyan új képzet volt a keresztény többség számára, amit meg kellett szokni.

Az 1944 nyarán honvéd főhadnagyként szolgáló Thassy Jenő azon kisszámú keresztény visszaemlékezők közé tartozik, akik láttak belülről gettót a Dráva-menti Barcson, és nem voltak sem deportáltak, sem őrzéssel megbízott csendőrök. A fiatal katonatiszt idős háziorvosukat próbálta kimenteni a gyűjtőtáborból. Leírásából „gomolygó tömeg", „zsibongás, kiabálás, sírás", „fojtogató embergyűrű", „izzadság-, étel-, ürülék- és szenvedésszag" tűnik elő. A zsúfoltság ilyen beállítása éles kontrasztban áll a nagyközség lehúzott redőnyű üzleteivel, „amelyek egy-egy vak szemként bámultak az országútra" és amelyeknek a tulajdonosait beterelték a gettóba.[1] A kilencéves, Désen élő Soós Ferenc szintén a hirtelen ürességet fogalmazta meg a szomszédos zsidóság deportálása és legjobb barátjának és családjának Budapestre szökése után: „Szinte néptelen lett az utca távozásuk után. Lakatlanul és őrizetlenül ott állt a sok ház, amelyben nem voltak német katonák. (...) Hiába vannak a nagyszülők, a szülők, a testvér, rászakadhat egy gyerekre is a magány. Különösen így van ez, ha a világ menete ennyire megbokrosodik körülötte."[2] A deportálás élménye még a nem kimondottan filoszemita szemlélőket is megindította. A pápai Czucza Emma tanítónő (aki naplófeljegyzései szerint azt tartotta volna megoldásnak, ha a zsidókat vagyonukkal együtt „egy német gyarmatra" telepítik ki) meggyászolta a gettó elől az öngyilkosságba menekülő egykori igazgatóját és annak feleségét. Visszautasította, hogy a zsidó varrónőjénél lévő félkész

ruháját visszavegye az elrabolt javak közül, és főnökének is visszaszólt ugyanezen javak tárolása miatt. „Azt mondják, szívszaggató jelenetek zajlottak le az állomáson" – írta az első világháború után Bánffyhunyadról menekült tanárnő.[3] A magyar emlékirat-irodalom egyik legszomorúbb bejegyzése azonban az, ahogy Gyarmati Fanni írt Radnóti Miklós ezúttal utolsó bevonulásáról 1944. május 20-án: „Ez az elbocsátás ilyen hajnalokon, ezt nem lehet kifejezni, és kár is beszélni róla. Csak az érti, aki éli. 7 felé aludtam el, csak folyton az kínzott, hogy milyen nehezet cipelt. Olyan volt hátulról nézve, mint egy kis erőd, minden a hátára szerelve. Édes szép, sima bőrű finom háta hogyan fogja bírni, és meleg nap is ez a mai. Aztán, mikor 10 felé felébredtem, hát bőgni kezdtem."[4] A költő soha többet nem tért vissza a Pozsonyi útra.

A bombázások nyomán a városokon belül is jelentős mozgás volt. A kibombázottak sokszor a városon belül költöztek új helyre; aki csak veszélyben érezte az életét, az is igyekezett biztonságosabb negyedeket választani. Persze így is lehetett cseberből vederbe kerülni: a Pesterzsébetről a bombázások elől elköltöző Tolnai János családja a kelenföldi pályaudvartól néhány száz méterre kötött ki, ahonnan a bombázások miatt tovább kellett menniük vidékre.[5] A behívott férfiak helyettesítésére sokszor városon szolgáló nőknek haza kellett menniük, segíteni a szülői háztartásban: így tett például Czucza Emma cselédje, Lidi is. Ezekhez a gyorsan mozgó tömegekhez csatlakoznak majd augusztus legvégétől azok az erdélyi menekültek, akik a front elől hagyták ott a keleti országrészt.

„Most vettem egy borjút, itthon vágtuk le, így van egy hétre húsunk. De hogy jövő hét után mit fogok csinálni, azt igazán

nem tudom" – ezekkel a szavakkal igyekezett Holló Márta tanítónő, a főváros bakonyoszlopi üdülőjének telepvezetője az őt felügyelő budapesti ügyosztálynak lefesteni a gondjaira bízott telep problémáit 1944 júniusában.[6] Az egykori Esterházy-kastélyban mintegy nyolcvan, fővárosból elküldött gyereket igyekezett felügyelni a verzátus telepvezetőnő.

Ugyanis a főváros üdülőit, erdei iskoláit szintén igénybe vették a kiürített gyerekek elhelyezésére. A bakonyoszlopi és rozsnyói gyereküdülőben több tucat gyereket nyaraltattak. A korszakról fennmaradt dokumentumok szerint ezeken a világtól gyakran elszigetelt helyeken az idő előrehaladtával egyre problémásabbá vált a gyerekek ellátása: nemcsak tojással vagy hússal, de lábbelivel vagy ágyneművel is. „Tisztelettel jelentem, hogy a gyermekek lábbelije teljesen elrongálódott. Jön az ősz és a gyermekek cipő nélkül vannak, és a rossz állapotban lévő cipőket anyaghiány miatt nem tudjuk megjavítani. Ezért kérem a t. központot, hogy a gyermekcipők javításához szükséges bőranyagot és szeget a telepre küldetni szíveskedjenek" – írta a problémáról Roboz Benedek rozsnyói telepvezető augusztus végén.[7] A főváros hét nagyobb üdülőtelepén mintegy 1220 férőhelyet bocsátott a Kiürítési Kormánybiztosság rendelkezésére, ahová 1944. június végén még csak 808 gyereket helyeztek el, elsősorban 3–6 éveseket, de voltak 4–15 évesek is – jelentette a Budapest Főváros IX., Társadalompolitikai Osztályának vezetője egy képviselői kérdésre.[8] Ugyanakkor hasonló gyermektelepeket működtetett a Gyermekvédő Liga, és a kormánybiztosság más, egyesületi üdülőket is igénybe vett. A Polgári Iskolai Tanáregyesület Közlönye szomorúan tudósított arról, hogy üdülőházait, így a soproni Lővérekben lévő népszerű, frissen felújított

nyaralóhelyet is, át kellett engedniük a Kiürítési Kormánybiztosság céljaira. Az egyesületi ingatlanok mellett több gyereket, összesen mintegy 33 ezer főt helyezett el a kormánybiztosság vidéken, részben rokonoknál, részben vidéki családoknál.[9] A kiürítésben részt vevők számát egyes beszámolók 150 ezer, sőt 200 ezer főre teszik.[10] (Sőt a második világháború történetével foglalkozó legátfogóbb hazai lexikon 200-300 ezer főben adja meg a kitelepítettek létszámát – igaz, becslése végére a szócikk szerzője kérdőjelet biggyesztett.[11]) Ha ez a szám helytálló, és levonjuk belőle a vidéki nagyvárosok kitelepítettjeinek néhány ezres létszámát, akkor is hatalmas tömegű embert, a főváros korabeli lakosságának 10-20 százalékát látjuk.

A kiürítésről szóló számok azonban a gyerekek tekintetében 33 ezernél jóval magasabb összesített számokkal, 60-80 ezer fővel számolnak.[12] Ráadásul azok közül, akik elmentek, sokan nem tértek vissza a fővárosba: 1944 szeptemberében az iskolai beiratkozók száma egyharmada volt az egy évvel azelőttinek. Ugyanakkor a kitelepítettek létszámáról szóló becsléseknek annyiban valóban lehet alapjuk, hogy bár többségükben a gyerekeket küldték vidékre, de Budapestről azoknak is a távozást javasolták, akik nem hadiüzemben, a közszolgáltatásokban (gáz-, víz-, elektromos művek, Beszkárt, légoltalomban, közellátásban foglalkoztatottak, egészségügyi vagy épp temetői alkalmazottak stb.) dolgoztak. És bár sokan nem engedelmeskedtek a felhívásnak, mások meg igen.

„A házban nagy mozgás van. Házmesterék egészen kirámolták a lakásukat, Buttkayék nem mernek több éjszakát itthon tölteni, öreg Buttkayékhoz mennek, mert azok magasföldszinten laknak. Tattayék is lejjebb mennek Benischékhez és közben ki-

szállítanak minden ruhát és élelmiszert Gödre, Szabóék is pakolnak. Magdáék még a könyveiket is Öreghegyre vitték" – írta a II. kerületi, Fény utca 15. alatti bérház életéről Pátkai Györgyné Pécsen szolgálatot teljesítő férjének, már egy nappal a német megszállás előtt.[13] Pátkaiék maguk is szétváltak: a család egy része a Nógrád megyei Jobbágyiba költözött (bár ott nem maradtak sokáig, mert nem bírták a vidéki életet), innen mentek tovább Sárvárra, majd Pécsre, a família másik fele pedig Pesten maradt. A pest-budai bérházakban, főleg a magasabb szinteken az ott lakók másoknál is erősebben tartottak a bombázásoktól. Aki nem tudott vidékre költözni, az megpróbált az alsóbb szinteken lakhatást szerezni, így 1944 késő tavaszának-nyarának egyik alapzaja, legalábbis a fővárosban, a folyosói kőlapokon végighúzott bőröndök kattogása, bútorok döndülése, kosarak percegése és a lift utáni kiabálás lett.

A *Városi Szemle* című várospolitikai folyóirat egyik 1945-ös számában a tudós szerző megpróbálta összegezni a háború évének budapesti népmozgalmi adatait. Különösebb figyelmet nem fordított a bombázások hatásaira, de azt a megállapítást tette, hogy a világháború első éveiben is növekvő lakosságú Budapest gyarapodása a német megszállás után megtorpant, sőt a visszájára fordult. A vidékre menekülteket egy darabig pótolták az ősszel a városba kerülő keleti menekültek. Az 1945. március 25-i összeírás szerint azonban több mint félmillió fővel (546 762 emberrel) csökkent Budapest lakossága.[14] Ebben a csökkenésben természetesen szerepet kaptak a behívottak, elmenekültek, deportáltak, megöltek, hadifogságba kerültek, munkaszolgálaton lévők, sőt a statisztikus kiemelte a vidékre visszatért háztartási alkalmazottakat (cselédeket) is. De ezek a jelenségek bizonyosan nem magyarázzák meg a fogyás teljességét, ebbe a vidékre kitelepített és onnan az ostromig vissza nem tért lakosokat is bele kell számítani.

1944 nyarán nem csak a főváros és a vidéki nagyvárosok lakosai lendültek mozgásba: bár a front előrenyomulása még távoli és bizonytalan lehetőségnek tűnt, a bevonult férjek miatt egzisztenciális bizonytalanság, a keleti határszél közelsége vagy az esetleges egyéb tényezők okán számosan indultak meg nyugat felé. Czigány Lóránt író, irodalomtörténész, az angliai magyar emigráció későbbi jeles alakja azért hagyta el gyerekként családjával Sátoraljaújhelyt, és költözött Gyöngyösre, mert a bevonult édesapa már nem lehetett a család támasza. A mind sűrűbb berepülések, és talán a március 22-i helyi börtönlázadás is, egyre bizonytalanabbá tette helyzetüket a zempléni megyeszékhelyen.[15]

Egy nappal az első nagy budapesti légitámadás után megjelentek a légoltalmi kormánybiztos rendelkezései a főváros kiürítéséről, amelyeket az elkövetkező napokban tovább pontosítottak. A kiürítés az akkor 14 kerületből álló Budapest mellett érintette az ipari elővárosokat is, Újpesttől Csepelig. Huszonnégy kategóriába sorolták azokat, akik nem hagyhatták el a várost, vagy csak olyan távolságra, hogy mindennapi munkába járásuk megoldható legyen. Az ebbe a közhasznú kategóriába nem sorolt egyének önkéntes alapon kiköltözhettek a városból. Kényszerre csak a kibombázottak lakáskiutalásaiban utaltak a rendelkezések. Aki el akarta hagyni a fővárost, az az április 7-től induló kiürítő vonatokon tehette ezt meg, kedvezményes menetjeggyel, és legfönnebb 150 kilónyi poggyászt vihetett. Ez a távozás azonban csak leírva volt egyszerű: a távozóknak a lakásutalvány beszerzésétől az élel-

miszerjegy lepecsételéséig egy sor adminisztratív tortúrán kellett átesniük, amíg elhagyhatták Budapestet.[16]

Sajnos a Kiürítési Kormánybiztosság iratanyaga nagyrészt megsemmisült, csak az iktatókönyvek maradtak ránk. Ezekből azonban jól látszik, hogy 1944 tavaszától tömegesen jelentkeztek magánszemélyek, elsősorban vidéken élő, jobbára falusi nők, sokuk özvegy, hogy két-három gyereket befogadjanak.[17] A természetes szimpátia mellett aligha volt mellékes szempont a nagyobb gyerekek befogadásában, hogy hasznos munkaerőt jelenthettek a férfiakat nélkülöző paraszti háztartásokban. Ráadásul a főváros a kezdeti huzavonák után napi öt pengőt fizetett egy gondozott gyermekért, ami további érv volt a jelentkezés mellett.

A légoltalmi kiürítés története teljesen megíratlan: a főváros lakosságának óriási tömegeit érintette, de elszórt életrajzi utalásokon kívül csak egy 2007-es, Szlovákiában megjelent tanulmány tárgyalta mélyebben a témát. A Komárom vármegyei történéseket feldolgozó munka összegzése szerint 1944 tavaszán és nyarán csak a Csallóközben lévő somorjai járásba több mint 1300 kitelepített (köztük majdnem 400 gyerek) érkezett – ami önmagában elég tekintélyes szám.[18] Vélhetően ezekre a településekre a győri kiürítettek jutottak. A kunszentmiklósi főszolgabíró egy 1944. szeptember 1-jén keltezett jelentésében 4234 főre tette a járásában tartózkodó kibombázottak és kiürítettek számát, bár úgy tűnik, hogy számvetésébe katonai alakulatokat is belekalkulált. Ez a hatalmas szám (a járásnak valamivel több, mint 46 ezer lakója volt 1941-ben) minden bizonnyal a Budapesthez való közelségnek és a budapest-kelebiai vasútvonalnak tudható be.[19] De még a Tolna megyei Szakályba is jutottak 54-en, a baranyai Véménden még 1945 elején is voltak 46-an.

Budapesten kívül Győr és Szeged volt az a két magyar nagyváros, ahol ilyesminek nyoma van, bár ennek mind részletes adatai, mind arányai ismeretlenek.[20] Miskolcon is volt kiürítés, relatíve későn, és nem igazán meghatározva a kitelepítendők körét.[21] Ahogy a front közeledett az országhoz, kisebb városokból is egyre többször költöztek ki az ott lakók a környező településekre, tanyákra, különösen akkor, amikor az angolszász, nagyobb célpontokra koncentráló bombázók mellett feltűntek a kisebb településeket is bombázó szovjet repülők. Veress Mihály, a Mezőtúr mellett, a Harkányi-uradalomban szolgáló parasztember úgy emlékezett, hogy szeptemberre „a városiak szinte kivétel nélkül a tanyán kerestek menedéket".[22]

A kiürítési kormánybizottság megmaradt dokumentációjában lévő adatok szerint a kiürített gyerekeket ellátó táborok regionálisan meglehetősen egyenlőtlenül oszlottak el. Közös tulajdonságuk, hogy közelébe estek valamely Budapestre vezető vasútvonalnak, meglehetősen apró, hadászatilag nem túl fontos településeken helyezkedtek el, és döntően az ország északi, illetve nyugati részében leljük meg őket. Jelentős számú igénybe vett település található a Dunától északra levő kisalföldi, csallóközi és Párkány környéki területen (példának okáért Csallóköztárnok, Garamvezekény, Dunaszerdahely), az Ipoly torkolatától egy egészen Kassáig feszülő íven (Helembától Nagyidáig, sőt Abaújkérig), a Bükk és a Mátra, illetve a Mátraalja üdülőtelepülésein, valamint a Balaton környéki üdülőtelepeken és a Bakonyban (Devecser, Zirc, Farkasgyepű – utóbbi helyre vélhetően a fűzfői ipartelep bombázása miatt telepítették át a Balatonalmádiba küldött gyerekeket). Nagykőrös egyedüli alföldi településként szerepel a listán; nem volt tömeges légoltalmi kitelepített tábor sem Kelet-Magyarországon, sem Erdélyben.

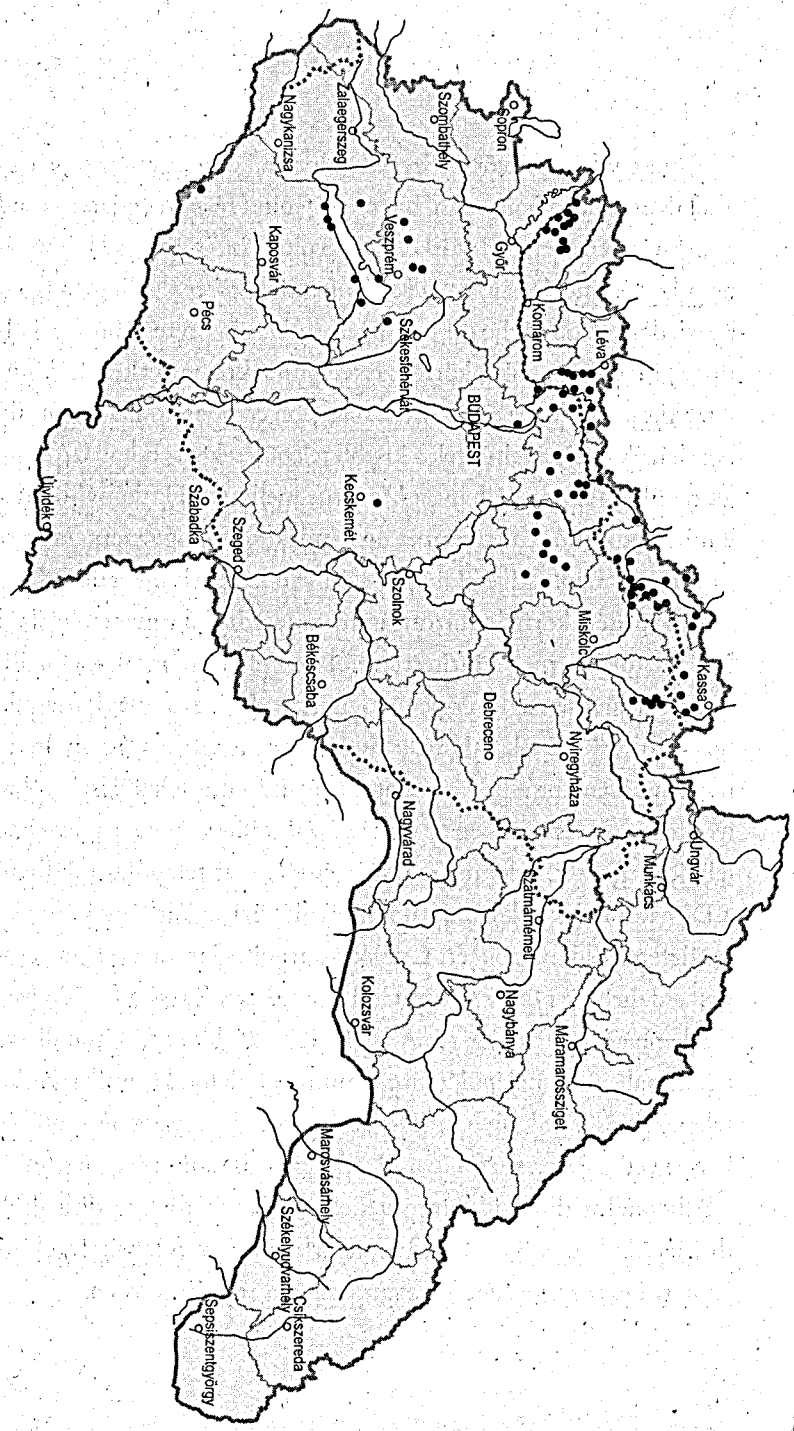

Szurmay Lajos vezérőrnagy, aki 1944 júliusában átvette a légoltalmi kormánybiztosság vezetését Vörös Géza vezérőrnagytól, a vezérkari főnök testvérétől, szokatlan karriert futott be. Jóllehet az „uzsoki oroszlán", későbbi honvédelmi miniszter Szurmay Sándor fia volt, 1911-ben görög-latin szakos középiskolai tanárként kezdte felnőtt pályáját. Valószínűleg ő volt a kisszámú bölcsész egyike és az egyetlen Eötvös-kollégista, aki bekerült a magyar tábornoki karba.[23] Elődjénél mindenképpen jobb marketingérzékkel rendelkezett: a filmhíradó 1944 júliusában követte, ahogy végiglátogatja az észak-magyarországi gyerektelepeket, és a valamilyen csodaszerű oknál fogva nem betiltott, egykor liberális *Pesti Hírlap* többrészes, elégikus hangnemű tudósításban számolt be ugyanerről a szemleútról. A cikksorozatban Szurmay könnyeket töröl le, arcokat paskol, és megfenyíti az egyik mátrafüredi (mit ad Isten, nagyvállalati) üdülő nevelőit, mert nem tudnak rendet tartani.[24]

Bár az újságcikkek felhőtlen idillt, illetve a „falu és a főváros" egymásba forrását ünnepelték, 2-3 kilós gyermekenkénti súlygyarapodásról számoltak be és a vidéki jó levegő dicséretét zengték, a kiköltöztetett gyerekek nem mindig voltak elragadtatva az új helyüktől. Voltak olyan üdülőtelepek, ahonnan feltűnően sokan szöktek meg (ilyen volt például a felvidéki Jolsva). Őket általában a helyi csendőrség hozta vissza, de a rutinosabbak őket is el tudták kerülni. Az írásképe alapján 10-12 éves Kollárik László egy meghiúsult szökési kísérlet után, négy másik társát bujtotta fel a távozásra 1944 februárjában Jolsván. Közülük kettőt Miskolcon kaptak el a csendőrök, de Kolláriknak két társával együtt sikerült egy teherkocsival Budapestre jutnia. Innen írt némileg csúfondáros levelet hátramaradt társainak, testvéreinek, írását „Jolsva, koplalda,

mosléktelep"-re címezve. És szökése okát elsősorban a rossz ellátásban, illetve a fizikai bántalmazásban jelölte meg: „mert ithon nem éheztem ugy mint ot, mert ot ugy foztek mint a moslék. De ithon egy ujnyi zsir volt a levesen." Egy mondatával pedig élesen bevilágít ezeknek az árvaházi, hadiüzemi gyerekeknek a mindennapjaiba: „Jól vagyunk, csak anyuka beteg."[25] Hozzá kell tenni, hogy fizikai bántalmazásról, az 1944. április 3. utáni, légoltalmi kitelepítettek között nem találtam forrást. Kollárik azonban nem a kiürítettekhez tartozott, hanem azon fővárosi intézmények (árvaház, tanoncotthon stb.) neveltjeihez, akiket iskolaidőszakban üdültettek erdei iskolában a főváros intézményei. Egy korábbi szökési kísérlet résztvevőinek lakhelye fennmaradt az iratokban: négyen a Mária Valéria-telepen rendelkeztek állandó lakcímmel, egy fő pedig az Illatos úti Dzsumbujban, Budapest IX. kerületében.

Az áprilistól érkező kitelepülők nem tartoztak kifejezetten magas társadalmi osztályokba, jobbára a veszélyeztetett ipartelepek munkásgyerekei közül kerültek ki – vélhetően ezért maradt fent erről a népmozgásról kevesebb személyes forrás; körükben ritkább volt a naplóírás, mint a középosztálybeli gyerekeknél. (Ugyanakkor tudunk arról, hogy kiürített XII. kerületi iskolák gyermekei is kerültek Rozsnyóra vagy Bakonyoszlopra.) A koplalással vagy a rossz étkezéssel kapcsolatos híreket árnyalja az a kép, amit egy 1944 áprilisáról fennmaradt bakonyoszlopi étlap közvetít. Ebben a dokumentumban, ha nincs is túl sok nyoma a reformtáplálkozás elveinek, azért napi ötszöri étkezés szerepelt: tízóraira zsíros vagy ízes kenyérrel, ebédre általában három fogással, olyan örök menzaételekkel, mint a borsófőzelék, a bableves, de a gyerekek kaptak tepertős pogácsát és császármorzsát is. Heti négy-öt alkalommal

került hús a tányérjukra, ami az adott körülmények között nem volt lebecsülendő teljesítmény a tábor működtetőitől.[26] A telepvezetők ugyanakkor folyamatosan ellátási nehézségekre panaszkodtak, az idő előrehaladtával egyre inkább: úgy tűnik, hogy különösen a nagy mennyiségű tej beszerzése és hűtése okozott gondokat.

Azzal, hogy az iskolákat 1944 októberében (igaz, rövid időre) újra megnyitották, a kiürített települések gyerekeinek is vissza kellett térniük a lakóhelyükre. De nem mindenkinek: Zamárdiban 1944 szeptember végén még 200 gyerek és mintegy 20 főnyi személyzet tartózkodott, Helembán ugyanekkor 200 gyerek és 50 fős személyzet. Az itteni tábor működésének az vetett véget, hogy Bars-Hont vármegye alispánja jelezte az üdülőkért felelős hivatal vezetésének: a létfontosságú vasútvonal mellett, ráadásul egykoron csehszlovák pénzügyőrlaktanyának épült, környezetétől erősen elütő üdülő könnyen bombatámadás célpontjává válhat.[27] Mivel Szobot, Helembát és az Ipolyon átívelő vasúti hidat több szövetséges támadás érte nyáron és ősz elején, az itt lakók meglehetősen nyugtalanok voltak. Az alispán a vármegye egyes kastélyait ajánlotta a fővárosnak a gyermekek elhelyezésére, így a tábort kiürítették, majd magyar katonák vittek el minden mozdíthatót decemberben, Jávor Károly telepvezető élénk felháborodása mellett. Jolsván szintén arra készültek, hogy a gyerekek egy része ősszel is marad: legalábbis a krumpli beszerzéséről gondoskodtak számukra. Az ottani helyzet azonban közbiztonsági szempontból még nyugtalanítóbb volt, mint más helyeken. A kiugrás másnapján szlovák partizánok vették birtokukba a telepet, és beállt közéjük az üdülő néhány alkalmazottja is. A telepvezetőnek menekülnie kellett, és azt írta Budapestre, hogy hasonlóak az állapotok Rozsnyón. Később német

katonák tisztították meg a településeket, de a kiürítettek már nem tértek vissza: a front közeledtével ezeket az épületeket is magyar vagy német katonák vették birtokba, esetleg keletről jövő menekültek elszállásolására használták őket, bár az intézmények legtöbbször csak a helyet kínálták fel. 1944 késő őszén Bélatelepre is menekültek kerültek, és főnöke szigorúan intette Mátay Gábor zamárdi telepvezetőt, főreáliskolai tanárt, hogy a menekülteknek legfönnebb ágyat és szalmazsákot adhat, semmi másra nem jogosultak.[28] Bakonyoszlopon viszont maradtak gyerekek még az év végén is: itt a telepvezetőnő továbbra is azon csatázott a budapesti központtal, hogy a helyi plébánosnak a főváros fizesse ki a külön magyar nyelvű misézést a gyerekek számára. „Ennek hátrányait nem szükséges részleteznem" – írta Holló Márta a nagyrészt németek lakta bakonyi községben a német nyelvű misére járás veszedelmeiről.

Úgy tűnik, hogy ezek az eldugott, ugyanakkor a fővárostól viszonylag jól elérhető helyen lévő üdülőtelepek menedéket is jelentettek azoknak, akik tudtak a létezésükről. Nemcsak kibombázott családtagok menhelyéül szolgált (volna) némelyik telep, de 1944 nyarának viszonyai között a telepfelügyelői állás is vonzónak tűnhetett. Az eredetileg trianoni menekült Köpeczi Deák Zsófiát, egyedül élő nyugdíjazott pénzintézeti központi kezelőnőt a „sok terrortámadás Csepelről menekülni kényszerítette" az Ipoly mellé, de mivel 82 pengőnyi havi javadalmából megélni ott sem tudott, jelezte a főváros illetékeseinek, hogy szívesen dolgozna napköziotthonban, betegsegélyzőben vagy másutt. Miközben levelében részletesen feltárt élettörténete egy középosztályi lecsúszás története is (édesapja még az ügyvédi kamara elnöke és a város tiszti főügyésze volt Kolozsváron), írásában – más pályázatokhoz hasonlóan – érzékelni azt, hogyan fonódik egybe egzisztenciális gond, női emancipatorikus igény és az egyéni biztonságra való törekvés.[29] A telepek alkalmazottai közül pedig többen azért rekedtek ott, mert kibombázottként vissza sem tudtak volna menni lakóhelyükre, így a szabadságukat is helyben töltötték.

Nem csak a 15 év alattiak kerültek vidékre. A korán lezárt 1943–1944-es tanév következménye az lett, hogy az egyetemistákat, illetve a felsőbb éves középiskolásokat is honvédelmi munkaszolgálatra rendelte a kormányzat. Az egyetemi, majd diákmunkaszolgálat részben német, részben más európai minták nyomán a harmincas évek óta jelen volt a magyar oktatáspolitikusok gondolkodásában: az idea egyik nagy szorgalmazója még Teleki Pál volt kultuszminisztersége idején. Kiépülésük és működésük szorosan egybefonódott a harmincas évek szociális reformkísérleteivel és a Turul Szövetség befolyásszerzési törekvéseivel.[30] A Sztójay-kormány valamilyen rejtélyes okból felszámolta az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálatot, viszont ahelyett, sőt annak Klotild-palota-béli irodáiban létrejött a Diákok Honvédelmi Munkaszolgálata, ami már nemcsak felsőoktatási hallgatókra, hanem középiskolásokra is kiterjesztette a honvédelmi munkakötelezettséget, így egyes építkezéseken, munkákon 16-17 éves diákokat is találunk. Ez szabályos behívót jelentett, a diákok katonasapkában dolgoztak, és ha nem jelentkeztek, a falragaszok az 1939. évi II. honvédelmi törvény szankcióival fenyegették őket. Átfogó feldolgozás erről a témáról nem készült, de minden bizonnyal ezrek keltek útra. Mintegy 550 dél-magyarországi (tolnai, baranyai és somogyi) középiskolás 1944 nyarán a kaposvári repülőteret építette.[31] Voltak olyan iskolák a régióban, ahol a diákság kétharmadát behívták ilyen feladatokra: ez történt Mo-

hácson és Dombóváron. Szolnokon mezőtúri, kisújszállási, karcagi, szolnoki diákokat vezényeltek a szandai reptér kiépítésére, amely a korszakban Magyarország egyik legexponáltabb vidéki repülőtere volt, kapott is több bombatámadást. Pápán szintén dolgoztak diákok a reptér építésén, mintegy háromszázan, egész nyáron: táborukat csak szeptember végén fejezték be. (A felügyelő pedagógusok között ott találjuk a később nyelvészeti népszerűsítővé váló Lőrincze Lajost mint fiatal gimnáziumi tanárt.)[32] További száz pécsi diák dolgozott a Mecsekben, fakitermelésen. A pécsi egyetemről kétszázan vonultak Erdélybe erődítéseket építeni. Összességében azonban Észak-Erdélyben ennél sokkal többen lehettek: táboraikat az utolsó pillanatban, a szovjet csapatok Kárpátokon való átkelése előtt oszlatta fel Mester Miklós államtitkár, és lakóik akkor térhettek vissza Magyarország belső területeire.[33]

A fiatalok munkaszolgálati körülményei távol estek az ideálistól. A munka természete, az elvégzésére kapott eszközök, az ellátás, a szállás és a bánásmód mind-mind kívánnivalót hagytak maguk után, jóllehet ez is különbözött táborról táborra. Taszáron pajtákban és helybeli lakosoknál voltak elhelyezve a diákok, némelyik helyi lakossal szívélyes viszonyba is kerültek. Voltak, akik még ennél is jobba: a kaposváriak közül ketten is nemibetegek lettek a három hónap alatt. Ugyanakkor az étkezés, a mozgókonyha hiánya, a szálláshelyről való akár órás gyaloglás a munkahelyre, a kemény munka mind-mind azt eredményezte, hogy a diákoknak általában csökkent a testsúlyuk. Ráadásul egyetlen zuhany jutott a több száz emberre, amin különböző barkácsmegoldásokkal igyekeztek segíteni a táborozók.[34] Szécsényi András, az egyetemi önkéntes munkaszolgálatról szóló alapvető monográfiájában idézett egy

vélhetően szintén pécsi táborozót: „Sietve kell írnom, mert mindjárt indul az ember, aki Pécsre hazautazik. Csak így írhatom meg őszintén a dolgokat, mert cenzúrázzák a leveleket. A helyzet majdnem a lehető legrosszabb. Rengeteg munka, napi 8-9 óra, sziklát csákányozunk. A koszt nagyon gyenge, szinte zsírtalan. Az emberek már alig bírják a munkát. Az elszállásolás is meglehetősen pocsék, éjjel vacog a fogunk. [...] Most jött az újabb rendelkezés: a munkaidő 10 óra."[35] Ehhez hasonlóan rossz körülmények között dolgoztak a szolnoki reptér kibővítésén dolgozó diákok: a rendelkezésükre bocsátott pajtában tetvek és svábbogarak hemzsegtek, az egész tábornak olyan kútból kellett innia, amit ők maguk ástak ki, és amelynek a vize igazából ivásra alkalmatlan volt. Reggel és este másfél órát kellett gyalogolni a szállás- és a munkahely között, a nehéz kubikusmunkához pedig megfelelő szerszámok sem álltak rendelkezésre. A középiskolás fiúk zsidó és nemzetiségi munkaszolgálatosokkal dolgoztak együtt. Saját tanáraiknak pedig, bár jobbára tartalékos tisztek voltak, semmiféle tekintélyük nem volt a munkafelügyelők, illetve más alakulatok legénysége előtt, akik lekezelően bántak velük.[36]

A kecskeméti repülőtér építésére kivezényelt hódmezővásárhelyi középiskolások tábori körülmények között laktak. Egy visszaemlékezés szerint mindent megtettek a munka elkerüléséért, dinnyét loptak a szállásadóiktól, és egy szövetséges légitámadás nyomán lángra kapott német Me-323 Gigant szállítógépekből „mentettek meg" ezt-azt: impregnált vásznat, plexit, villanymotort. „A tábor fenntartása valószínűleg sokkal többe került, mint amennyi hasznot hozott" – emlékezett a történtekre egy akkori diákmunkás.[37] A Karcagra, csatornaásásra kivezényelt mintegy 1000 fővárosi kö-

zépiskolásról elégedett kis tudósításban számolt be a szélsőjobboldali *Egyedül Vagyunk*. Eszerint a diákok némelyikének csak arra volt panasza, hogy az ebédre kapott birkapörkölt megfeküdte a gyomrát, ezért kötött ki a gyengélkedőn.[38] Szerencsére a veszélyes helyekre küldött több ezer tanuló, egyetemi hallgató nem esett tömegesen áldozatul a bombázásoknak és a harcoknak. Erdélyből sikerült időben kivonni őket, így nem estek szovjet vagy román fogságba.

1944 nyara azonban annyiban jövőbe mutató időszak is volt, hogy egy jó csomó magyar állampolgár bepillanthatott abba, mi vár rá a nagyon közeli jövőben. A Bagratyion-offenzíva előkészületei meglódították a front mögött élő embertömegeket, és 1944 késő tavaszán jelentős menekülthullám érte el Magyarországot, először Erdélyt. A köznyelvben és a sajtó egy részében csak „ukrán"-ként szereplő embertömegről (ha kucsma is volt rajtuk, akkor „kozáknak" hívták őket faluhelyen) az élesebb szemű szemlélők azért észrevették, hogy nemcsak szomszédos szlávok vannak jelen benne, hanem a szovjet birodalom legkülönbözőbb nemzetiségei. A beengedésüket előrevetítő kormányzati előterjesztés kirgizekről szólt esetükben, még május közepén.[39] Erről legkésőbb az első tevék megpillantása után bárki meggyőződhetett. Az egyik legjobb magyar repülősemlékezés írója, a fiatal Tobak Tibor hadnagy egy futármissziója során, május végén szembesült az Ojtozi-szoroson átözönlő tömeggel:

> *„A község* [Bereck] *határában megrendítő látvány szemtanúja lehettem. A falu keleti oldalán, kopár lejtőn állva, a széles völgyön át egészen a szorosig lehetett látni. Az út a völgyön át ide, Bereck felé kanyargott. Ameddig a szem ellátott, végtelen sorban lovas kocsik, lovasok és emberek közeledtek. De milyen állapotban! Csontsovány, rongyos, feketére cserzett arcú asszonyok, gyerekekkel, sokan mezítláb. A férfiakon szakadt kozák kaftán. Szegényes ruhacsomók az ütött-kopott szekereken. Mindent és mindenkit vastagon borított a por. Azokat az arcokat nehezen tudom elfelejteni. A komor kétségbeesés, mély letargia, apatikus tekintetek… Nyáladzó, csontsovány lovak."*[40]

Az akkor tízéves Sylvester Lajos felvillanyozva konstatálta, hogy szülőhelyén, a szorostól huszonöt kilométerre lévő háromszéki Csernátonban, a transzportok egyik pihenőhelyén, a patakban az odaszórt szeméttől és bélmaradványoktól a halak rettenetesen elszaporodtak, és a gyerekek boldogan fogták ki őket, és adták tápként a tyúkoknak. A teljes lerongyolódottságban lévő menekültek vonulásuk során élelemért elkótyavetyélték a velük lévő sovány teheneket, sőt Sylvesterék szomszédja egy tevét is beszerzett a vélhetően valamely kaukázusi nemzethez tartozó menekültektől. Az állatot a csernátoni gyerekek dédelgették, amíg ki nem múlt.[41]

Az erősen kézben tartott magyar sajtó – nyilván nem függetlenül a központi utasításoktól – a menekültek átvonulásáról részletesen beszámolt, általában igen rokonszenvező hangon. Kolumnás, fényképes beszámolók taglalták a bolsevizmus elől menekülő ukránok szenvedéseit, egy-egy portré erejéig személyes sorsok felvillantásával is találkozhatunk ezekben az írásokban, amelyek kiemelték a magyar lakosság segítőkészségét.[42] Nemcsak az írott sajtó, hanem a témahiányban igazán nem szenvedő filmhíradó is beszámolt kétszer a keleti menekültek beérkezéséről, természetesen hosszan

mutogatva a tevéket.[43] Nemcsak átvonulásról volt szó, a következő hónapokban hírek röppentek fel családok letelepítéséről, akár kis csoportokban,[44] akár nagyobb, 1600 családot számláló tömegben Bács-Bodrog vármegyében.[45] A híresztelésnek annyiban volt alapja, hogy Edmund Veesenmayer valóban azzal a kéréssel fordult Sztójay miniszterelnökhöz még júliusban, hogy Magyarország fogadjon be 50-100 ezer fehérorosz menekültet (az ukránokat Szlovákiának szánták). Ezt még a feltétlenül németbarát miniszterelnök is túlzásnak tartotta, és a terv elvetését kérte a minisztertanácstól. Jaross belügyminiszter korántsem volt ennyire elzárkózó, ő munkaerőt látott a szláv betelepülőkben.[46] A sajtó híradásai szerint kétszázezres tömeg hömpölygött át Magyarországon 1944 május-júniusában, de pontos számokat aligha tudhatunk meg róluk.[47] Valamennyien közülük itt ragadhattak Magyarországon: erre utalnak az újságok elszórt híradásai bűnügyekről, egy 13 éves ukrán kislány sárvári vasúti balesetéről vagy álláshirdetésekről.

A kormányzati jóindulatnak azért megvoltak a maga határai: az év szeptemberében a belügyminisztérium már körrendeletben értesítette a törvényhatóságokat arról, hogy „semmi esetre sem kell bebocsátani román nemzetiségű menekülteket, cigányokat, ukránokat és zsidókat. Ezeket a bejövetelük útvonalán a határon vissza kell tenni."[48] A Balkánról jövő oroszokat („fehér emigránsokat") az irat szerint be lehetett engedni, de a legszigorúbb rendőri felügyeletet kellett gyakorolni felettük. A rendelkezés szerint a tizenhat irányítóközpont valamelyikében menekültigazolványt kaphattak a bejövők, ez jogosította őket ellátásra és szállások igénybevételére. Az országba beérkező németek számára külön struktúrát létesítettek, felvevőterületük központja a bácskai Zombor lett – mármint

abban a néhány hétben, amíg a bácskai város még magyar fennhatóság alatt állt 1944 őszén.

Azt, hogy a magyar kormányzat még ebben a megroggyant állapotában is miért volt annyira ellenséges a fehérorosz és ukrán menekültek megjelenésével kapcsolatban, világosan elmagyarázta egy augusztusi, újabb német kérdésre adott válasz. Berlin azt követelte, hogy Magyarország fogadja be és telepítse le a „Kamenczky-brigád" hétezer katonáját és mintegy huszonháromezer hozzátartozójukat, lehetőség szerint az északkeleti határszélen. A német-lengyel származású Bronyiszláv Kaminszkij, brjanszki mérnök nagyon korán kollaborálni kezdett a németekkel, akik először egy helyi közigazgatási egység, Lokot és milíciája vezetőjévé nevezték ki, majd alakulatát átnevezték Orosz Népi/Nemzeti Felszabadító Hadsereggé (RONA), 1944-ben pedig betagolták a Waffen SS-be. Kaminszkij és emberei a legdurvább atrocitásokat követték el Orosz- és Fehéroroszországban, valamint a varsói felkelés leverése során. Az ő beengedésük azonban nem emberjogi okokból volt problémás a kormányzat számára, hanem mert „a Kormányzó Úr Őfőméltósága a leghatározottabban ellenzi ezt, nézete szerint már úgyis sok szláv van Magyarország területén" – tolmácsolta Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter az államfői üzenetet.[49] A problémát a nemzetiszocialista hatalmi logika oldotta meg: Kaminszkijt még augusztus végén kivégezték a németek Łódź-ban, mert engedetlenséggel (voltak gondok az alakulata harckészségével és fegyelmével), valamint birodalmi javak eltulajdonításával vádolták (katonáit engedte rabolni a németeknek fenntartott lengyel vagyonból), emellett embereinek kontrollálhatatlansága is kezdett kényelmetlenné válni, legalábbis propagandaszempontból. Német perspektívából a kollaboráló

oroszok magyar területre való átküldése is inkább a Kaminszkij-dandár eltávolításáról szólt, semmint tudatos telepítési politikáról.

Balázs József *Magyarok* című, 1975-ös kisregénye, és a belőle készített 1978-as film (rendezte: Fábri Zoltán) kivételes erővel jelenítette meg azoknak a nincsteleneknek a sorsát, akik a háború alatt Németországban vállaltak munkát a jobb megélhetés reményében. Bár 1944-ben ezeknek a toborzott munkásoknak a száma már csak töredéke volt az 1939-es csúcsév csaknem 15 ezer munkavállalójának, de még 1944 tavaszán-nyarán is dolgoztak magyar állampolgárok a Harmadik Birodalomban munkaszerződés alapján, elsősorban a mezőgazdaságban, mintegy 1200-1300-an. Ekkor azonban már a magyar közigazgatás vigyázott arra, hogy a kiutazók elsősorban nemzetiségiek legyenek: így szolnok-dobokai és máramarosi románok, illetve muravidéki szlovének alkották a kontingens zömét.[50] A vármegyékben meglehetősen kelletlenül álltak a toborzás tényéhez: a szolnok-dobokai főispán emlékirataiban nagyon büszke volt arra, hogy ahol csak lehetett, szabotálta a németek munkaerőigényeit.[51] Ez azonban nem szegte kedvét Berlinnek. Augusztusban 3500 fős német munkaerőigényt terjesztett be Jurcsek Béla a minisztertanácsban.[52] De korábban különböző utakon a német fél kért több tízezer lóápolót, légvédelmi segédszemélyzetet, az SS-lovashadosztályhoz kiképzőket. Utóbbiakat eleve csak nagyon csökkentett létszámmal akarta engedélyezni a kormányzat, és a háborús viszonyok miatt nem tudni, hogy teljesítették-e ezeket a követeléseket egyáltalán. Az anyagiakat igen, méghozzá gavallérosan: a két, részben magyarországi kiegészítésű SS-lovashadosztály költségeire a magyar költségvetés 1944-ben 50 millió pengőt áldozott. Ez egy kisebb költségvetésű minisztérium éves büdzséje volt a negyvenes évek kezdetén.

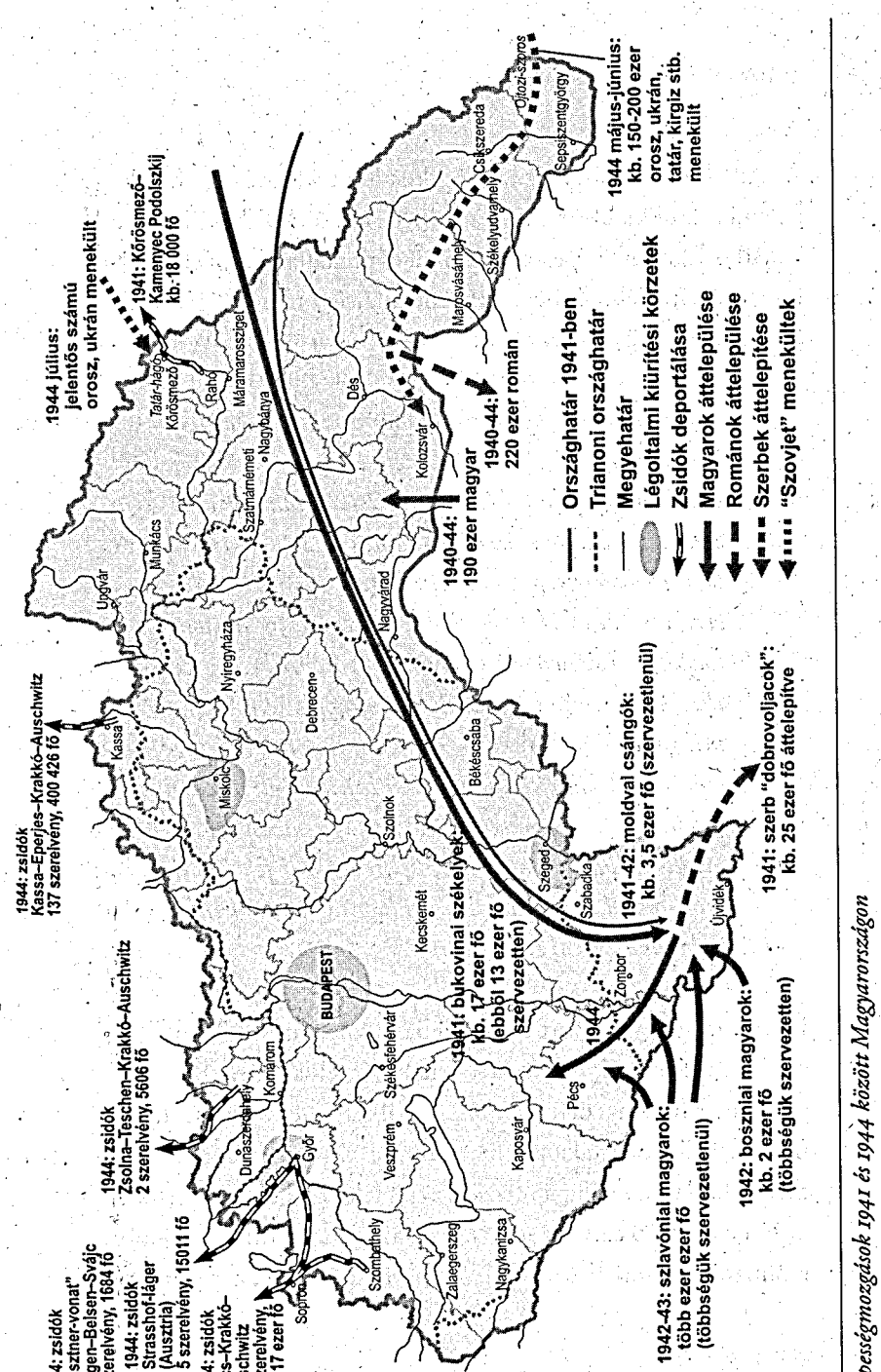

Népességmozgások 1941 és 1944 között Magyarországon

Az állandó mozgatásnak logikus következménye volt, hogy a bombázások és a katonai szerelvények miatt eleve hektikussá váló vonatközlekedés elképesztően zsúfolt és pontatlan lett. Petneki Jenő karnagy, Újvidékre kinevezett zenetanár így írt feleségének ezekről az utakról egyik levelében:

> *„Egyik kocsi végén nem volt még verekedés, hát hajrá. Fél óra alatt már a WC-nél vert bennünket fejbe egy dühöngő néni a kosarával. Kicsavarták érte a kezét. Sikítások! Rendőr! Már 11 óra, s a hangszóró bömböli: ellenséges gépek közelednek* [...] *egy nő összeesik erre, de már az előbb is akart. Helyét kb. 30-an elosztottuk testvériesen. ½ 12 óra hangszóró: A bécsi gyors 1h20'-t késik. Azt ugyanis elénk akasztják.* [...] *Örömmel gondolok 12 órakor – már csak tíz perc. A hangszórós* [...] *kijavította az előbbi bejelentését: összesen két órát fog már csak késni. Közben egy házaspárt toltak ki az ablakon, mert rossz helyre szálltak fel. Ketten még rosszul lettek, de nem szálltak le.* [...] *A kalauz már ruha nélkül ért hozzánk".*[53]

És volt még egy csoport az országban, amelynek tagjai nem egészen önszántukból, de tízezrével hagyták el lakóhelyüket: a magyar kormány engedélyével, 1944 áprilisában egy német–magyar írott megállapodás alapján megindult a Waffen SS-toborzás harmadik hulláma a magyarországi németek körében. Szeptemberig körülbelül 55-60 ezer főt soroztak be az ország területéről, jobbára újonnan felállított alakulatokba. A bevonulni nem akarókat csendőrséggel állíttatták elő. Ezek a katonák megtartották magyar állampolgárságukat, de a szolgálat idejére felvették a németet is.[54] A sorozási listákat a helyi Volksbund-szervezetek nyilvántartásai alapján állították össze. Mivel azonban a megkötött egyezmény olyan elasztikus formulákat tartalmazott, melyek szerint németnek az számított, aki „életmódja és népiségi ismertetőjegyei alapján magát németnek mutatja, illetőleg magát önként németnek vallja", igazából egyik fél sem ragaszkodott a pontos nemzetiségi kritériumokhoz. A magyar honvédség csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem engedte el német nemzetiségű rekrutáit, sőt egyenesen bevonultatta a sváb fiatalokat, hogy elhalássza őket az SS toborzóbizottságai elől. A magyarországi 17 és 50 év közötti német férfiak egy jelentős része egyébként szívesebben is vonult be a honvédségbe. (A toborzás egyébként kiterjedhetett a 17 és 30 éves kor közötti német nemzetiségű nőkre is, akiket a Waffen SS Helferinnen Korps nevű kisegítő női szolgálatába hívhattak be.) A másik oldalról pedig egy sor olyan panasszal találkozni a levéltári forrásokban, melyek szerint németül nem tudó, sőt még csak nem is német nevű férfiakat az SS megpróbál behívatni, az érintettek pedig emiatt kétségbeesetten tiltakoznak.[55] Berlin elégedetlen volt a toborzás eredményeivel, és kevesellte a magyarországi németek áldozatvállalási hajlandóságát.

1944 késő tavaszán-nyarán a legóvatosabb számítások szerint is 1-1,5 millió ember volt kénytelen elhagyni addigi lakóhelyét. Nyilván nem lehet összevetni a haláltáborokba vitt zsidóság tömegeit, a munkaszolgálatra hurcoltakat, a behívott katonákat, a besorozott németeket, a vidékre küldött gyerekeket, a bombázások elől spontán vidékre menekült városlakókat, majd az őszi menekülő-

ket. De a képsorok sokakban felidézhették az első világháború végének, a forradalmaknak és az idegen megszállásoknak a jeleneteit. Ezek a megrázkódtatások segítettek szétzilálni az amúgy sem nagyon erős társadalmi szolidaritást. Ha nézőik pedig hozzáadták az országon átvonuló, meggyötört ukrán és orosz menekültek sorsát, mindez rettenetes időket vetített előre.

Tévedtek: még annál is nagyobb borzalmak jöttek.

8. „AZÉRT MINDENKI SZERETNE MÁR VALAMI JÓT ENNI"

Június 10-én a Mártonhegyi úton ünnep volt: Gergely Tódor, az Első Magyar Általános Biztosítótársaság nyugalmazott vezérigazgatója családja körében ünnepelte 75. születésnapját. Lánya, a német megszállásról az egyik legjobb naplót ránk hagyó Gergely Magdolna kémikus ebben az időben éppenséggel a bombázások miatt széttelepített Első Magyar Cérnagyár központjában dolgozott. A családtagjai által csak Ankaként ismert nő ekkor már túl volt két házasságon, jeles közéleti és értelmiségi férfiakkal, akik mind szerepelnek e könyv lapjain. Két gyermekének apja Tóth Aladár zeneesztéta volt, az Opera háború utáni első igazgatója, a második hitves pedig Bodor György ügyvéd, a bukovinai székelyek tolnai letelepítésének majdani kormánybiztosa, a harmincas években Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának ügyésze. Anka ekkor éppen jegyben járt Baross (Drucker) Györggyel, a *Külügyi Szemle* szerkesztőjével, miniszteri tanácsossal, aki eb-

ben az időben éppen Svájcban tartózkodott egy titkos kormányzati misszión. Ha egy ilyen kapcsolat nem lett volna elég, Gergely Tódor még árvagyerekként kikeresztelkedett, zsidó származásáról sem a család nem volt hajlandó tudomást venni, sem a környezetük: nem hordták a csillagot, nem vonultak csillagos házba. A szülinapi menü igazán pazarnak tűnt, olvasva az embernek az a benyomása, hogy nem is volt háború: „karfiol krémleves, gombás rétes, rántott sertéskaraj zöldborsó főzelékkel, saláta, krumpli kreola [sárgaburgonya], bólé és fekete", Gergely vezérigazgató ingeket és Maraschino likőrt is kapott ajándékba.[1] Az ember szájában összefut a nyál. Anka független, progresszív nő volt, jó humorral, aki a nyári hónapokban szívesen kifeküdt meztelenül napozni. Emellett intézte a család ügyes-bajos dolgait, és segített a veszélyben lévő barátokon, kollégákon. Az időket tekintve érthető módon elég sokat írt étkezésről és az alapanyagok beszerzéséről. Tapasztalata (tehetős, felső-középosztálybeli család a Mártonhegyen) nyilván nem általánosítható, de leírásaiból úgy tűnik, hogy a főváros közellátása, jegyrendszer ide vagy oda, viszonylag működőképes maradt még ezekben a hónapokban is. Nyilván más tapasztalata volt egy csillagos házban egy szobába összezsúfolódott hattagú üldözött családnak, egy hadiüzemben dolgozónak vagy a mártonhegyieknek, akiknek ugyan sokat kellett gyalogolniuk a villamostól vagy a fogaskerekűtől, és a születésnapi menü kivételnek számított, de éhezniük tényleg nem kellett, még ha nem is mindig azt ettek, amit szerettek volna. („Azért mindenki szeretne már valami jót enni" – jegyezte fel a Gergely-klán legagilisabbja augusztus 8-án.)

A főváros hivatali urai hasonlóan látták: „a főváros közélelmezési helyzete (...) zavartalan volt" – írták ismétlődően a nyári hónapokban a főváros VIII. Közélelmezési Osztályának jelentéseiben. De azért önkritikusan hozzátették, hogy augusztusban sok panasz volt a vaj és a tej minőségére, akadozott a húsellátás, és szeptember végén már a kenyérrel is gondok voltak, a tojásmizéria pedig az egész évet végigkísérte.[2] Az ellátás biztonságáról szóló nyilatkozatok azonban csak a háborús kötött gazdálkodás kontextusában értelmezhetők.

A kormányzat közellátás terén már 1942-ben létrehozta Nagy-Budapestet, amennyiben az agglomerációs települések közellátását a főváros főpolgármesterének rendelték alá, ő egyúttal megkapta a vármegyei közellátási kormánybiztosok (a főispánok) és az alispánok ilyen irányú jogköreit.[3] Ahogy a légoltalomban is, Nagy-Budapest évekkel korábban létrejött, mielőtt 1950-ben valóban megalkották volna. Az ország közellátását már 1942 óta a közellátási államtitkárként fungáló Jurcsek Béla és munkatársai által kidolgozott begyűjtési rendszer biztosította. A rendszer alapvetően egy pontrendszerre (búzaegységekre) és a szántóterületek kataszteri tiszta jövedelmére épült, bonyolultságban valahol félúton a *Finnegan ébredése* és a családi adókedvezmény igénylőlapjai között.[4] Ugyanakkor dacára a fokozódó német követeléseknek és a háborús igénybevételnek, Jurcsek rendszere bizonyos rugalmasságot biztosított a termelőknek, és elég sok teret engedett a birtokosok egyéni döntéseinek, egyúttal ösztönözte a minél több termény előállítását. Egyszerre részesítette előnyben a nagybirtokot és alkalmazott bizonyos szociális szempontokat is, amennyiben a törpebirtokosok, sokgyerekesek jelentős könnyítéseket kaptak. Csodák csodája, a Jurcsek-rendszer működött.

A beszolgáltatási alapkötelezettséget 1943–1944-ben az országban 98 százalékra teljesítették, és egyes termelési ágakban efölött-

ti termésátlagokat sikerült elérni: gabonafélékben 157 százalékra, zsírbeadásban 111 százalékra.[5] Így 1944 júliusában ennek és a jó terméseredményeknek köszönhetően az a háborús időkben merőben szokatlan helyzet állt elő, hogy meg lehetett emelni a kenyérfejadagokat. A rendes fejadagokat 20-ról napi 25 dekára, a fizikai munkát végzőknél 35-ről 40-re, a nehéz fizikai munkások és a terhes anyák pedig 70 dekára voltak jogosultak. Hasonló helyzet volt a kukoricával és a burgonyával is, amelyekből az egy főre jutó termésmennyiség 1944-ben kiemelten jó volt, tengeri esetén az előző évi duplája, krumpliból pedig az utolsó békeév (1938) eredményeit is megelőzte mintegy ötven kilóval.[6] A növény, amely igazi karriert futott be a háború alatt, a napraforgó volt: vetésterülete 1938 és 1944 között a trianoni országterületen tizenhatszorosára nőtt (1943-ban a visszacsatolt területeken egyenesen a korábbi huszonnégyszeresére), szoros összefüggésben a háborús zsírhiánnyal.[7] A jegyrendszer ott és akkor vált komplikálttá, ha a jegyek tulajdonosa például vidékre menekült a bombázások elől: akkor felül kellett bélyegeztetni őket először a kerületi elöljáróságon, majd a célállomáson is. Ha netán az élelmiszerjegy megsemmisült a bombázásban, akkor igazolást kellett kérniük a meglétéről, majd az illető állami élelmiszerjegyeket kapott.[8]

Az állatállomány (szarvasmarha, sertés, ló – ez utóbbit is használták népélelmezésre) 1938 és 1942 között jelentős ütemben emelkedett: sertésből például másfélszer annyi volt a trianoni országterületen, mint a háború előtt. Bár 1944-re beindult valamelyes csökkenés, de az állatok száma még így is meghaladta a háború előttit 5–30 százalékkal.[9] A háborús infláció azért éreztette hatását: a mezőgazdasági termékek árai körülbelül a háromszorosukra emelkedtek 1939-hez képest, az élelmezési cikkek 5-6-szorosukra drágultak 1944-re, ezen belül az étolaj négy és félszeresére, a hízott liba ötszörösére, a vaj háromszorosára, a tojás három és félszeresére. Jól tartotta magát a szalonna két és félszeres áremelkedéssel; a téliszalámi csak másfélszeresére emelkedett ugyan, de 1943-ban kivették a számítás alapjául szolgáló kosárból, vélhetően mert hiánycikk lett.[10] A háború utolsó évében a feketepiacon a hivatalos árak duplájával kellett számolni, és ennek ellenőrzésére a hatóságok sem kapacitással, sem különösebb elhivatottsággal nem rendelkeztek. Ezeket az áremelkedéseket egy darabig követte a reálbérek emelkedése is: Magyarországon a háború első felében kialakult egyfajta konjunktúra: az ipari reálbérek körülbelül 10 százalékkal növekedtek 1943-ig az utolsó békeévhez képest, a mezőgazdaságban pedig nagyjából szinten maradtak. (Bár az érintettek jövedelmét nehéz pénzre váltani, tekintettel arra, hogy fizetésüket sokszor természetben kapták). Ugyanakkor a háborús munkaerőigények lehetővé tették azt, hogy teljes értékű második, sőt harmadik keresők is felbukkanjanak egy családon belül, ami szintén a családok jövedelmének növekedéséhez vezetett. Korábbi ismerősünk, a 19 éves Hárs Ottó is éppen júniusban tudott beállni a győri Grab-gyárba, (Grab M. Fiai Bőrvászon-, Viaszosvászon- és Linóleumpadlógyár, a mai Graboplast elődje), és naplójában boldogan adott számot a heti 55-60 pengős extrajövedelemről, első önálló keresetéről.

A kedvező termésátlagok és a viszonylag stabil jövedelmek sem leplezhették ugyanakkor azt a tényt, hogy Németország 1940–1941 óta egyre erőszakosabban lobbizott a magyar mezőgazdasági exportért: óriási tartozásai halmozódtak fel a magyar fél felé. Ettől a ténytől nem függetlenül a magyar államháztartás 1944 nya-

rára tragikus helyzetbe jutott: 4 milliárd pengőnyi bevételre jutott 10 milliárdnyi kiadás – ezt még a szervilis Sztójay is szóvá tette Hitlernél. A német megszállás után ez azzal súlyosbodott, hogy a magyar területen állomásozó német csapatokat is az országnak kellett ellátnia. A kormányzat a helyzetet, és az esetenkénti gyenge termésekből származó ingadozásokat jegyrendszer bevezetésével igyekezett kezelni. A szisztéma fokozatosan épült ki, először alapélelmiszerekre (kenyér, liszt, cukor, tej). A húsellátás megoldására először hústalan napokkal kísérleteztek, majd ennek kudarca után 1943 folyamán (először Nagy-Budapesten, majd vidéken is) bevezették a húsjegyeket. Az idő előrehaladtával egyre több minden lett jegyköteles, a vasárutól a szappanig. A magyar fejadagok 1942-ben (legalábbis a statisztikák szerint) elmaradtak a nyugat-európai fejadagoktól, de nagyobbak voltak például a szlovákiaiaknál.[11] A nem jegyköteles termékek vásárlása sem volt bürokráciamentes: a vásárlási könyvnek a cekkerbe kellett kerülnie, és bizonyos megvett termékeket (fűszerpaprika, rizs, pipereszappan vagy akár egy öltöny) ebbe bele kellett vezetni, és csak meghatározott mennyiséget lehetett venni. Pipereszappanból például két hónapra járt egy darab. Ez gyanúsan úgy festett, mintha jegyrendszer lett volna, de mégsem nevezték annak.[12] A zöldségeket-gyümölcsöket elméletileg továbbra is jegyrendszeren kívül lehetett vásárolni. A fővárosi zsidóságtól bevonták a közellátási szelvényeiket, ami azt jelentette, hogy például pipereszappant vagy fűszerpaprikát egyáltalán nem vehettek, cukoradagjuk harmada-ötöde volt a keresztényekének, húsból pedig 10 deka járt hetente összesen.[13]

A helyi piacok tovább bonyolították az amúgy is rettenetesen bürokratikus közellátást – viszont a kiskapuk sokaknak segítettek

a mindennapi gondokban. Cegléden például ugyan tejutalvány ellenében a beszolgáltatásra szánt mennyiséget helyben el lehetett adni, de az így értékesített tej nem lehetett kevesebb, mint amennyit a gazdálkodó évente beszolgáltatni köteles volt. (Ez tehenenként és évente 600 liter volt, a sokgyerekesek csemeténként 70 litert levonhattak ebből a mennyiségből, de csak az 1930. január 1. után születettek számítottak bele a kontingensbe). Ellenben a gyerekszám változását, a tehenek ellését és adásvételét 8 napon belül jelenteni kellett a terménynyilvántartó hivatalban. Egyebekben pedig: „A termelő a beszolgáltatási (szállítási) kötelességének folyamatosan és a tejtermelés természetének megfelelő arányban köteles eleget tenni. A nem jogosított tejiparos (kereskedő) és őstermelő (aki a tejnek ipari feldolgozásával foglalkozik) az általa készített tejterméket csak helyi fogyasztás céljára hozhatja közvetlen fogyasztóknak forgalomba", ugyanakkor viszont a saját maga által termelt és saját használatra szolgáló tejet a termelő beszállíthatta a saját háztartásába, de erről a jogosultságról igazolványt kellett kiállíttatni a városházán.[14] Követni is nehéz.

Ennek a szisztémának, amely az összetettsége dacára 1944 őszéig viszonylag jól működött, két logikus következménye lett. Az egyik a feketepiac: elsősorban a tehetősebbek számára volt elérhető, ellenben fontos funkciója volt az ellátásban. Viszont kiterjedhetett olyan, első látásra nem feltétlenül hiánycikknek tűnő anyagokra is, mint a tűzifa. A másik pedig a háborús pótanyagok és receptek meg- és újjászületése lett, részben első világháborús tapasztalatok alapján. Ekkor kezdte karrierjét a szederlevélből készült Planta „magyar tea", amelyet olyan szépen megénekeltek az *Egy szerelem három éjszakájá*ban, tartotta állásait a Franck-féle pótkávé, visszanyerte jogait

a hamis gulyás, és berobbant a vérvagdalt meg a tökből készített álhúsleves. A naplókban, visszaemlékezésekben 1944. szeptember végétől–október elejétől szaporodnak meg a panaszok a sorbanállásra vagy arra, hogy a meglévő, érvényes élelmiszerjegyek dacára sem lehet kenyérhez vagy például cukorhoz jutni a fővárosban. Voltak olyan vidéki városok, ahol egyes vonatkozásokban az ellátást még a budapestinél is jobban meg lehetett szervezni. Ungváron például lényegesen jobb volt a tejellátás, mint a fővárosban, köszönhetően egy környékbeli birtokos agilis szervezőmunkájának.[15]

A jogszabályok drákói szigorral limitálták az egy háztartásban tartható élelmiszer mennyiségét, megelőzendő a felhalmozást: Budapesten fejenként 2 kiló finomliszt, 5 kiló kenyérliszt, 1 kiló zsír, cukorból pedig félévi fejadag lehetett egy háztartásban. Ennek ellenére a nyár alapvetően arról szólt, hogy az emberek megpróbáltak felkészülni az elkövetkezőkre: befőztek és eltettek. Olyan emberek is, akiknek például a befőzésben egyáltalán nem volt gyakorlatuk: „Édesem, Szerencsésen sikerült a dzsemmet megcsinálnom. (...) Nagy munka volt nekem (,) gyakorlatlan háziasszonynak. Nagyon megijedtem tőle, amikor a húsőrlőn alul csöpögött ki a cseresznye meg a meggy leve a konyhakőre. Tálat tettem alá és azt is beletettem a lekvárba. Sohasem láttam még ezt készülni, így szokott ez mindig lenni?" – írta egy korai kísérletéről a budai Fény utcában lakó Dietzgen Mária a szüleinek és testvérének.[16] Szili József, a magát cselédsorból felküzdő Beszkárt-tisztviselő a Pest megyei Pándra küldte családját a bombázások elől, velük küldte a frissen vett malacokat, szerzett helyben libát és kecskét, és az 1944-ben hézagossá váló feljegyzéseiben láthatóan fontosnak tartotta megjegyezni erről az időszakról: „éjjeli paradicsomfőzés".[17] Talán megkockáztatható

a kijelentés, hogy dacára a beszolgáltatási rendszernek, a városokban és főleg a fővárosban a lakosságnak több kihívással kellett szembenéznie. A Mártonhegyen élő középosztálybeliek már augusztusban is csak úgy tudtak születésnapi ebédet adni, hogy majdnem minden valami háborús pótétel volt: „Menü: Kávé (sikerült kivételesen tejet kapni és még volt egy kis valódi kávém), margarinnal gyártott tejeskenyér, babtorta és gyümölcs. Mindenki zabál (...)" – írta erről az épp rossz lelkiállapotban lévő háziasszony.[18] Eközben egy hónappal később, egy hasonló „búcsús" alkalom Fertőszentmiklóson, Győrből és környékéről származó kispolgári-paraszti közegben az alábbi menüt kínálta: „Szenzációs búcsús ebéd van! Húsleves, töltött paprika, sült hús, torta, kalács, sütemény! Bírtam. Különösen a tortát!"[19] Étterembe is úgy kellett menni, hogy az ember magával vitte az élelmiszerjegyeit, amit rendelés után át kellett adni a személyzetnek: ez is alkalmat adott konfliktusra a pincérekkel (például azért, mert kételyek merülhettek fel azzal kapcsolatban, hogy a tányéron kapott étel vajon nyomott-e annyit, amennyi jegyet átadtak érte.) Czigány Lóránt katona édesapja például ezen rúgta össze a port egy mátrafüredi kertvendéglő felszolgálóival.

Részben a bombatámadások, de még inkább a hadigazdálkodás miatt ezekben a hónapokban a közlekedés, és a térhez való viszony is merőben átalakult az országban. A vidéki ember eleve sokat gyalogolt a mindennapi életben, munkába menet vagy a falun belül. A városi lakosok egy jelentős része is gyalog, biciklivel járt dolgozni, ami a busz- és villamosjegyárak relatív drágaságával és a tömegközlekedés mai viszonyokkal összevetett fejletlenségével magyarázható. A bombázások és a hadsereg igénybevételei miatt szétzilált vasúti közlekedésről már esett szó, de a háborús nyersanyaghiánynak na-

gyon hamar az a következménye lett, hogy Magyarországon sorra álltak le a városi és vidéki buszjáratok a gumi- és benzinhiány miatt. Budapesten már a német megszállás előtt arról döntöttek, hogy a fővárosban a 21-es busz (ez akkor a Boráros tér–Csepel viszonylatot jelentette) és a Vörösvári út, illetve az Óbudai temető között közlekedő temetői trolijárat kivételével az összes buszjáratot (ekkor éppen harminckettőt) leállítják. Néhány héttel később arról is született egy baljóslatú feljegyzés, hogy az adott feltételek mellett még ezt a két járatot is csak augusztus 14-ig tudják működtetni elegendő autóbuszgumi hiányában,[20] illetve azért, mert a honvédség 143 buszt kívánt igénybe venni a főváros több mint 300 járművéből. Pécsen úgy csökkent a vonalak hossza, hogy addig soha nem látott tömeg, több mint 4 millió utas vette igénybe a járatokat (1950-ig kell várni, hogy újra elérje a város ezt a szintet), viszont a járatokat folyamatosan ritkították, és az egész éves gumikiutalás az 1943-as 15 darab után mindössze 6 darab volt.[21] Szolnokon a város három autóbuszából mindösszesen egy közlekedett április után.[22] A következmény az lett, hogy a villamosforgalom bevétele a fővárosban emelkedett, a Ráckevei HÉV-é egyenesen 30 százalékkal, de a zsúfoltság is. Ennek nem várt, bár logikus következménye volt a bolhák és tetvek elterjedése: „A villamoson fenemód csípnek a bolhák, ezek nagyon elszaporodtak az utóbbi időben, mert senki sem takarít rendesen és minden koszos" – írta augusztusban Gergely Magdolna.[23] Valószínűleg nem tömegek használták munkába járásra, de a június-júliusi bombázásokban a földalatti is megsérült, működését leállították, és csak augusztus 7-én indult újra.

A buszközlekedés felfüggesztése miatt megszűnt a Szentendre–Visegrád buszjárat is, ami részben magyarázza, hogy Márai Sán-

dornak miért kellett félelmével küzdve hajóval járnia leányfalui és tahi magányába. Ami tíz évvel korábban Móricz Zsigmondnak kitűnő szociográfiai etűd volt, az a Duna elaknásítása miatt határozottan veszélyes kalandnak számított. 1944. április 15-én Kisapostagnál aknára futott a Budapest és Apatin között közlekedő, több száz utast szállító Erzsébet királyné gőzös. A baleset halálos áldozatot nem követelt, de harmincan könnyebben megsérültek. Egy nappal korábban a Gróf Szapáry Gyula nevű vontató futott aknára Dunaszekcsőnél: ebben a balesetben 11-en meghaltak. További aknára futások történtek júniusban a Tiszán (a Lukács Béla gőzös Szentes közelében), augusztus legvégén pedig Mohácsnál a Dunán egy vontatóval és az általa vontatott uszályokkal történt ugyanez. Azért a hajósok vagányságát élvezte a mindig rezervált Márai: „az utolsó színes emberfajta ez elgépiesedett emberiségben: tornacipős csempészek mind, akik utánozhatatlan, békebeli cinkossággal emelik két ujjukat sapkájuk ellenzőjéhez".[24]

Szabadidőről nem nagyon lehetett szó ilyen körülmények között az országban, ennek ellenére a korábban kiépített intézményrendszerek működtek tovább. A Gyáriparosok Országos Szövetségének, az év júniusában megszüntetett, majd új néven megalakított GyOSz-nak működött a Gyári Szabadidő Központja, és továbbra is kínált népnevelői célzatú előadásokat tagjainak, így például a népművelési vezetőképző tanfolyam előadói között ott találjuk Benda Kálmán történészt, Bárdos Lajos zeneszerzőt és Ravasz László református püspököt. De a szervezet a felbolydult körülmények közepette is meghirdette üdültetési akcióját 1944. júniusában, és több vállalat munkavállalói kezdték meg a nyaralásukat Balatonlellén, Fonyódon, az erdélyi Gyilkos-tónál, Hajdúszoboszlón és a Mátrá-

ban. „A fokozott szellemi és fizikai igénybevétel mellett még nagyobb gondot kell fordítanunk dolgozóink egészségére és tökéletes pihenésére" – jegyezte meg körlevelében bizalommal telve a Gyári Szabadidő Szervezetének Központja.[25] A Központ gyerektáborokat is szervezett, könyvtárából május 2-án törölte a zsidó származású szerzők műveit, úgyhogy fokozódó lendülettel szervezhette pünkösdi kirándulásait a Vértesbe (7 pengő 60 fillér, találkozó reggel kilenckor a Kelenföldi Pályaudvaron) vagy estélyeit a bombakárosultak javára (június 6-án este fél hatkor a Magyar Művelődés Házában, a mai Erkel Színházban, Sárdy János és Gyurkovics Mária szereplésével).

A középosztály hagyományos nyári Balatonra településének ebben az évben voltak baljós hangsúlyai. Viczián István, Pest-Pilis-Solt-Kiskun volt főispánja az év szeptemberében, az aratás és a cséplés után Balatonfüredre ment feleségével nyaralni, de ekkor már azzal a tudattal, hogy onnan majd Sopronba mennek tovább, és igyekeznek ott menedéket találni a front előrenyomulása elől. Már tavasszal Füredre (egészen pontosan Arácsra) tartott Cholnoky Jenő, a budapesti egyetem nyugalmazott földrajzprofesszora, és itt nyaralt augusztusban Hóman Bálint is. A kormánypárti sajtó riportjaiban a „zsidóságtól megtisztított" Balatont ünnepelte, és sajátos árukapcsolással jelezte, hogy a füredi Győrffy Étteremben csak 2 pengő az indiáner fánk, szeretettel várnak minden nyaralni vágyót.[26]

A helyi középosztályhoz tartozó László Kálmán veszprémi bíró pedig majdhogynem változatlan időtöltésekről számolt be ezen nyáron, bár ő is érezte a háború közeledtét: „1944 nyarán még jártunk Balatonalmádiba rendszeresen a strandra és hajóval kirándultunk

Siófokra is."[27] A közeli zirci strandon olyan élénk élet folyt, ami Naszályi Emil ciszterci atyát, főiskolai tanárt dühös reflexióra késztette a helyi sajtóban a strand koedukált voltának káros hatásairól.[28]

A fővárosban nyáron végig 78–100 százalékos szállodafoglaltságot jeleztek a fővárosi szakszervek, sőt a főváros idegenforgalmi kirendeltségei is nyitva voltak még Bécsben és Velencében is. Az utóbbi adat teljesen megmagyarázhatatlan. Az előbbire annyi magyarázat lehet, hogy a peremvidékekről érkező menekülők, netán tehetősebb kibombázottak duzzasztották fel a létszámot, illetve a német katonák, üzletemberek és az egyéb birodalmi utazók szépen pörgették a szállodai foglalásokat, olyannyira, hogy a magyarországi beutazást Ernst Kaltenbrunnernek, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) vezetőjének szintjén kellett szabályozni.[29] A legnagyobb, kereskedelmi társaságként működő budapesti szállók részvényeit az „átállítás" keretében kincstári tulajdonba vették.[30] És a sajtóhírek készpénznek vették későbbi államosításukat.

A Nagyváradi AC már májusban megnyerte a labdarúgó nemzeti bajnokságot, első igazi vidéki (azaz nem budapesti agglomerációs) csapatként. A négy fordulóval későbbi vég már csak igazán ráadás volt: a partiumi csapat az egyébként kieső Beszkárt csapatát ruházta el 9:2-re. Második helyezett a hullámzóan teljesítő Ferencváros lett, harmadik pedig a Kolozsvári AC, amely a hatodik helyezett Újvidékkel együtt a visszaszerzett területek csapatait reprezentálta a 16 csapatos első osztályban. Hozzájuk zárkózott fel az NB II-ből felkerülő Ungvár az augusztus 27-én induló 1944/45-ös bajnoki szezonban, amely azonban négy forduló után félbeszakadt. De nyáron zajlottak az országos leventebajnokság futballmérkőzései, és ha valaki más sportra vágyott, akkor ezen a nyáron még

rendeztek a Balatonon vitrolásversenyt, átadták a Szent Imre-díjat a tattersali pályán. (1944 nyarán Németországban betiltották a lóversenyeket.) Továbbá a Balatonon augusztus elején megrendezett versenyen a csillaghajó-kategóriában Bankó Ferenc (BSE) kormányozta Saturnus győzött, 22-es jolléban pedig a Ruttner Gyula vezette Csiga (BYC). Meghirdették az országos vásárokat és kirakodóvásárokat is, a mozik pedig Danielle Darrieux filmjeit vetítették. És bár a városligeti cirkusz bezárt, de az állatkert nyitva maradt: szép forgalmat bonyolított.

9. A NAGY ÁBRÁND

Hogy a magyar államnak hogyan kellene kinéznie egy radikális, jobboldali őrségváltás után, arra természetesen már a harmincas évek óta számtalan plánum született. Szálasi Ferenc Országépítési Irodájának dokumentumai, az ide szánt szakértői anyagok ma is imponáló mennyiséget tesznek ki az Országos Levéltár K 814-es fondjában. A mintegy hat iratfolyóméterben, 51 dobozban szó van mindenről, amire az új hungarista államnak szüksége lehetett: a nemzetiszocialista kertészettől az őstermelési minisztériumon át a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezéséig. Magyarország átrendezésére számtalan terv készült a hivatalos államigazgatás, illetve az értelmiség berkeiben is, ebből most három aspektus érdekel minket. Ebben a fejezetben azt nézzük meg, hogy ezek az értelmiségiek, tisztviselők hogyan próbálták meg teljesen magyarrá tenni az embert (az eugenika segítségével), a nemzetet/társadalmat (telepítésekkel) és a lelket (nemzeti egyházak létrehozásával), és ez milyen hátulütőkkel járt, milyen indulatokat szabadított el, valamint milyen problémákkal szembesítette a döntéshozókat. Ez

volt az utolsó pillanat a modern Magyarország történetében, amikor ezeknek a régóta, legalább a 19. század eleje-közepe óta húzódó rögeszméknek és kivitelezőiknek még állami támogatás járt. Rövid időn belül majd más rögeszmék jöttek a társadalom, a közösség és az ember politikai alapú megváltoztatásáról, sok áldozattal és még több állami odaszánással.

A Kárpátokon kívül, Moldvában élő, a magyar nyelv egy archaikus változatát beszélő római katolikus csángók sorsa már legalább a reformkor óta izgatta a magyar közvélemény fantáziáját. A csángók elszigeteltsége, nyelvjárásaik sajátossága, a magyar állam kereteiből és a honi nemzetépítésből való kimaradásuk, helyzetükből adódó nyelvi fenyegetettségük, következetes ragaszkodásuk a római katolikus hithez, és ennek a hitvilágnak egyes, a pogány korba nyúló elemei mind-mind erősítették a „nyelvi végvár" képzetét, hozzáadtak az „árva, elfelejtett csángók" mítoszához (miközben a magyar néprajzi irodalomban aligha van náluk többször leírt regionális csoport), a magyar-román viszony gyújtópontjába helyezték ügyüket, ráadásul teret nyitottak a romantikus (honfoglalás kori vagy kunokra visszavezetett) eredetmítoszoknak.[1] Csokonai felvezetése után („S a csángó magyar is polgártársunk lenne!"), Gegő Elek, Jerney János és mások munkássága óta, a 19. század harmincas éveitől a csángók kérdése folyamatosan napirenden volt a magyar értelmiségi nyilvánosságban. Ügyük megoldását már ekkor az áttelepítéstől várták. Ezek a hangok tovább erősödtek az 1880-as évek bukovinai székely telepítéseinek (Dél-Erdély, Bánság) relatív sikerei láttán – a két csoportot össze is keverte sokszor a köznyelv: a gyoroki vagy a dévai székely telepítéseket például egészen a legutóbbi időkig „csángótelep"-nek hívta a helyi

magyar (nem betelepített) közösség. Az 1861-ben alapított, a külföldi magyar katolikusok gondozását felvállaló Szent László Társulat létrejötte és ezirányú tevékenysége óta ez az aggodalom kibővült felekezeti motívumokkal is. Az elnemzetietlenítésről, nyelvvesztésről, a „nyelvüket eláruló" csángó papokról szóló elbeszélések bizonyos értelemben az egész magyarságot fenyegető veszedelemmé tágultak, megelőlegezve mintegy az erdélyi magyarságra váró sorsot, amennyiben a széthullásnak nem sikerül gátat vetni. A két világháború között legalább három olyan mű született Magyarországon, amely a szintézis igényével írt a moldvai magyarokról, és hosszú évtizedekre meghatározta a róluk való gondolkodást. Mindhárom mű mögött felsejlik Györffy István, a magyar néprajztudomány jellegadó figurájának alakja, aki már a háború előtt is érdeklődött a csángóprobléma iránt (a maga karcagi, nagykun származását projektálva a csángók kun származásának hipotézisébe), majd 1917-ben kiküldték az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Birodalom csapatai által megszállt Bukarestbe, hogy ott a k. u. k. Abwehrstelle (hírszerzőállomás) állományában a román irredenta mozgalmak dokumentációját gyűjtse össze. Ennek a ténykedésnek a margóján Györffy adatgyűjtést folytatott a csángók ügyében is, és legalább egy részüknek áttelepítése mellett érvelt (sőt elmélázott a területük Magyarországhoz csatolásán is), illetve ha ez nehezen lett volna megoldható, akkor legalább egyházjogilag a magyar katolicizmus körébe való bevonásukat szorgalmazta, amire egyébként a 18. század vége óta léteztek felvetések.[2]

A fontos művek szerzői közül az első Domokos Pál Péter, akinek *A moldvai magyarság* (1932) című műve saját, 1929-ben kezdődött moldvai gyűjtőútjainak eredménye volt. Domokos részben

hosszú élete, részben elképesztő kitartása, szívóssága, részben azon képessége miatt, mellyel a kommunista Magyarországon is megtalálta a módját annak, hogy a kérdésről szót ejtsen a (fél)nyilvánosság előtt, a csángók ügyének prófétájává vált. Nemcsak szerét ejtette annak, hogy az ötvenes években folklórgyűjtést végezhessen a Baranyába került csángók között, vagy hogy a hatvanas-hetvenes években a Népfront/KISZ/művelődési klubok hálózatában terjessze a tudást a csángókról és az erdélyi magyarokról, de mindenkitől, aki vele kapcsolatba került, valóságos útijelentéseket kért romániai útjáról. Kérései elől aligha lehetett kitérni. Ennek az elképesztően széles kapcsolatrendszernek kitűnő lenyomata részben az MTA Könyvtárának Kézirattárában, részben a Ráday Levéltárban őrzött levelezése.

Részben Györffy intenciói nyomán indult útnak Romániába Lükő Gábor néprajztudós, akinek *A moldvai csángók* (1936) című könyve egy nagy vállalkozás első köteteként hirdette magát. Ő maga elszakadt a domokosi, sokszor romantikus állításoktól (bebizonyította például, hogy a moldvai magyarok legrégebbi rétege nem a székelységhez, hanem a szamos-tiszavölgyi magyarsághoz kötődik), de néhány évvel későbbi írásaiban a moldvai magyarok már a magyarság keleti, sőt ázsiai lelkének lenyomatát őrizték.

Jékely Zoltán sógora, Mikecs László 1941-ben írott könyve (*Csángók*) valójában az Óromániához tartozó területen élő legkülönbözőbb magyarokról szólt, csak üzleti megfontolásokból kapott csalogatóbb címet. A bihardiószegi születésű kolozsvári tanár Lükőhöz hasonlóan a Dimitrie Gusti-féle román szociológiai iskola felől jutott el a csángókutatáshoz, azonban pályája jobban illeszkedett a korszak konzervatív alapú tehetséggondozásához: a volt aszódi mintagimnazista, Eötvös-kollégista, a budapesti tudományegyetem magyar–német szakos hallgatója különböző ösztöndíjak segítségével tanult meg románul, és rövid ideig a berlini Collegium Hungaricum titkára is volt. Leírásában – miközben le is számolt néhány mítosszal – domináltak az akkor divatos, Mályusz Elemér-féle népiségtörténeti iskola megközelítései a középkori magyar nagyhatalmiság népi alapjairól, és a majdani népi Magyarország megteremtésére tekintő önbizalomról.[3] Ezt az önbizalmat a korszak cenzúrája nem nagyon díjazta: több, mint 120 helyen csonkította meg a könyvet az ismeretlen cenzor, kiirtva belőle a magyar nagybirtokrendszert, a Habsburgokat, a katolikus egyházat, a román politikát és az olasz papok elnemzetietlenítő törekvéseit bíráló kitételeket. Előbbieket nyilván a cenzor személyes meggyőződése, illetve a „felekezeti béke szándékának megőrzése", utóbbiakat pedig a tengelyhatalmi szövetségesek érzékenysége motiválta.[4] A három fontos, és ma is sokat idézett könyv mellett brosúrák, hírlapi és folyóiratcikkek tucatjai, ha nem százai hívták fel folyton a magyar közvélemény figyelmét a moldvai magyar ajkú római katolikusok sorsára.

Amikor Mikecs befejezte könyve kéziratát a „diószegi szőlőhegyen, 1941 nyarelőjén", már nagy dolgok történtek csángóügyben. Az egész kérdésen hatalmasan lendített Teleki Pál kormányának diplomáciai akciója, amely a Bonczos Miklós vezette, Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság segítségével a bukovinai székelyek, mintegy 13-14 ezer ember Magyarországra telepítését célozta. Az egész kezdeményezésre nyilván inspirálólag hatott, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a Szovjetunió fennhatósága alá került területekről, így Bukovinából és Besszarábiából a Harmadik Birodalom tömegesen költöztette „haza" az ottani né-

meteket – valójában először németországi táborokba, majd 1942-től a délkelet-lengyelországi Zamósc környékére.

A minisztertanácsban 1940 novemberében döntöttek a kérdésről, a román kormánnyal 1941. május 11-én született egyezmény: ennek aláírását nyilván megkönnyítette, hogy a bukovinai székelyeknek más volt a percepciója a román közvéleményben, mint a csángóknak, ráadásul javaikból nagyon keveset vihettek magukkal. A magyar kormány kötelezettséget vállalt arra vonatkozóan, hogy ezt a népességmozgást nem köti össze lakosságcserével, nem fog ugyanennyi észak-erdélyi románt áttenni a határon, és a beköltözőket nem az erdélyi román etnikai tömb fellazítására kívánja felhasználni. A magyar kormány és a kormánybiztosság kezére játszott, hogy 1941 áprilisában, Jugoszlávia felbomlása során a honvédség bevonult a Bácskába, és az ottani szerb telepesek (dobrovoljácok) házaiba és földjeire telepítette le az öt bukovinai község magyarjait 1941 májusában és júniusában.

Az egész akció felpezsdítette mindazokat, akik a magyar etnikai tér megteremtését népességmozgatással kívánták megoldani. A bukovinai székelyekből Máramarosba is jutott, egyértelmű nemzetiségpolitikai szándékkal: Bárdfalva vagy Krácsfalva mellett Újbocskóra is érkeztek székely telepesek, utóbbi helyen a kamenyecpodolszkiji deportálásban kiutasított és megölt zsidók házaiba.[5] A korszak egyik slágertémája, az amerikai magyarok hazatelepítése előtt az Egyesült Államoknak küldött hadüzenettel lezárult az út; a döntéshozóknak pedig meggyőződésük volt, hogy csak az 1918 előtti Magyarország határain kívül lévő magyarokat szabad hazatelepíteni, és a honi földhiányra tekintve, sok esetben meg is jegyezték, hogy ezt más nemzetiségek/felekezetek (románok vagy

zsidók) kitelepítésével kellene kombinálni.[6] Ezekben az elképzelésekben volt sok esetben valamiféle natalista pánik is, ami az egykézés magyarországi elterjedésén riadozott, és a kívülről jött erős, dinamikus paraszti tömegek vérfrissítő mítoszában hitt. Ehhez a hiedelemhez természetesen adódott hozzá a sokgyerekes csángó vagy székely család sztereotip képe is.[7]

Amíg azonban a csángók hazatelepítése szóba kerülhetett, addig a kormányzati figyelem a horvátországi és boszniai magyarok felé irányult 1941 után. Ezek a csoportok jobbára a dualizmus kori Magyarország különböző telepítési akcióiban kerültek addigi lakóhelyükre, eltűnésüket sok esetben gyorsította a jugoszláv állam erősen asszimiláló politikája. Szakítva az addig követett „lassú beszüremkedés" stratégiájával, a cél az ottani, partizánok sújtotta területről elmenekülő magyarok minél előbbi kimentése és nemzetiségileg kevert területeken való elhelyezése volt. Ugyanakkor a Bonczos államtitkár által szorgalmazott lakosságcserét nem sikerült nyélbe ütni az usztasa horvát állammal. A zágrábi kormányzat hallani sem akart akár horvát, akár bunyevác lakosok átvételéről, a szerbekéről meg mégannyira sem. Ennek ellenére a magyar kormányzat a horvátországi és boszniai magyarok befogadása mellett döntött: 1942–1943 folyamán apróbb csoportokban, majd két nagyobb kontingensben fogadott be Horvátországból elmenekült honfitársakat.

A sikeres bukovinai székely akcióval ellentétben itt elég hamar kiütköztek a közeg nem ismeretéből és a hivatalok felkészületlenségéből származó problémák – ráadásul a hivatalos magyar megnyilatkozások és a szakértői anyagok is rendre felülbecsülték az áttelepítésre várók számát, akiket horvátországi vagyonuk teljes elvesztése is sújtott. Ennek dacára és a növekvő partizánveszély

miatt újabb magyar csoportok keltek útra a Szerémségből vagy éppen Zimonyból: előbbiek hazatérését egyébként a magyarországi hivatalosságok nem támogatták, mert még 1943-ban is a terület távlati Magyarországhoz csatolásában bíztak.[8] A sok esetben a bukovinai székelyek mellé telepített horvátországi, szlavóniai, boszniai magyarok egyrészt meglehetősen ingatag közegbe kerültek Dél- és Közép-Bácskában, másrészt idővel a hatóságok egyfajta puha diszkriminációja rosszul érintette őket: a hivatalnokok szokásaikat, nyelvhasználatukat sok esetben balkániknak, elmagyartalanodottnak és „szerb vadság által fertőzöttnek" tartották. Aggódtak amiatt is, hogy a politikai radikalizmushoz (a nyilaskeresztesekhez) vonzódnak, és ennek megfelelően kezelték ügyeiket, szaporítva a magyar–magyar meg nem értések hosszú listáját.

Dacára ezeknek a menekítéseknek, további magyar közösségek maradtak a Horvát Államban. A zágrábi magyar királyi követségen 1944 augusztus második felében megjelent Király József bedeniki gazda, a Magyar Közművelődési Szövetség helyi csoportjának elnöke, és Van der Venne Arnold követ segítségét kérte a belovári járás 5-6000 főre tehető, a követ tudomása szerint „igen jómódú gazdákból" álló magyar közösségének hazatelepítéséhez.[9] Akik – tette hozzá a diplomata – akár német katonai fedezettel is elvonulnának, mert a Wehrmacht helyi parancsnokai szívesebben látnák kivándorlásukat, mint azt, hogy esetleg csatlakozzanak a térségben erős partizánokhoz. A rövid irat is a néhány hete posztján lévő követ helyzettel való ismerkedéséről tanúskodik, még 1944 nyarán is. Bedenik kétségtelenül jelentős magyar lakossággal rendelkezett a korszakban, és 1910-ben még valóban több mint 4300 magyar ajkú lakost számoltak össze a járásban, a rákövetkező években azonban

zajlottak apróbb intermezzók a régióban és a világban: a vasutasok és magyar tisztviselők elmenekülése 1918 után, a jugoszláv földreform, a két világháború és az asszimiláció alig teszik hihetővé a követ állításait. A partizánok hamarosan aktívabbak lettek, és 1944 szeptemberében a kivándorlást is megtiltották az ott élő magyaroknak: választhattak a koncentrációs tábor és a partizánhadsereg között.[10] Nem tudni, mi lett Király Józseffel és társaival. Sok jóra nem számíthattak, hiszen ha nem is bácskai méretekben, de Horvátországban is volt megtorlás: több mint 600 magyart végeztek ki a partizánok (csak Belováron 14 főt), és százakat zártak táborokba. A belovári járásból pedig körülbelül 240 magyart utasítottak ki.[11]

A csángókkal kapcsolatos ismeretek azonban nem hiányoztak, és Magyarországra történő, háború alatti átszivárgásuk alaposan feltárt történet. Már a korszakban is sokan gondolták, hogy a bukovinai székelyek ügyével egy füst alatt meg lehetne oldani magát a „csángókérdést" is, jellemzően azzal, hogy „hazahozzák" őket. Németh Kálmán, volt józseffalvi plébános, az áttelepítés egyik legfőbb szorgalmazója is így gondolta, de még inkább Domokos Pál Péter, akit a kormányzat 1940 őszén kihelyezett a bukaresti magyar követségre, hogy a bukovinai székelyek és a csángók Magyarországra történő áttelepülését előkészítse.[12] A csángómentő néprajzkutató néhány hét alatt éles ellentétbe került a bukaresti magyar követség diplomatáival, és az ő fellépésükre válaszul 1941 elején megírta a külügyminiszternek, hogy „az egész ügyet csak abban az egyetlen kizárólagos esetben vagyok hajlandó tovább vinni, ha mind a bukovinai, mind a moldvai kérdést egyedül én csinálom".[13] Bárdossy László követ el is érte Domokos idő előtti hazahívását, és a néprajzkutatót aztán a kolozsvári tanítóképző igazgatójának nevezték ki.[14]

A „csángó apostol" munkájával egyébként rokonszenvező szerzők is megjegyzik, hogy elképzelései a moldvai katolikusok titkos küldöttek által végrehajtott „visszamagyarosításáról", illetve a lakosságcseréről teljesen illuzórikusak voltak.[15]

Domokos Pál Péter arról is panaszkodott, hogy Magyarországon mindenki előad, nyilatkozik és szervezkedik a csángók ügyéről, neki viszont hallgatnia kell – vélhetően ez viselte meg a legjobban. A helyzet ezzel szemben az, hogy a kormányzati sajtópolitika éppenséggel hallgatást parancsolt a bukovinai székelyek és a csángók ügyében 1940 végén, és nem is adott alkalmat propaganda kifejtésére. Ez nem azt jelentette, hogy másoknak nem lehettek zseniális ötleteik: Ambrus József, a Turul Bajtársi Szövetség akkori elnöke, a *Nemzetőr* című imrédysta hetilap 1944-es főszerkesztője 1940 őszén azzal az ideával lepte meg Bonczos Miklós kormánybiztost, hogy a magyar kormány népművelési emisszáriusok kiküldésével, rádiók beszerzésével és a csángó falvakba juttatásával készítse elő a mintegy 250 ezer (!) csángó hazatérését Magyarországra.[16] Ambrus levele nem nélkülözött bizonyos erudíciót, amennyiben Lükő Gábor munkájára is hivatkozott. Kérdéses persze, hogy a szóban forgó szerző ennek az említésnek mennyire örvendezett volna, ha tud róla. Domokos a kudarca után is fenntartotta kapcsolatát ismerőseivel, és rendszeresen interveniált a hatóságoknál, ha hírt kapott arról, hogy magyar diplomaták vagy hivatalnokok büdösözik, parasztozzák, netán oláhozzák csángó védenceit.[17]

A magyar kül- és belpolitikai apparátus erejét ekkor meghaladta a csángók betelepítésének menedzselése, azonban az ügy egyáltalán nem aludt el. Kisebb csoportokban folytatódott a beszivárgás Magyarországra: ez 1941 és 1943 folyamán néhány száz főt jelentett,

mintegy nyolcvan családban. Őket általában a bácskai székely telepekre irányították, ahol egymás mellett tanulhatott az iskolában kicsi csángó, székely és boszniai magyar; egy ilyen helyzet minden oktatásszociológus álma.

Az 1943–1944 telén kibontakozó szovjet offenzíva veszedelmesen közel tolta a frontot a Kárpátokhoz és a csángók által lakott területekhez. Ez a helyzet ismét élesen exponálta a beköltözés kérdését. A miniszterelnök nem kisebb személyt bízott meg a téma koordinálásával, mint ifj. Horthy Miklóst: a kiugrási irodának ugyanis nagyrészt a Kormánybiztosság adta a fedést. A kormányzó kisebbik fia által elnökölt 1944. február 18-i összejövetelen az év egy sor fontos szereplője feltűnt a kérdéssel foglalkozva: Faragho Gábor, a csendőrség főszemlélője, a magyar fegyverszüneti delegáció későbbi vezetője, Bonczos Miklós későbbi belügyminiszter, Pataky Tibor államtitkár a Miniszterelnökségről, a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb szürke eminenciása, a nemzetiségpolitika első számú intézője, és id. Antall József, a belügyminisztérium osztálytanácsosa, a légoltalmi kiürítés, a lengyel menekültek és egy sor kényes ügy kezelője.

Az értekezlet összefoglalójában ifj. Horthy azt írta Kállay miniszterelnöknek, hogy a bizottság mindenképpen javasolja a kormány számára, hogy diplomáciai úton vegye fel a kapcsolatot a román kormánnyal, és kezdeményezze a csángók Magyarországra telepítését. Letelepedésüket minden eszközzel elő kell mozdítani. Egyúttal a keleti országhatáron megjelenő más nemzetiségű menekültekre is kitért, de nekik már jóval kevesebbet ígért: „Az országhatáron bebocsátást kérő idegeneket illetően (…) elutasító elvi magatartást javasolok, mégis azzal, hogy a lengyel menekülők lehetőleg kivé-

teles kedvező elbánásban részesüljenek", a más nemzetiségűek pedig egyéni elbírálás alapján bocsáthatók be. Tömeges menekülés esetén a beözönlést le kell vezetni, vagy meg kell akadályozni, de fegyverhasználatra nem kerülhet sor – javasolta a kormányzó fia a miniszterelnöknek. Egyúttal fontos kijelentést is tett, ami ilyen magas állású személytől még abban a helyzetben is szokatlannak tűnhetett: annak az álláspontnak a módosítását is javasolta, hogy a front odaérése esetén a külországi (a történelmi határokon belül élő) magyarok ne mozduljanak, tartsanak ki, áttelepülésük nem megengedhető a magyar országterületre. Azaz szakítani próbált azzal a Trianon óta érvényben lévő gyakorlattal, amely nem javasolta az áttelepülést az 1918 előtti ország elveszített területeiről, mert egy ilyen tömeges migráció egy majdani revízió etnikai alapját veszélyeztette. Ezenfelül a Horthy-család Nickyje megfontolásra ajánlotta a jugoszláv területeken, a történelmi Magyarország határain kívül élő magyarok hazatelepítését: ezek a szórványmagyarok „nem tekinthetők-e végveszélyben lévőnek?" – tette fel a kérdést.[18]

Leveléhez mellékelte Bonczos Miklós államtitkár, telepítési kormánybiztos levelét, aki már sokkal praktikusabban igyekezett fogalmazni. Határozottan kérte, hogy a csángó hazatelepítéssel az ő kormánybiztosságát bízzák meg; ő maga személyesen 75 ezer beköltözővel számolt, akiknek nemcsak menekülttábori elhelyezésére készített kalkulációt (2 pengő étkezésre naponta a csíksomlyói táborban), hanem már a letelepítésre szánt földterület nagyságát is meghatározta (családonként 10 hold, összesen 150 ezer hold). 15 ezer faház építését vállalta számukra, sőt a területet is kinézte, ahol a telepítésre sor kerülhetne: „A telepítés helyéül legalkalmasabbnak mutatkozna a Dunántúlnak azon nemzetiségekkel lakott, esetleg

egykés vidéke, ahol a telepítés céljára szükséges fent megjelölt kiterjedésű, alkalmas földingatlan legalább 2-5 ezer kat. holdas tagokban rendelkezésre áll."[19] Gondolatmenete szépen mutatta a magyar politikai élet sok egymásba fonódó koreszméjét: félmondata szerint a telepítés, mint a nemzetiségi kérdés megoldása, egyúttal az egykézés ellenszere is lehetne. Levele végén azért csak előbújt Bonczosból a valamikori tényleges állományú honvédszázados: „Vállalom a román kormány hozzájárulása nélkül is, hogy a moldvai csángókat otthonukból megfelelő propaganda hatása alapján kiemelem és a magyar határtól a kijelölendő telephelyekre elszállítom, őket a rendelkezésemre bocsátandó ingatlanokból telekkönyvi bekebelezésre alkalmas határozattal juttatásban részesítem. Vállalom továbbá a kitermelendő kincstári faanyagból a telepes házak felépítését" – fejezte be roppant katonásan, de megkérdőjelezhető alapállással. Arra a problémára, hogy nehéz volt elképzelni bármilyen akciót a román kormány jóváhagyása nélkül, a külügyminisztérium kapcsolódó levele is rámutatott.

Szentmiklóssy Andor, a külügyminiszter állandó helyettese néhány nappal a német megszállás előtt számos problémát vetett fel az egész tervvel kapcsolatban. A románok kihagyásának lehetetlensége mellett végre rámutatott valaki az alapproblémára is: egyáltalán kik akarnának beköltözni? A román statisztika szerint Moldvában 109 ezer római katolikus élt, akik közül csak 23 ezer jelezte, hogy beszél magyarul. Még ha a statisztika erősen manipulált is, aligha hihető, hogy a román kormány hajlandó lenne tárgyalni mind a 109 ezer ember áttelepítéséről. Annál is inkább, mert hosszú évtizedek harcai után ezzel a lépéssel (a romániai katolikusok számának jelentős apasztásával) Bukarest a Vatikánnal szem-

ben kivívott saját pozícióját veszélyeztetné. A diplomata levelében még arra is joggal mutatott rá, hogy a román asszimilációs politika kétségtelen sikereket ért el a csángók körében, azaz még hívó szó esetén is kétséges, hogy mennyien jönnének. Ráadásul a férfiak katonai szolgálata miatt, a meglehetősen tradicionális moldvai katolikus családokban a nők nem döntenének egy ilyen súlyos ügyben. A külügyminisztérium levele mást is kifogásolt: az esetleges dél-erdélyi magyar menekültek befogadására határozottan Erdély északi részét tartotta volna célszerűnek, hogy az etnikai arányokat tovább lehessen módosítani a magyarok javára. Szervezett áttelepítést a trianoni országhatárokon kívül maradt, de egykor magyar fennhatóság alatt állt területről, a Bánságból, Szlovákiából és Dél-Erdélyből, nem tartott volna helyesnek. A horvátországi magyarokról megjegyezte, hogy aki akart, már átjött, a Horvát Állammal pedig egy magyar–horvát lakosságcsere (a hazai délszláv lakosság kitelepítésével) „kilátástalan".[20]

Azt lehetne hinni, hogy ilyen megsemmisítő kritika után egyik részt vevő fél sem erőltette tovább a csángó telepítés ügyét. De ennek épp az ellenkezője történt. Egy határozott, kék ceruzával történt firkantás („Szabados: Szót kérek!") már az iraton jelezte, hogy a bukovinai székelyek betelepítésében szerepet játszó miniszteri tanácsos, a kérdésben folyamatosan publikáló Szabados Mihály is beavatkozott az ügybe. A népességmozgatásból kormányokon, sőt bizonyos értelemben rendszereken átívelő ügy lett.

Bonczos igazságügyi államtitkár, kormánybiztos az 1944. április 7-i kormányülésen (ahol többek között megvonták a magyar állampolgárságot néhány németellenes magyar diplomatától, leváltották Budapest főpolgármesterét, és kegydíjat szavaztak meg az újvidéki

razziát elrendelő, korábban Németországba szökött katonatisztek) elővezette a telepítés ügyét. Expozéjában teljesen más számokból indult ki. Cáfolta a külügyminisztérium adatait, ami azért sem volt nehéz, mert Szentmiklóssy Andor már útban volt Dachauba, ahol 1945 elején meg is halt. Bonczos 120 ezer katolikussal számolt, akik közül 79 ezer tud magyarul, 35 ezer pedig kizárólag magyarul beszél. A fentebb ismertetett képek („Rendkívül egészséges, szorgalmas és igen szapora fajta. Kitűnő katonai anyag is.") felvonultatása mellett már megjelent a zsidótörvényekkel való összekötés is. Bonczos nézete szerint az igénybe vett dunántúli földbirtokosokat kisajátított zsidóbirtokokkal lehetne kompenzálni. Ehhez azonban csak 20 ezer holdnyi ilyen birtok állt rendelkezésre az ország különböző részein. Jurcsek földművelésügyi miniszter nem javasolta a Dunántúlt, inkább Szatmár és Szilágy megyében látta volna szívesen a betelepülőket. (Néhány nappal később ugyanő még azt is lehetségesnek látta, hogy a csángókat a deportált kárpátaljai zsidók otthonaiba költöztessék be.[21]) Általánosságban azonban mindenki egyetértett a csángók betelepítésével a Sztójay-kormányban. Megállapították egyúttal, hogy a kérdés földbirtok-politikai oldalaihoz további tárgyalások szükségesek. Nézetük szerint azonnal indulhatott is a népességmozgás, és egyetértettek a csíksomlyói gyűjtőtábor felállításában is.[22]

A zsidók kifosztásáról szóló rendeletek lavinája a minisztertanácsban maga alá temette ezt a kezdeményezést, de nem egészen. Sztójay miniszterelnök mintha ambicionálta volna, hogy új Árpádként honukba vezesse a keleti magyarokat. Nemcsak a Hitlerrel folytatott június eleji eszmecseréjén vette elő az ügyet és adott át a kérdésről szóló feljegyzést, hanem június folyamán többször

emlékeztette Veesenmayert Budapesten, és sürgette a kérdés megoldását. Bár a nemzetiszocialista német népességtudomány tudott a csángók létezéséről, addig nem nagyon foglalkoztak velük. 1944 nyara többek között azzal telt az SS, az SD és a német külügyminisztérium Délkelet-Európával foglalkozó apparátusában, hogy a Bandinus-kódex (17. századi részletes beszámoló és összeírás a moldvai magyarokról az akkori apostoli adminisztrátor tollából) filológiai vonatkozásaival foglalkozzanak és felekezeti statisztikákat bújjanak, majd ezek eredményeivel labdázzanak egymás között. Az eredmény nem volt átütő, de néhány, magyar kérésekkel rokonszenvező tisztviselő elfogadta a magyar statisztikákat és álláspontot: „ha a kelet-európai országoktól maximális háborús erőfeszítéseket várunk, legalább a kisebb problémáik és kívánságaik iránti érdeklődés látszatát kellene hogy fenntartsuk, mintha rájuk is gondolnánk, és nem csak magunkra."[23] Ugyanakkor a többség meglehetősen ódzkodott attól, hogy Németország ismét döntőbírói szerepbe kényszerüljön románok és magyarok között. A korábbi bukovinai telepítésről is meglehetősen lesajnálóan nyilatkoztak. „Kérdéses, hogy a csángómagyarság körében létezik-e az összmagyarsággal való összetartozás politikai tudata" – vacilláltak Berlinben.[24] 1944. augusztus 3-án a külügyminisztérium olyan értelmű iratot szerkesztett válaszul, amely inkább eltolta a felelősséget a Wilhelmstrassétól: „Ilyen körülmények között nagyon nehéz olyan megoldást találni, amely mindkét fél részére elfogadható lenne; egy ilyen kérdésfeltevés feltehetően tovább terhelné a magyar-román kapcsolatot, német közvetítés esetén a felelősség ránk hárulna."[25] Erre még született egy riposzt, aztán az egész ügy elaludt a német oldalon. Miközben Románia háborúból való kiugrása éppenséggel semmisé is tehette volna a román érzékenységen való berlini aggódást, de addigra az események már annyira felgyorsultak, hogy nem a csángómentés volt a német hatóságok elsődleges gondja.

A tömeges áttelepülés óhajtásához sajátságos adalék volt még Mihai Robu iaşi/jászvásári római katolikus püspök látogatása Traub István bukaresti ideiglenes magyar ügyvivőnél 1944 júliusának elején a Brassó melletti Alsótömösön, ahová a követség a bombázások elől települt. Robu, aki maga szabófalvi születésű volt, de talán éppen emiatt a románosítási törekvések egyik legelkötelezettebb képviselője, egyházmegyéjének első, helyben született püspöke – emiatt archetípusa a magyar közvélemény által okkal vagy ok nélkül mindig élesen elítélt „csángó janicsárnak". A magyar diplomata szerint korábban szót sem lehetett váltani vele a csángók ügyéről, de most nagyon szívélyes volt: beszámolt arról, hogy a Románvásár (Roman) környékén lakó hívei a helyükön maradtak a front átvonulásakor is, és a többiek közül is csak a gazdagabbak menekültek el – azonban ők is inkább Munténiába és Fogarasba, azaz nem magyar fennhatóság alatt álló területre.[26] Nem biztos, hogy szavai mindenben tükrözték egy komplex identitású felekezeti csoport összes tagjának véleményét, ugyanakkor kétségtelen, hogy nagy csángó exodus nem indult el Magyarországra. Az év nyarán néhány tucatnyian átszöktek, és a kárpáti határon nem fogadták őket valami szépen. Ezeket a csoportokat, illetve a hozzájuk érkező néhány száz főt a kormányzat később általában Baranyában telepítette le, elűzött svábok földjein, már jóval a háború vége után.[27]

A világháború egész időtartama alatt a magyar sajtóirányítás lojálisan tartotta magát szövetségesi kötelezettségeihez: az egész áttelepítési szándékból semmi nem szivárgott ki az újságokhoz,

a csángók témája is csak nagyon periférikusan merült föl a korszak még engedélyezett lapjaiban. Lakatos Vince újságírónak, a könyvünnepre megjelent *Hatrongyos* című regény írójának jelent meg egy szabadkai riportázsa a kormánypárti *Függetlenség*ben, amelyben írt a csángók átszökéséről Magyarországra, és szólt áttelepedési hajlandóságukról, de nagyjából ez volt minden.[28]

A csángók ügye, miközben kétségtelenül jószándékú értelmiségiek, illetve maguknak ügyeket kereső politikusok igyekeztek rá megoldást találni rá 1944-ben, arra is rámutat, hogy a telepítéssel, az etnikai viszonyok megbontásának szándékával, az elvett zsidó, majd a sváb vagyon kérdésével összegubancolódva egy régi hazai, letűnt politikai rögeszme (a *magyar ország* mindenáron való megteremtésének akarata) foglya lett. Örök tanulságul arra nézvést, hogy az állami népességmozgatás sohasem ártatlan foglalatosság, még ha azok, akiket ide-oda küldözget a közigazgatás, nem is feltétlenül felelősek azért, ami történik velük. A miniszterelnökség illetékes ügyosztálya a nyilas hatalomátvétel napján az áttelepítés dossziéját ad acta tette az „időközben bekövetkezett háborús fejlemények folytán".

Nem is lehetett volna szebben mondani.

A (be)telepítés az ország magyarabbá tétele érdekében nem csak náci diplomaták és lelkes magyarságmentők elképzeléseiben jelentkezett ezekben a nyári hónapokban. 1944 februárja és nyara között írta *Nemzetiség-statisztikai és szórványügyi tanulmányok* című helyzetfelméréseit Némethy (Benisch) Artúr statisztikus, akinek ez a dokumentáció a hagyatékában maradt fent. Némethy a rendszereken átívelően tevékenykedő technokrata klasszikus példáját mutatta. Szakmai pályáját történelem–latin szakos középiskolai tanárként kezdte Újvidéken, majd Pécsen. 1913-ban az akkor megnyíló szara-

jevói magyar gimnázium igazgatójának nevezték ki, mindössze 32 évesen. Ez már jelezte érdeklődését a magyar birodalmi tervek iránt. A hasonló plánumokban résztvevő Klebelsberg Kunó is felfigyelt munkásságára. Benisch 1914-től kultuszminisztériumi munkatársként előbb a tanügyigazgatás (így a tanyasi iskolák) egyik szakértője lett, majd úgy általában a tanyakérdésé. Foglalkozott nemzetiségi statisztikával, közigazgatási kérdésekkel, és rendszeresen készített szakértői anyagokat Teleki Pál különböző projektjeihez, de publikált a zsidóság „térfoglalásáról" is, antiszemita toposzokat is felhasználva elemzésében.[29] 1939-ben tagja volt az új, I. bécsi döntés nyomán született magyar–szlovák határt megállapító bizottságnak. 1945 után pedig a magyar békedelegációnak is készített szakértői anyagokat, és idős koráig publikált a magyar demográfiai szaksajtóban. Benisch korábban írt helyszíni szemleutak nyomán részletes jelentéseket. Például 1941-ben a Székelyföldön járt a miniszterelnök megbízásából a népszámlálás ellenőrzésére és javaslattételre.[30] 1944 nyarán a nemzetiségi lakosságú magyarországi vármegyék nemzetiségi viszonyairól értekezett meglehetősen szakavatott szemmel, és egy nacionalista technokrata érzelemmentes leírásaival. A cél, saját meghatározása szerint: „a nemzetiségi kérdés megoldására, a magyarság megerősítésére olyan részletes programmot kidolgozni, amely főbb vonalaiban évtizedekig változatlan marad, s nincs kitéve a pártpolitika hullámzásának", mert ez számára egyetemes nemzeti program. „A nemzeti programm természetesen csak akkor lesz elkészíthető, ha az illetékes kormányzati tényezők (...) megkapják a szükséges adatokat s azok összeegyeztetése útján megállapíthatják a végleges és részletes programot, azt, hogy mit *kell,* illetve kellene, s mit *lehet* tennünk a változatlan nagy cél, a magyarság

megerősítése érdekében."[31] Ebben a „megerősítésben" Benisch egyaránt számolt mezőgazdasági tényezőkkel (elsősorban a telepítéssel) zsidó tulajdonosoktól elvett birtokokon, mint például a Kassa melletti Enyickén, Bárcán és Hernádgecsén, csakúgy, mint közigazgatási lépésekkel. (A vármegye székhelyét Békésben át kell vinni a „félreeső és fejlődésképtelen" Gyuláról Békéscsabára: Nyíregyháza megmagyarosodása is akkor kapott lendületet, amikor Nagykállóról odakerült a szabolcsi megyeszékhely.) És nem habozott volna hozzányúlni a magyar liberalizmus korszakában még tabunak számító egyház–állam viszonyhoz sem: kívánatosnak tartotta volna például a beszterce-naszódi Zselyk magyar evangélikusainak kivonását a szászok dominálta egyházi szerkezetből, a bihari román görögkatolikusok Hajdúdoroghoz való csatolását, vagy Battonyán görögkeleti magyar egyházközség létrehozását. Továbbá óvott a többfelekezetű magyar közösségek telepítésétől.

Benisch, a hadvezér előtt titoktalanul hevert Magyarország nemzetiségi térképe: áttörési pontokat látott (Szilágy vármegyét például), frontvonalakat (Kassa és a nyelvhatár között), réseket (a bihari szlovákok térnyerését szorgalmazta a románok rovására, amíg nem veszélyeztetik a magyar többséget) és átkarolást (Pusztaottlaka és Kétegyháza között a románság magyar falvakat kerített körbe). A demográfus stratégiaként tudatosan használta volna a városok szívóerejét, az iparosítást és a turizmust (például a Bihari-hegységben vagy a máramarosi Rónaszéken).[32] Voltak alkalmak azonban, amikor maga is látta a stratégia határait: „Máramaros megye magyarságának fejlesztése nem tartozik az elsőrendű nemzeti feladatok közé. A magyar etnikai terület Királyházánál végetér és utána a Tiszavölgyben már csak kisebb szigetekben fordul elő."[33]

Benisch optimizmusát még a háború után sem adta fel: a magyar békedelegáció számára készített szakértői anyagaiban még komolyan számolt többek között azzal, hogy Kárpátalja egy része, Máramaros vagy a Baranyai-háromszög az országnál marad.[34]

A battonyai görögkeleti egyházközség ügye még ennél is messzebbre mutat. 1944. június elsején a *Hivatalos Közlöny*ben megjelent rövid hír tájékoztatott arról, hogy „Magyarország Kormányzója a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetésével megbízott m. kir. igazságügyminiszter előterjesztésére a magyar államfőt megillető legfőbb felügyeleti jog alapján dr. Popoff Mihályt a magyarországi görögkeleti magyar és görögkeleti ruszin (magyarorosz) egyházrészek adminisztrátori tisztsége alól felmenteni méltóztatott."[35] Ezzel a rövid hírrel egy hosszú történet érkezett kudarcos befejezéséhez.

A 19. század óta meg-megújuló törekvése volt a magyar kormányzatnak és a politikai elit egy részének is, hogy az ország területén működő egyházakat is használja a magyar nyelv és nemzetiség védelmére, esetenként kiterjesztésére. Ennek a törekvésnek nyilván voltak méltányolható hitéleti, adminisztratív indokai is: az anyanyelven tartott istentisztelet vagy egyéb szentségek (temetés, házasság) kiszolgáltatása, az iskola vagy az egyházi törvénykezés nyelve. Ennek eredménye lett a hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye létrehozása 1912-ben: a magyarajkú közvélemény szemében sokszor idegennek (ruszinnak, románnak) vagy legalábbis ilyen eredetűnek tekintett közösség új intézményes kereteket kapott hite megőrzéséhez. Létrehozása elsősorban a román görögkatolikus klérus és a nemzetépítés heves ellenállásába ütközött, ennek tragikus bizonyítéka volt az 1914 februárjában az új püspök, Miklósy István ellen román nacionalista aktivisták által elkövetett debreceni

bombamerénylet. Ezt a püspök ugyan túlélte, de három munkatársa meghalt, a püspöki székhelyet pedig nemsokára Nyíregyházára helyezték át. (Pusztán adalék, hogy az önálló magyar nyelvű püspökségért vívott küzdelmet kezdetben a Vatikán sem nézte különösebben jó szemmel. Ennek a félszívű támogatásnak lett eredménye az, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve – legalábbis papíron – az ógörög lett.) A magyarajkú görögkatolicizmus igenlése, amely már évtizedekkel korábban viszonylag széles társadalmi mozgalmat generált, létező igényt elégített ki: 1910-ben a Magyar Királyságban élő 1,8 millió görögkatolikus 15,6 százaléka vallotta magát magyarajkúnak, azaz több, mint 270 ezer ember, akik jobbára Kelet- és Északkelet-Magyarországon éltek, olyan nyelvi kontaktzónákban, mint Szatmár, Szabolcs, Zemplén, Bereg, Ugocsa vármegyék, de léteztek magyar görögkatolikus közösségek a Székelyföldön is. Bár a magyar közvélemény lassan elfogadta, hogy egy görögkatolikus is lehet magyar, azért a közösségnek még a második világháború időszakában is küzdenie kellett az előítéletek ellen. Ennek a törekvésnek volt eredménye az, hogy a közösség saját genealógiáját Gyuláig és Saroltáig, István király édesanyjáig vezette vissza.[36] Az egyház létrehozása számtalan, akár napjainkig nyúló egyház- és kánonjogi, közigazgatási problémát vetett fel, de megmaradása és dinamikus fejlődése azt az illúziót keltette, hogy ez a kísérlet más egyházakban is lehetséges.[37]

A magyarajkú ortodox közösség ennél sokkal kevésbé volt kiterjedtebb: az első világháború előtt mintegy 32 ezer ilyen egyént számoltak össze, azonban a témával mélyebben foglalkozó Reiner Zsigmond miniszteri titkár egy 1907-es művében gyors számtani művelettel százezerre tette számukat. A Központi Statisztikai Hi-

vatal 1904-es, a magyar anyanyelvű görögkeletiekkel foglalkozó szakmai jelentése már egyértelműen hitet tett a magyar görögkeleti egyházmegye létrehozása mellett. Ettől fogva a kérdés a parlament napirendjén is rendszeresen szerepelt.[38] Egy ilyen egyházmegye létrehozásának jogi lehetősége, ha lehet, még bonyolultabb volt. Magyarország területén két autokefál ('saját fejű', tulajdonképp önmagát irányító) egyház osztozott, a szerb és a román, amelyek nem voltak alárendelve semmilyen magasabb instanciának, így a konstantinápolyi pátriárkának sem. Mindkét egyház erős támasza volt a román és a szerb nemzeti mozgalmaknak, ezért meglehetősen ingerülten reagáltak bármilyen, az egyházuk szuverenitását érintő állami beavatkozásra, a magyar nyelvet pedig igyekeztek kiiktatni az egyház mindennapi életéből, tekintet nélkül arra, hogy a magyarra volt-e igény a hívek részéről vagy sem. A magyar állam, Eötvös József kultuszminisztersége nyomán, saját liberális elveitől vezetve általában nem avatkozott bele a kérdésbe, sőt az erre vonatkozó felszólításokat is visszautasította.

A helyzet elkezdett megváltozni, amikor Tisza István egy 1914-es felszólalásában már célzott egy magyar ortodox egyház felállításának távlati lehetőségére (az azonnali létrehozást azonban elvetette). Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) már 1918 augusztusában is elfogadott egy memorandumot egy magyar görögkeleti egyház létrehozásáról, amelyet a kormánynak kívánt eljuttatni.[39] Trianon után ez az alapállás annyiban módosult, hogy a megkisebbedett országterület (50 ezer hívő, akiknek bő negyede volt magyarajkú) formailag továbbra is a belgrádi és a bukaresti patriarkátus fennhatósága alá tartozott. Ez ugyan a magyar kormányzatnak nem volt különösebben ínyére, de tekintettel arra,

hogy nagy tömegek „elnemzetietlenítésének" veszélye nem állt fenn, erőteljesebb lépésekre nem került sor a magyar ortodoxok érdekében a húszas-harmincas években. Az időszakot inkább a helyi kezdeményezések jellemezték, amennyiben sokszor zavaros hátterű, máshonnan kikopott, felfüggesztett figurák építgettek maguknak egyházi hátteret Szentesen, Szegeden vagy Hódmezővásárhelyen. Akadt köztük finom ízlésű kortárs műgyűjtő, aki egyúttal a helyi Volksbund vezetője is volt (Wiener Tibor Hódmezővásárhelyen), és katolikusból kitért lelkész, aki kerített magának egy őt püspökké szentelő szíriai jakobita pátriárkát (Németh István Szentesen).[40]

Újabb fordulat következett a területvisszacsatolások után, főleg ruszin és román viszonylatban. Egyrészt nagy tömegű hívő újra az országba kerülésével ismét előtérbe került a köztük esetlegesen meglévő magyarajkúak fokozott védelme. Másrészt a helyzet lehetőséget kínált arra, hogy a magyar állam megbontsa az ortodox egyházak monolit nemzeti egységét. A szituáció egyházjogilag nem lett kevésbé bonyolult. Állam és egyház kölcsönösen túszai lettek egymásnak, egyik sem léphetett a másik nélkül, és egyik sem akarta megtenni azokat a lépéseket, amelyekre a másiknak szüksége lett volna. Jóllehet az ország területén négy ortodox püspökség is létezett ekkor (a budai, a munkácsi, a kolozsvári és a bácsi, bár a magyar állam nem mindegyiket ismerte el), így akár elméletileg szinódus létrehozására is nyílt volna mód, ami akár egy magyar autokefál, de nem nemzeti egyház létrehozáshoz is elvezethetett volna.[41] A magyar fél azonban más stratégiát választott. Úgy próbálta megkerülni a román és a szerb egyházakat, hogy 1941-ben, a hívei és egyházközségei nagy részét elvesztő Savvatij prágai ortodox érseket hozták Magyarországra, egy nagyon hosszú wellnesshétvégére,

hogy papokat szenteljen fel, ellátogasson Kárpátaljára és felszentelje érseki helynökké Popoff Mihály orosz lelkészt, a magyar görögkeleti egyházmegye új vezetőjét.

Popoff, ez az „inkább vitéz, derűs kedélyű, melegszívű katonapap, mint mély tudású egyházi férfiú" (a szófiai magyar követség plasztikus jellemzése róla 1928-ból[42]) emigráns orosz menekültként előbb Törökországban, majd Bulgáriában élt, és a húszas évek végén érkezett Magyarországra, hogy átvegye a Szív utcai orosz ortodox egyházközség vezetését. Nem teljesen világos, hogy Popoff egyáltalán végzett-e teológiai tanulmányokat, de ez nem sokakat érdekelt a kormányzati szférában. Ugyanakkor valószínűleg nem volt tálentumok nélküli ember: a debreceni egyetemen doktori címet szerzett, és bolgár-orosz lektorként is alkalmazták ugyanott, harmincas évek végétől.[43] Útja az érseki helynökségig korántsem volt egyenes: a magyarországi ortodoxiához hasonló mikroközösségekben gyakori intrika, öldöklő küzdelem és kiszorítósdi őt is elérte, így sorozatos perei mellett a harmincas években egy ízben még ki is utasították az országból.[44] Ennek ellenére ő tűnt az alkalmas embernek arra, hogy létrehozzon egy magyar görögkeleti egyházmegyét. A kormányzó kultuszminiszteri előterjesztésre 1941. április 12-én, egy 1779. évi jogszabályra alapozva Popoffot kinevezte a Magyarországon lévő görögkeleti egyházrészek, így a kárpátaljai, a munkácsi, a Békés és Bihar vármegyei egyházközségek, valamint a budapesti, a szegedi, a szentesi, az eleki, a hódmezővásárhelyi, a karcagi, a miskolci és a kecskeméti egyházközségek, illetve a székelyföldi gyülekezetek adminisztrátorává.[45] Júniusban Popoffot be is iktatták Munkácson. Korábban pedig már erős kormányzati akció indult azzal a céllal, hogy a Magyarországon lévő

és nem a budai szerb püspök fennhatósága alatt álló egyházközségek kérjék felvételüket a magyar egyházrészbe. Ebbe a küzdelembe a kultuszkormányzat nem kimondottan transzcendens eszközöket is bevetett. Így például megígérte, hogy megadja az ortodox papoknak azt az államsegélyt, amit eladdig nem kaptak meg, vagy közülük nem mindenki. Ezek a harmincpengős jövedelemkiegészítések csodát tettek, még olyan egyházközségek is csatlakoztak az új egyházmegyéhez, amelyekben a hívek többsége román volt.[46] Ebben a kontextusban már egyértelmű volt, hogy nemcsak a magyar anyanyelvű hívek védelme volt a cél, hanem a magyar egyházrész segítségével Budapest rést akart ütni a nemzetiségi ortodox egyházakon, felbontani azok monolit román vagy ruszin jellegét. Székelyföldön emellett arra is törekedtek, hogy az ottani, esetleg még létező egyházközségeket (mármint azokat, amelyeknek a papjai nem menekültek el 1940 őszén) elsorvasszák. Kárpátalján pedig sokáig az tűnt a legfontosabbnak, hogy a csehszlovák hatalom által pártolt, a görögkatolikusok felől az ortodoxiára való kitérést megállítsák, sőt visszafordítsák, tekintettel arra, hogy az ottani görögkatolikusok általánosságban magyarbarátnak számítottak, (Nem úgy, mint a román görögkatolikusok Erdélyben.) Hogy az addig meglehetősen ötletszerű papi utánpótlást megoldják, és az egyházrész ne legyen kitéve a külföldről jövő befolyásoknak, kormányzati támogatással 1942-ben létrehozták a Budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskolát, amely megindította folyóiratát, és az adott körülmények között viszonylag élénk könyvkiadási tevékenységbe kezdett.

A román és a szerb egyház azonnali ellenakciókba kezdett. A román kormány például tervezetet készített arra, hogy a viszonosság jegyében adminisztrátort nevezzen ki egyes Dél-Erdélyben

maradt református egyházmegyék irányítására. (A tervből ugyan nem lett semmi, de sajátos, hogy Bukarestből nézve a román nemzeti egyház megfelelőjének a magyar kálvinisták számítottak.)[47] Ugyancsak elkezdtek nyomást gyakorolni a román papokra is Kelet-Magyarországon, akik kisebb-nagyobb botrányok közepette ki is léptek a magyar egyházrészből, úgyhogy 1943-ra az egész kísérlet befuccsolni látszott. A tetejébe még a konstantinápolyi pátriárka sem ismerte el az egyházrész létrejöttét, és Popoffal kapcsolatban is egyre több kérdés vetődött fel. Hirtelen fontos lett, hogy van-e teológiai végzettsége, és az sem tűnt mellékesnek, hogy a konstantinápolyi pátriárka európai képviselője megfosztotta őt papi minőségétől. A parlamentben ugyanakkor felbukkantak olyan hangok is, amelyek jóval tovább mentek volna az egyházmegyés megoldásnál: az összes meglévő püspökség bevonásával magyarországi görögkeleti egyházat, Konstantinápollyal kötendő konkordátumot és 300 ezer erdélyi, „elolához sodott" görögkeleti magyar visszamagyarosítását szorgalmazta például Mosonyi Kálmán szélsőjobboldali képviselő 1942 júniusában elmondott interpellációjában. Amikor tehát 1944. május 3-án Popoff Mihállyal kapcsolatban úgy értekezett a kultuszminiszter, Antal István, hogy „kánoni hovatartozását és papi mivoltát illetőleg utólag olyan körülmények derültek ki, melyek nyilvánvalóvá tették, hogy a magyar és ruszin egyházrész egyházi elismerésének kérdése, amíg dr. Popoff Mihály áll annak élén, kedvező megoldást nem nyerhet", már egy bukott emberről beszélt.[48]

Az orosz származású pap helyére a méhkereki lelkész és a beregardói kolostor főnöke (igumenje) került adminisztrátorhelyettesként, de ennek a megoldásnak is meg voltak számlálva a napjai. A két jelölés elég világosan jelezte a magyar és a ruszin közösségek széttartását,

ráadásul a magyar kormány azon törekvései, hogy találjon egy elfogadható püspökjelöltet, már 1943 folyamán zátonyra futottak. 1944 júliusában Popoffot toloncházba vitték, és bár 1944 nyarának elején a sajtó még bukolikus hangú beszámolót közölt a Görögkeleti Hittudományi Főiskola oktatási tevékenységéről, az intézetet ősszel bezárták, és helyiségeit egy német alakulat sajátította ki.[49]

A bezárt főiskola igazgatója, Berki Feriz (aki 2006-ban bekövetkezett haláláig a magyarországi ortodoxia egyik kulcsfigurája maradt) a magyar egyházszervezetről írott 1943-as könyvében a magyar görögkeletiek nemzetiségek felett állását hangsúlyozta. Kijelentette, hogy „(…) a Szent Koronában egy megfogható valósággá olvad össze a Kelet és a Nyugat, a keleti és a nyugati egyház. Szilveszter pápa és Dukasz Mihály bizánci császár koronája a maga szétbonthatatlan egységében már nyolc évszázad óta hirdeti azt, hogy Magyarország nem szakított véglegesen a kelettel, hogy a keleti egyháznak Szent István Birodalmában joga van az élethez". Majd így folytatta: „az igazi ortodoxia tökéletesen összeegyeztethető a magyar állam eszméjével".[50] Ezt a viszonylag békés, ámde a Szent Koronához és a magyar államhoz való töretlen hűséget és a hídszerepet hangsúlyozó álláspontot, ahogy láttuk, nem mindenki tette magáévá. A magyarországi egyházak nemzeti hovatartozásának hangsúlyozása, a mindennapi működés vagy éppen a teológiai állásfoglalások etnikai, netán faji átszínezése egyáltalán nem egyedi jelenség a korszakban, elég pontos fokmérője annak, hogy a nemzet kultusza milyen mélyen behatolt az elvileg univerzalisztikus elveket követő egyházakba is. A magyar ortodox kísérlet vizsgálata arra jó, hogy – eltérően egy nagy egyház rendkívül összetett közösségétől – a maga valójában és viszonylagos egyszerűségében mutassa

be ezeknek a nemzetiesítő elveknek a gyakorlati működését. Azt, hogy a jogvédelem és az anyanyelvi istentisztelethez való hozzáférés hogyan tud nemzetpolitikai céllá válni, és miként lehet az állam után már az egyház is immár nemzeti.

A kísérlet kudarcát részben az egyházi közigazgatási helyzetek végtelen kuszasága, a személyi feltételek hiányosságai okozták, illetve az a mellbevágó tény, hogy ilyen egyházi szervezet létrehozására nem volt tömegigény. Itt nem látunk a görögkatolikusokhoz hasonló szervezettségű (értelmiségi) mozgalmat, memorandumokat és évtizedeken át tartó lobbitevékenységet; jóindulatú, de nyugtalan életű közösségi vezetőik által sok esetben manipulált mezővárosi polgárokat, gazdákat, iparosokat találunk, nagy múltú, sokszor kiüresedett egyházközségekben. Ez a közösség nem tudott a nemzeti gondolat zászlóvivője lenni, mert gyenge volt, és minden ellenkező törekvés ellenére a magyarsághoz való tartozása mindig kérdéses maradt a közvélemény szemében.

Az 1944-es könyvünnep társadalom- és humántudományi könyvei közül az egyik bestseller egy szakmai körökön kívül kevéssé ismert orvosé volt. Doros Gábor *A magyarság életereje* című könyvében csaknem 650 oldalon próbálta összefogni mindazt, amit a „nemzettest biológiájáról, fajegészségéről és eugéniájáról" tudni kellett. Művével már 1943 végén házalt, szerette volna, ha azt a Magyar Tudományos Akadémia adja ki, a főtitkári hivatal azonban udvariasan elhárította a tisztességet. Így annak kiadója a Turul lett, amely kezdetben a hasonnevű bajtársi szövetség kiadóvállalata volt, de ekkorra már Hartyányi István vezetése alatt elsősorban népi írók műveit publikálta. Az *Esti Újság* valósággal rajongott a műért: „megállapításaiban nagyvonalú", „bámulatraméltó tudás-

anyag" – írta a cikk szerzője, és a könyvben foglaltak lényegéről „olyan határozott és biztos tudomást kell szereznie a magyar társadalomnak, amilyet tudományos munkáról csak nagyon ritkán szereznek széles néprétegek". A kolumnás ismertető vége egy lendülettel összekapcsolta Magyarország 1944. júniusi helyzetét a könyv mondanivalójával: „A nagyközönség részéről csak hála és köszönet jár a kiváló tudósnak, aki a legjobbkor, az élet-halálharc legforróbb pillanataiban mutat rá a magyarság életerejének hatalmára és azokra a kötelezettségekre is, amelyeket ennek az életerőnek fenntartása reánk hárít."[51] Hasonlóan elismerő volt a katolikus *Nemzeti Újság*, valamint a *Székely Nép* és a *Keleti Újság* is.

A könyv szerzője, Doros Gábor orvos 1895-ben született Székelyudvarhelyen: itt járt középiskolába is, a református kollégiumba, majd Budapesten a Lónyay Gimnáziumban érettségizett. Udvarhelyen volt osztálytársa többek között Palló Imre, az Operaház későbbi főigazgatója és a szintén orvossá váló Rajk Lajos, László, a későbbi kommunista belügyminiszter bátyja. Pallóval a kapcsolat később is megmaradhatott, mert Doros esküvőjén, 1923-ban az operaénekes dalolt a Kálvin téri református templomban. Doros orvosi karra járt Budapesten, majd a háború nagy részében katonaorvos volt. Dacára származásának és annak a ténynek, hogy a két háború közötti székely mozgalom egyik bölcsője volt az udvarhelyi református iskola (három évvel Doros alatt járt ide például Csanády György, a Székely himnusz írója), Doros neve nem tűnik fel a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók rendezvényein a két világháború között. Ugyanakkor van olyan feljegyzés is, amely őt az e körből kinőtt Magyar Testvéri Közösség egyik alapítójaként azonosítja. A háborúból visszatérve Doros gyakornok, majd tanársegéd lett az orvosi egyetem klinikáján, döntően bőr- és nemibetegségekre specializálta magát. Némelyik munkáját a mai napig használja a társadalomtörténet-írás (például a nemi betegségekkel foglalkozót). 1927-től az OTI pestújhelyi kórházának orvosa lett, és közben építgette egyetemi karrierjét is: 1929-ben egyetemi magántanár, majd 1941-ben a budapesti tudományegyetem rendkívüli tanára lett.

A húszas évek közepétől városi politikusként bukkant fel a fővárosban, református létére az alapvetően katolikus karakterű, radikális jobboldali politikát űző Keresztény Községi Pártban: a törvényhatósági bizottság póttagja, majd tagja lett, és különböző városházi bizottságok állandó tagja. Időközben egyesületi karrierje is beindult: 1937-ben ügyvezető igazgatója lett a Magyar Családvédelmi Szövetségnek, és jelentős szerepet játszott a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen munkájában is. Népszerű és gyakori szónoka volt különböző vidéki vagy fővárosi ismeretterjesztő előadásoknak és felekezeti rendezvényeknek. Itteni működése már távolabb esett a nemi betegségek témájától, Dorost egyre jobban foglalkoztatták erkölcsi, egészségpolitikai, sőt fajhigiéniai kérdések.[52] A második világháború alatti nézetei egyre jobban radikalizálódtak, elemzéseiben már nem igazán tett különbséget a társadalmi és biológiai eredetű rendellenességek között. Nagyjából egy kalap alá vette az általa javasolt házasság előtti tanácsadás bevezetése során a tüdőbajosokat, az alkoholistákat és a nemi betegeket, mint akiknek a házasodása nem kívánatos.[53]

A magyarság életereje volt a legnagyobb terjedelmű, szintetizáló igényű munkája, amelyben bőségesen élt történelmi, sőt irodalmi utalásokkal is. A könyv egyik fele tulajdonképp leíró jellegű, a kor-

szak témába vágó szaktudományosságának nagyjából megfelelő gondolatmenet volt (még ha ezek közt riasztóan sok is a fajfogalomban elmerülő német szerző). A turáni „fajta" (mint azt a szerző elmagyarázza, ő a szót a „rassz" szinonimájaként használja) szerinte a történelemben mindig nagy szerepet játszott, „tagjai testi és szellemi adottságaiknál fogva a múltban kemény harcosok, hódítóemberek voltak", emellett megtudhatjuk, hogy a turániak testarányai „szépek". Illetve azt is, hogy orruk „hathatósan hozzájárul a turáni typus esztétikus felépítéséhez" (ellentétben a pisze vagy jelentéktelen orrú alpiakkal vagy ugor-keletbaltiakkal), és ebben a még mindig csak retorizáltnak minősíthető leírásban külön kiemeli a Bartucz Lajos által leírt alföldi turanid típust.[54]

Lényegesen érzékenyebb területre merészkedett a szerző, amikor a turáni fajta lelki jellemzésébe fogott. A korszak divatos szellemtörténeti fordulatait továbbfűzve értekezett hosszan a turániak vezető szerepre termettségéről, a katonai szelleméről, az „élet sarából való kiemelkedésről", a turániak magasrendű erkölcsiségéről és színes lelkületéről. Történelemre lefordítva Doros az 1848-ig terjedő időszakot és benne a köznemesség szerepét egyértelműen a turáni dominancia korának tudta be – illusztrációként pedig a turáni-mongolid vonásokkal rendelkező Thököly Imre, illetve a tiszta turáni Balassi Bálint egy-egy arcképét illesztette be. Az egyértelműen pozitív és fokozatosan egyre egyszerűsödő nemzetkarakterológia kevés negatív leírásainak egyike a magyarok filozofálásra, szemlélődésre vonatkozó hajlamát kárhoztatja, illetve nemi életükről megemlítette: „kissé heves, de kiegyensúlyozott".[55]

A magyarsággal együtt élő nemzetiségek leírásánál a zsidóság esetében már kimutatható a XVIII. században őket betelepítő

nagybirtokosok (például az Esterházyak) kárhoztatása, és a többé-kevésbé korrekt leírások mellett annak kimutatása, hogy a zsidósággal való nem-keveredés oka a zsidók „faji jellege" és „idegen erkölcsisége".[56] A könyv további lapjain a zsidósággal kapcsolatos előítéleteket jogos reakciónak tette meg a zsidók elzárkózására: tulajdonképp az előítélettel önmagát igazolta. Borzongató hasonlataiban egyre mélyebbre hatolt, és a későbbiekben a zsidóság idegen testként létezését mutatta fel, amelynek beolvadási törekvése az „egész nemzettest egyensúlyi helyzetének felborulásához" vezet. Egyúttal azt is megállapította, hogy a zsidóság „különleges genotípusánál fogva önálló nemzettársadalmi létre alkalmatlan", viszont egyúttal a tényleges „beolvadásra is képtelen", emiatt pedig a „zsidókkal való összeházasodás (...) fajbiológiai szempontból ellenjavallt, s a magyar és zsidó fajtaelemek keveredéséből származó hybridek dysharmonikus utódoknak minősíthetők."[57] A szerző hasonló megállapítást tett a cigányokról, óvatosabb volt viszont a németekkel. Egyúttal nyomokban (arisztokrácia-, Habsburg- és enyhe katolikusellenesség, a Habsburgokat még „szándékos fajszennyezéssel" is vádolta a 18. századi betelepítések kapcsán) egy erősen átbiologizált függetlenségi diskurzus egyes alapelemei is feltűnnek a szövegben. Doros Gábor javaslatai között a csángó betelepítéshez kapcsolható a nemzet megerősítése külhoni magyarok és „fajrokonok" által: a bukovinai székelyek áttelepítése természetesen követendő példaként tűnik fel a könyvben. De *A magyarság életerejé*ben a szerző elképzelhetőnek tartotta baskírok, turkesztániak, vogulok és osztjákok (hantik és manysik), „vérrokoni alapú" beengedését az országba, hogy ezzel pótolják a nemzet vérveszteségét.

A Doros Gábor által javasolt fajhigiéniai intézkedések a nemzetkarakterológiai leírásaihoz hasonlóan haladtak a korszakban bevett/az akkori tudományosságnak így vagy úgy, de megfelelő terminusoktól az egészen riasztókig. A sokgyerekes családok segítésétől (adórendszer, iskolaügy, szociális segélyek, földjuttatás) néhány oldalon belül jutott el addig, hogy nemcsak hátrányosan kell megkülönböztetni a gyermekteleneket, hanem hatóságilag kell megtiltani a vidékiek városokba áramlását, illetve drákóian kell fellépni a fogamzásgátlás ellen. Írásában az örvény egyre mélyül, amikor a szociális jótékonyság egész alapgondolatát támadja, és bár a szerző szerint (aki a kényszereutanáziát elvetette) a sterilizálás talán túl direkt intézkedés lenne, de az „elkorcsosultak" vagy az „értéktelenek" szegregációja (táborokba zárása) talán elképzelhető. A sterilizálással kapcsolatos, itt hangoztatott álláspontjának némileg ellentmond, hogy későbbi rendőrségi eljárásában előkerült egy levél, amelyben jelezte: a kultuszminiszter előtt pusztán azért nem vette elő a kényszersterilizálás kérdését, mert tudomása volt róla, hogy a miniszter azt elveti, „így nem tartotta diplomatikusnak azt érinteni".[58]

A szegregáció, elkülönítés kérdését indokolhatta szerinte, hogy „az egyéni szabadságnak közérdekből történő hosszabb vagy akár egész életre való korlátozását nem tarthatjuk elképzelhetetlen jogfosztásnak akkor, amikor pl. háborúk idején a nemzeti közösségért nem csak az egyéni szabadságot, de az életet is fel kell áldozni", ebből kifolyólag a „szegregáció tökéletes eljárásnak mondható". És nemcsak alkoholistákra, kábítószerfüggőkre és a pszichiátriai betegekre kellene kiterjednie, hanem az „aszociális lelki adottságú egyének" csoportjára is. Róluk részletesen leírta, hogy kikre is gondolt,

közéjük tartozónak vélte például a „betegesen elégedetleneket" és a „nemzeti szellem destruálóit".[59] A magyar nemzet biológiai kataszterének felállítása pedig, amely személyi törzslapok rendszerén alapulna, már olyan falanszteri gondolkodást kívánt a szerzőtől, ami nemcsak az elmék, de a test feletti teljes állami kontrollt feltételezte. Azt hihetnők, hogy Doros magányos harcos volt, aki furcsa és radikális nézeteit egy összeomlóban lévő országban adta elő, ezért nem is lehet általánosítani gondolkozását.

Egyrészt azonban népbírósági eljárása során kiderült, hogy sokan melléálltak, és még a számára hátrányos vallomásokat tevő orvosok körében is sokan osztották a nézeteit. Másrészt hasonló nézeteket találunk például a nagyjából ugyanekkor megjelent vékony kötetben is, amelyet a SZEFHE egyik volt mindenese, az MTA Könyvtárának későbbi munkatársa, Gergely Pál írt. *Erdélyi gondolatok* című cikkgyűjteményében, ha nem is negatív eutanáziára tett javaslatot, de arra igen, hogy miképpen kell erőteljesen natalista politikát folytatni, hogyan kell megbélyegezni és eltávolítani azokat, akik ellenségesnek tűnnek, hogyan kell „pellengérrel és akasztófával" küzdeni az abortusz ellen, és hogyan kell az egyébként csak esetlegesen létező székely népfeleslegből etnikai folyosót teremteni a Székelyföld és a szatmári, érmelléki magyarság között.[60]

Az igazolások és a népbírósági eljárás során Dorosnak elsősorban nem radikális népességpolitikai nézeteiből, hanem antiszemita kijelentéseiből lett gondja. Sejthette, hogy szüksége lesz mentőtanúkra, ezért már 1945 áprilisától elkezdett írásos tanúsítványokat begyűjteni orvoskari ismerőseitől, illetve volt olyan munkaszolgálatos orvos is, aki igazolta, hogy vele Doros mindig kollegiálisan viselkedett. Védője pedig egy általa korábban a pest-

újhelyi kórházba felvett, zsidó származása miatt üldözött budai ügyvéd volt. Igaza lett. Az orvost nem igazolták, és egy kimondottan harcias légkörű igazolóbizottsági ülés után áttették ügyét az egyetemről a népügyészséghez.[61] (Ezzel a statisztikai felmérések szerint az igazolóbizottsági eljárás alá vontaknak abba a 0,2 százalékába tartozott Budapesten, akiknek ügyét átadták a népügyészségnek.) Figyelemre méltó, hogy már az igazolóbizottsági ülés napján megszületett egy határozat a Doros Gábornál tartandó házkutatásról, ami arra utal, hogy ügyét már meglehetősen előkészítették. Az orvost június végén előzetes letartóztatásba helyezték, még júliusban elkészült a vádirat, és szeptemberben el is ítélték három év börtönre.

Tárgyalására további igazolásokat szerzett, jó nevű orvosprofesszorok (Huzella Tivadar, Beznák Aladár) mellett statisztikusok (Elekes Dezső, Thirring Lajos) is igyekeztek felmentetni. Működésével kapcsolatban a bíróság fő kifogása fejtegetéseinek tudománytalan volta lett, illetve a „dysharmonikus utódok" kifejezés elemzésén is sok írógépszalag kopott el. Kiss Ferenc anatómusprofesszor (Doros iskolatársa Székelyudvarhelyen) volt az egyik terhelő tanú. Ő rámutatott arra, hogy a vádlott bőrgyógyász, fajhigiéniával csak autodidaktaként foglalkozott, és a zsidó-magyar keveredéssel kapcsolatos téziseiről annyit közölt: „az ilyen megállapítás normális időben egyszerűen tudománytalannak volna minősíthető". Szerinte a könyv hangulatkeltő, tudományos indoklást nyújt a zsidók és félvérek elleni kormányzati intézkedésekhez. Felmentésképp hozzátette: „Az nem vonható kétségbe, hogy a fentiek ellenére az egész könyvön végigvonul a magyar történelem és a magyarság nagyjainak megbecsülése és az arra való igyekezet,

hogy a magyarság életerejét támogassa."[62] És ebben az értékelésben egyébként egyetértett Doros mentőtanúival is.

Gegesi Kiss Pál gyermekgyógyász már nem volt ennyire elnéző: szerinte a vádlott „az ország lakossága egyrészének érdekeit sértő, a magyar alkotmány szellemével ellenkező jogszabályok hozatalát előmozdította. Kellő tudományos felkészültség és kellő tudományos adatgyűjtés nélkül adott véleményei nem tekinthetők tudományos véleményeknek, hanem politikai nézetek kifejtésének."[63] Igazándiból azonban a harmadik mentőtanú, a korábban Doros által következetesen csak Gasparecnek hívott Gáspár János vallomása világított rá arra, hogy lehetséges: a vádlott elítélése talán kevésbé függött össze *A magyarság életerejé*nek azokkal a soraival, amelyeket fentebb ismertettünk. A fajbiológus Méhelÿ Lajos tanítványaként Gáspár maga is publikált nem egészen *comme il faut* műveket 1945 előtt (és a tárgyalásra már meg sem jelent, nem sokkal később pedig az emigrációt választotta). Vallomása elég jól mutatta, hogy itt két rivális orvoscsoport leszámolásáról is szó volt: a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) köré tömörült, Orsós Ferenc, Darányi Gyula nevével jellemezhető társaság, amelyhez Doros is tartozott, élénken szembenállt a nemkülönben radikális jobboldali (bár fiatalabbakat összegyűjtő és némileg plebejusabb) EPOL-lal (Egészségpolitikai Társaság), amelynek elnöke Antal Lajos volt, az 1944-es igazságügyminiszter testvére. Az 1935-ben alapított EPOL fajhigiéniai szakosztállyal is rendelkezett, ezt vezette Gáspár. Orsóst németbarátsága, illetve az, hogy a katyńi tömeggyilkosság feltárása ügyében játszott szerepe miatt a szovjetek életre-halálra keresték, jó alkalom volt a szembenálló klikkel való leszámolásra is. Az ügyész kérdésére Gáspár azt válaszolta, hogy Dorossal „haragos" viszony-

ban van, és hogy a maga náciellenes elkötelezettségét bizonyítsa, kijelentette: „Azonkívül a földművelésügyi minisztérium telepítési munkálataiban orvosszakértőként működtem és Orsósék és a német hatóságok nagyon jól tudták, hogy Baranyában és a nyugatmagyarországi volksbundista vidékeken minden megvásárolható birtokra rögtön hoztuk Szabolcsból és a Tiszántúlról a magyar parasztcsaládokat. A háború kezdete óta 6 ilyen község telepítésében vettem részt" – újabb példát hozva arra, hogy népességmozgatás és eugenika milyen harmonikusan összekapcsolódhat, akár egy mondaton belül.[64]

A többi tanú arra is célzott, hogy Doros tevékenységének alapvető hajtóereje a becsvágy és az állandó egyetemi álláshoz, nyilvános rendes egyetemi tanári címhez jutás volt, amit a vádlott nem is cáfolt: „az alezredesek is ezredesek akarnak lenni" – mondta a tárgyaláson, és az érvényesülési vágyat teljesen természetes hatóerőnek tartotta. „Sajnos éppen legrosszabb időben készültem el könyvemmel" – mondta még a bíróság előtt. Doros és védőügyvédje fellebbeztek: 1946 júniusában az orvost végül felmentették, és szabadlábra helyezték. (Talán továbbgondolásra érdemes adalék, hogy a tanácsvezető bíró, és egy sor korabeli exponált népbírósági per felelőse, dr. Gálfalvi István maga is erdélyi születésű volt, a budapesti unitárius egyházközség gondnoka – még az sem kizárt, hogy korábban bíró és vádlott találkozott valamelyik erdélyi menekült egyesületben.) Hogy kevésbé legyen szem előtt, Doros családjával és három gyerekével a Komárom-Esztergom megyei Szákra (ma Szákszend) költözött körorvosnak. Egy rendőri környezettanulmány szerint zárkózottan élt, „papokkal és jobbmódúakkal barátkozott".[65] 1949-ben a budapesti népügyészség újra elő akarta venni az ügyét: maga

a rettegett Decsi Gyula alezredes nyúlt utána. Aktáit leporolták, elővették az ítéletét, de nincs nyoma annak, hogy végülis újra eljárás alá vonták volna. Doros nemsokára visszatérhetett Budapestre és újra praktizálhatott bőrgyógyászként, később publikált is. Sőt a hatvanas években már óvatosan újra megszólalt (sőt: megszólították) népesedéspolitikai témákban. 1966-ban részt vett a *Népszabadság* szerkesztőségében egy abortuszról és népszaporulatról szóló kerekasztalon, többek között Ortutay Zsuzsa (Nőtanács) és Fekete Gyula író társaságában, a tévéből is ismert Szabó László újságíró *(Kék fény)* moderálásával.[66] 1980-ban hunyt el Budapesten.

Melyek a közös pontok három, első pillantásra elég távoli történetben, a csángók telepítésében (vagy egyáltalán a telepítésben), a magyar görögkeleti egyház megteremtési kísérletében és a fajnemesítés tervszerű propagálásában? (Mármost azon túl, hogy mindhárom esetben a szálak jelentős része 1944 nyarán ér össze, és mindhárom kísérlet többé-kevésbé kudarcot vallott.) Láthattuk, hogy a telepítés fontos összetevője mindhárom gondolatkörnek, akár úgy, mint kívánatos cél (a magyarság megerősítése), akár úgy, mint elkerülni kívánt következmény (a magyar elem elsüllyedése az ortodox tömegek között). Mégis, kulcsszerepben itt is, mint annyi más helyen Közép-Európában, az állam található: 1944 az a pillanat, amikor 1867 örökségét végleg elvetik a közgondolkodók, már semmit nem várnak, sem a szabadság varázshatalmától, sem a kiművelt emberfőktől, sem más hasonló óságoktól. Mindent az államnak kell rendeznie egy nagyobb közjó (a magyar Magyarország) megteremtése érdekében. Semmit nem lehet az egyénre vagy a szűkebb közösségekre bízni. Ebben a kontextusban a „család" sem közösség, csak egy kisüzem, amelynek egy célja van: gyerekeket termelni a nem-

zet fennmaradása érdekében. Az állam szerez takarmányt a betelepülő csángók lovainak, táborokat hoz létre az aszociálisoknak, és ha kell, orosz katonatisztekből csinál magyar püspököt, hogy minél kevesebb magyar vesszen el, és minél kevesebb idegen éljen az országban. Ebben a könyörtelen nemzeti kizárólagosságban benne van persze a totalitárius koreszmék hatása, jelesül a nemzetiszocializmusé, de hiba lenne nem meglátni benne (főleg az első két esetben), azt a 18. század vége, Herder jóslata óta húzódó félelmet, amely a társtalan magyar nyelv és a nemzet eltűnését vizionálta.

10. SÓSMEZŐ, ARAD, NAGYSÁRMÁS – EPILÓGUS

Sósmező az 1944. évi helységnévtár szerint 400 lakosú község volt Háromszék vármegye kézdi járásában, az Ojtozi-szoros délkeleti, tölcsérszerűen kiszélesedő kijáratánál. A települést az első világháború előtt az növesztette viszonylag nagyra, hogy fontos átkelője volt a román-magyar határnak, épült itt határállomás, vámhivatal és vesztegintézet. Ebből kifolyólag a katolikus plébánia kegyura a fináncai lelkére vigyázó pénzügyminisztérium lett. A község lakosainak száma 1930 és 1941 között a negyedére esett – alapos okunk van azt gondolni, hogy a falut túlnyomórészt román nemzetiségű lakói elhagyták a második bécsi döntés után. Az 1941-es, magyar felügyelettel lezajlott népszámlálás során a 355 lakosból 349-en vallották magukat magyarnak. A község kiterjedt erdőségekkel rendelkezett, határában sós források törtek fel, és csekély mennyiségben kőolajat is találtak itt. Az első világháború folyamán súlyos harcok folytak a környéken, amelyekről a ma is meglévő katona-

temetők tanúskodnak. Sósmező volt az 1918 előtti és az 1941 utáni Magyarország legkeletibb települése, ebből kifolyólag tanúja volt 1944 nyarán az orosz, ukrán, román menekültek beözönlésének a Kárpát-medencébe. Ugyancsak ezen a nyáron tervezett átmeneti tábort felállítani a betelepülő csángóknak Baumgarten/Besenyő Sándor, a magyar kormány egyik csángóügyi ágense.[1] A román átállás napján a háromszéki székely határvadászok még vígan szivaroztak együtt a román bakákkal.[2] Aztán elég gyorsan megváltozott minden. A szovjet csapatok 1944. augusztus 27-én délután érték el a község határában kiépített Árpád-vonalat. A 26/2. magyar határvadászszázad, német elemekkel kiegészülve, rövid, de heves harcot folytatott a szovjet 23. harckocsihadtest beérkező páncélosaival, majd ezután visszavonult Ojtoztelep és az ojtozi szoros irányába. Ezzel az első magyarországi, közigazgatásilag önálló település szovjet kézre jutott. (27 kilométerrel északabbra, a temetőbeli konfliktusairól az utóbbi időben elhíresült Úzvölgy-telepre korábban, már augusztus 27. délelőttjén befutottak az orosz páncélosok, és el is foglalták. A mára elnéptelenedett havasi település formailag nem volt önálló: a korszakban Csíkszentmárton külterülete volt.)[3]

Az 1945 áprilisáig tartó magyarországi harcok ezzel elkezdődtek.

Az átállás nyomán kitört öldöklő erdélyi magyar–román háború egyik mellékfrontja volt a IV. honvéd hadtest (később 3. hadsereg) támadása Arad–Temesvár irányában a Maros mentén azzal a távlati céllal, hogy a magasabb egység elérje a Hátszegi-medencét, és valahol Dél-Erdélyben találkozzon az észak felől előretörő 2. magyar hadsereg jobbszárnyával. A IV. hadtest eleve tábori és pótalakulatokból állt össze, legnagyobb harcértékű egysége az 1. páncéloshadosztály volt, amellyel találkoztunk a budapesti deportálások leállítása

kapcsán is. Ha egy ilyen, Románia elleni akció politikai hasznáról lehetett is vitatkozni a korszakban, katonai szempontból mindenképpen elhibázott ötlet volt csaknem három héttel a román kiugrás után, 1944. szeptember 13-án elindítani a vállalkozást. A szovjet páncélosékek ekkor már mélyen bent jártak Erdélyben, a Székelyföld elveszett. Nem a Déli-Kárpátok szorosainak elfoglalása volt már itt a kérdés, hanem az, hogy a magyar alakulatok el tudnak-e vergődni legalább az Erdélyt és Kelet-Magyarországot elválasztó hegységek szorosaiig, és ott meg tudják-e gátolni a szovjet páncélosok kijutását az Alföldre.

A támadás tulajdonképp nem indult rosszul. Koszorús ezredes harckocsijai nagyobb ellenállás nélkül már este elfoglalták Aradot, amelynek magyar lakossága lelkes ünnepléssel fogadta a honvédeket. Ez volt Magyarország utolsó revíziós sikere. A magyar újságok azonban hallgattak a haditettről, a hadijelentések eldugott kitételeként szerepelt csak Arad elfoglalása és elvesztése is. Nem foglalkozott vele a filmhíradó, és a *Magyar Futár* kolumnás fényképei sem szivárogtattak semmit a történtekről. A tizenhárom vértanú, Márki Sándor és Jávor Pál városának elvesztéséről később is csak annyit közöltek a hadijelentések egy mellékmondatban: „Az Arad térségében kialakult és jelenleg is folyó igen súlyos harcokban, melyek során Arad ismét az ellenség birtokába jutott (…)".[4]

Heszlényi József altábornagy, a hadtest parancsnoka viszonozni akarta az aradiak szívélyességét, és a 13-i bevonulás másnapján, szeptember 14-én délutánra „díszelgést" (díszszemlét) szervezett a városba, amire a hadtest páncélosainak jelentős részét elvárta, így azok a támadás folytatásában jó darabig nem tudtak részt venni. A támadás jobbszárnyán a német 4. SS rendőr páncélgránátos

hadosztálynak csak Temesvár agglomerációjáig sikerült előretörnie, a várost nem tudták elfoglalni, így a magyarok jobbszárnyán elég nagy lyuk tátongott. Az elkövetkező napokban Ópálos/Pauliş előtt szívós és kegyetlen küzdelem alakult ki a 6. póthadosztály, a páncélosok és a román alakulatok között (soraikban a máriaradnai altiszti iskola hallgatóival, akiknek emlékműve ma is a nagy forgalmú 7-es út mellett áll), ám mire a magyar fél át tudta volna törni a védelmet, befutottak a szovjet T-34-esek. Innentől a szovjet-román alakulatok ellentámadásba mentek át, aminek következtében a magyar hadvezetés tíz nap intenzív harc után feladta Aradot.[5] A távozó magyar alakulatokkal együtt a visszaemlékezések szerint több ezer főnyi magyar civil lakosság is elhagyta a várost. Sorsukra utalnak az 1944. őszi budapesti újságok apróhirdetései is, amelyekben az „aradi menekültek" külön kategóriaként jelennek meg. A harcok halottait a mai napig exhumálják és hantolják el új sírhelyekre. Az újaradi hídfőben vívott harcok során elesett Kindl István ezredest, a 12. tábori pótezred parancsnokát csak 2023 novemberében temették el végső nyughelyére a Fiumei úti sírkertben.[6]

Heszlényinek és beosztottainak még egyvalamire volt idejük ebben a tíz napban: a gettó felállításának és a sárga csillag hordásának elrendelésére. A bevonulás után néhány nappal falragaszokon tudatták ezeket az intézkedéseket a város lakóival, és Asztalossy Aladár vezérőrnagy, városparancsnok Heszlényi tábornok parancsát is közvetítette a magyar városvezetésnek, amikor zsidó tanács felállítását követelte. A város magyar notabilitásainak küldöttsége, benne Argay György evangélikus püspök, Széll Lajos volt polgármester, Suchy Pál volt képviselő és mások, hatékonyan lobbizott a döntés ellen, és ehhez még a Miniszterelnökség Nemzetiségi Osz-

tályának támogatását is sikerült megnyerniük.[7] Gettó végül nem lett Aradon, de gyilkosságokra sor került, a helyi emlékezet szerint magyar katonák ölték meg Földes Béla gyógyszerészt, Koch Miklós hentest, Bizám László újságírót és másokat.[8] Mindezt nem lehetett sem a németekre, sem a korszellemre, sem Budapestre fogni.

Hogy az Aradon történtek nem egyedi kisiklást jelentettek a magyar katonai közigazgatásban, azt jól demonstrálta a tény: még bent voltak Aradon a magyar csapatok, amikor néhány száz kilométerrel arrébb, a mezőségi Nagysármáson a területet visszafoglaló magyar honvédség egyik alakulata, illetve a kíséretükben lévő csendőrök 126, előzetesen internált helyi zsidót öltek meg Pusztakamarás határában. A legfiatalabb áldozat csecsemő volt (Gersch Elena, született 1944-ben), Rosenfeld Dávid pedig elmúlt nyolcvankettő, amikor a zilahi csendőr tanászlóalj tagjai és a 2. páncélos hadosztály két őrszázadának tagjai végeztek velük. Kovács Szabolcs történész rendkívül alapos és szuggesztív, több száz oldalas monográfiában dolgozta fel az egész tömeggyilkosságot, a magyar katonák brutalizációját a keleti fronton, a helyi elitek kooperációját és túlélési stratégiáit, a sármási lakosok nézőpontjait és az egész esemény előtörténetét és utóéletét.[9] Sütő András író, Pusztakamarás szülötte, írásaiban többször beszámolt arról, hogy a tömegsír exhumálásakor édesapját is kivezényelték a hatóságok ásni. Pusztakamaráson halt meg Kemény Zsigmond, a magyar szabadelvű gondolat óriása is. Tudni vélik, hogy az 1870-es évek elején, élete alkonyán, elborult elmével bolyongott a kamarási dombokon. Talán nem muszáj furtonfurt párhuzamokat húzogatni, de az, amit a fiatal báró mondott a liberalizmusról, és az idősebb vélt a forradalomról, ott kezdődött és ott is ért véget Kamaráson.

„És nekünk, párkányán az 1848-i változásoknak, vagy legalább nem sok idővel az utolsó pozsonyi országgyűlés megnyitása előtt, hallanunk kellett s hallani többször, hogy ha a nemzetiség és szabadság valaha összeférhetlennek fogna mutatkozni, az ellenzék egy része inkább a teljes szabadságot választaná, mint a nemzetiséget korlátolt és keskeny alapú alkotmányos lét mellett" – írta Kemény a *Forradalom után*ban, és Kossuthot erősen támadva hozzátette: „A szabadság, mondá ő, akkora olvasztó erővel bír, hogy aki a szabadságot ígéri, a többi népfajok a szabadságért nemzetiségöket fogják odaadni. (...) És a magyar éppen azon helyzetbe jött, hogy most saját magán is megpróbálhatja a szabadság olvasztó erejéről tanját a nagy izgatónak." Azaz a magyar nemzet kipróbálta a szabadságot, és Kemény értékelése szerint az elképzelés hibás volt, mert valójában a liberalizmus a nemzeti problémával nem tudott mit kezdeni.[10] A pusztakamarási báró elképzelése szerint szabadság, polgárosodás és nemzeti gondolat törékeny egyensúlya, illetve a magyarság földrajzi helyzetének helyes felmérése az egyetlen út a nemzet számára. De ő maga is látta: lehet a nemzet ügyét úgy is képviselni, hogy szó se legyen polgárosodásról.[11] Ez jött el fokozatosan 1918, majd 1938 után, és lett végérvényessé 1944-ben.

Ebben az évben még többségben voltak Magyarországon az 1918 előtt születettek, a közjogi megszólalásokban gyakorta voltak utalások az 1848. évi III. törvénycikkre a független magyar felelős minisztériumról. Halálának ötvenedik évfordulóján sok szó esett Kossuthról. Széchenyiről apropó nélkül is. Amit ők gondoltak nemzet és Európa illeszkedéséről, nemzeti tsinosodásról, autonómia és polgárosultság viszonyáról, ott, a mezőségi agyagban lett végképp semmivé. Helyüket átvette az állam mindenekfeletti is-

tenítése mint a nemzet és a társadalom egészséges létének legfőbb garantoráé, amely szervez, elintéz, utat mutat, mellékesen zsidóbiciklit szerez, és rendelkezik az árokóvóhelyek mélységéről is. Persze a jogegyenlőség rég odalett, a szabadság varázshatalmával együtt, a szabadelvű politikai erőknek esélyük sem volt a hatalom közelébe kerülni 1918 után. De a fejekben sokszor még mindig ehhez képest kellett meghatározni az egyén és a társadalom helyét, ez feszítette a szélsőjobboldali politikusokat is – még mindig a liberalizmussal harcoltak, amikor pedig már bármire rátehették a kezüket. Új, totális eszmék jöttek, kételyek, viták és rejtekutak nélkül. Már ott készülődött az egypártrendszer, a beszolgáltatás, az államosítás és a kisajátítás, az emberi rosszindulat minél tökéletesebb állami kihasználása. 1944 volt az egyetlen sikeres magyar modernizációs eszme, a szabadelvűség végleges kimúlásának nyara.

Ez a könyv azoknak a története is, akik jóval a háború után születtek. Az én történetem is. Megírása előtt is tudtam, hogy nagyszüleim emlékeit milyen mértékben elfoglalta az a néhány hónap. Írás közben derült ki számomra, hogy talán még annál is jobban. Nem csak azért, mert a kormánylap 1944. június 25-i száma közölte azt a rövid hírt, hogy „Szepessy Éva (Debrecen) és Ablonczy György (gimnáziumi tanár, Sárospatak) jegyesek. Minden külön értesítés helyett." És nagymamám halála előtt írt megjegyzéseiből az is kiderült, hogyan hatott esküvőjükre Debrecen szeptemberi bombázása. (Rosszul: egy bombarobbanás meggörbítette a szabóüzlet redőnyét, és egy darabig úgy nézett ki, a boltban reked a menyasszonyi ruha.) És azért is, mert annak az utcának a sarkán lakom, ahol annak idején Márai Sándor, aki innen cihelődött ki a leányfalusi propeller állomásához. Az *Új Magyarság*ban Oláh Györggyel

a kulturális átállásról interjút készítő huszonéves egyetemista később édesapám kollégája lett a színházi hetilapnál: az idős hírlapíró elegáns szertartásosságára és mindig hordott sötétszürke filckalapjára élesen emlékszem. Még találkozhattam személyesen Tolnay Klárival, Szeleczky Zitával, a nyár sztárjaival, és felidézhetem anyai nagyapám szemének irigy villanását, amikor az utóbbi kézfogást elmeséltem: a *Sok hühó Emmiért* csillaga neki ifjúkori ideálja volt. Az alsócsernátoni tevét tízévesen megbámuló Sylvester Lajos keresztapám volt. Ha pedig leviszem a karácsonyfatalpat a pincénkbe, egy eredeti Deichsel-féle óvóhelyajtó mellett kell elmennem.

A háború ott van mindenütt.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jó néhányan voltak nagyon segítőkészek az anyaggyűjtés során. Nagyon köszönöm édesapám, Ablonczy László könyvajánlásait, kitartó e-mailjeit, tele az évről szóló adatokkal. Bartha Ákos kollégám dokumentumokat fotózott, és kincset érő *Egyedül Vagyunk*-másolatait bocsátotta rendelkezésemre, továbbá elolvasta a kéziratot. Ugyanezt köszönöm testvéremnek, Ablonczy Bálintnak is. Nekik természetesen semmilyen felelősségük nincs az esetleges hibáimban, tévesztéseimben. Papp István a magánkönyvtárából kölcsönzött könyveket a műhöz, Révész Tamás pedig a had- és technikatörténet ága-bogaiban igazított el néha, Perczel Olivér (BFL) egyes forrásokra hívta fel a figyelmem, Sárándi Tamás pedig fontos tanácsokkal és szövegeivel szolgált a magyar ortodox egyház megteremtésének kísérletéhez. Ki kell emelnem most is a családomat, akik az „apa ír" bűvszóra (általában) kímélettel reagáltak. Köszönöm a Jaffa Kiadó munkatársainak a most már csaknem másfél évtized óta tartó közös munkát.

NÉVMUTATÓ

Ablonczy Bálint 219
Ablonczy György 217
Ablonczy László 219
Ádám Jenő 46
Ady Endre 67
Ambrózy Gyula 96
Ambrus József 69, 180
Antal István 43, 87, 94, 197
Antal Lajos 207
Antall József, id. 181
Apró Antal 74
Ardrey, Robert 47
Argay György 214
Árvácska Gyula 67
Aschner Lipót 27
Asztalossy Aladár 214
Babits Mihály 16
Bajcsy-Zsilinszky Endre 18, 93, 101, 157
Baky László 19, 57, 71, 74, 82
Balassi Bálint 202
Balázs József 152
Bánffy Miklós 45, 133
Bánhidi László 49
Bankó Ferenc 170
Baranyai Lipót 20, 191
Baráth Tibor 68
Barbarics István, ifj. 125–126
Bárczy István 59
Bárczy Piroska 59
Bárdos Lajos 74, 91, 167, 179
Bárdossy László 74, 91, 179
Baross (Drucker) György 157
Baross Endre 76
Bartha Ákos 21, 219
Bartha Károly 102
Bartha Miklós 61, 94
Bartucz Lajos 202
Baumgarten/Besenyő Sándor 212
Benda Jenő 56
Benda Kálmán 167
Beneš, Edvard 66
Berki Feriz 198
Bessenyei Ferenc 46
Bethlen István 18, 56, 67, 89–91, 96, 98

Beznák Aladár 206
Bizám László 215
Bocsáry Kálmán 51
Bodor György 157
Bokor Péter 95
Bonczos Miklós 74, 87–88, 175, 177, 180–185
Borbély-Maczky Emil 75
Borsányi Julián 110
Bosnyák Zoltán 54, 57, 59
Braham, Randolph L. 27
Bulla Béla 67
Chevalier, Maurice 24
Cholnoky Jenő 168
Clayton, Diana 12
Czigány Lóránt 137, 165
Czucza Emma 132–133
Cs. Szabó László 52, 113
Csanády György 200
Csánky Dénes 34
Csatay Lajos 84, 86–87, 92
Cselle Lajos 47
Cserépy Arzén 61
Csia Sándor 76
Csiby Ernő 101
Csokonai Vitéz Mihály 172
Csonka Mihály 118
Csősz László 37, 127
Dálnoki Veress Lajos 18
Darányi Gyula 207
Dávid Éva 11
Dayka Margit 46
Décsi Gyula 209
Dékán István 115
Dietzgen Mária 164
Domanovszky Sándor 68
Domokos Pál Péter 173, 179–180
Doros Gábor 199–209
Dövényi Nagy Lajos 49–50, 52–54, 61, 64–66
Dukasz Mihály 198
Eckhardt Sándor 56
Eckhardt Tibor 66
Eichmann, Adolf 15, 31
Elekes Dezső 206
Endre László 19, 29, 48–50, 57, 82
Eötvös József 68, 141, 174, 193
Erdélyi József 15–16, 50, 69–70, 88–89, 95, 193, 205
Fábri Zoltán 45, 152
Faragho Gábor 181
Fekete Gyula 209
Fekete János 101
Felkai Ferenc 47
Fenyő Miksa 11, 23, 67
Fogarasy Aladárné 117
Földes Béla 215
Füst Milán 11
Gálfalvi István 208
Gáspár János 207
Gecső Sándorné 52
Gegesi Kiss Pál 207
Gegő Elek 172
Gergely Magdolna 24, 157, 166
Gergely Pál 205
Gergely Tódor 157–158
Gersch Elena 215
Géza Ottó 69
Gobbi Hilda 44
Gömbös Gyula 21, 51, 75–76, 90–91, 93
Gusti, Dimitrie 174
Gyarmati Fanni 133
Györffy István 73, 173–174
Gyurkovics Mária 168
Hárs Ottó 23, 111, 118, 161

Hartyányi István 199
Hegedűs Gyula 56
Heltai Jenő 39
Herczeg Ferenc 95
Herder, Johann Gottfried 210
Hertelendy Andor 26
Heszlényi József 213–214
Hitler, Adolf 17, 23, 28, 47, 92, 162, 185
Hlatky Endre 55
Hodža, Milan 66
Holló Márta 134, 144
Hóman Bálint 34, 41–44, 68, 168
Horthy Istvánné 93
Horthy Miklós 17, 28, 30–31, 45, 47, 74, 87, 92–93, 96–97
Horthy Miklós, ifj. 181–182
Horváth Borbála 103
Horváth Tivadar 46
Hubay Miklós 116
Huzella Tivadar 206
Illyés Gyula 69, 99
Imrédy Béla 16, 18–19, 54, 62, 64, 67, 71–72, 75, 78–80, 83–84, 91, 94, 96
Incze Antal 44, 76, 78
Jancsó Benedek 93
Jaross Andor 19, 72, 77–78, 82, 94, 150
Jászi Oszkár 66
Jávor Károly 143
Jávor Pál 44, 213
Jékely Zoltán 26, 174
Jerney János 172
Johnson, Herschel V. 85
Jungerth-Arnóthy Mihály 81–83, 85, 92
Jurcsek Béla 79, 82, 87, 152, 159, 185
Kádár Lajos 47, 49–50, 54
Kádár Levente 73
Kállay Miklós 18–19, 28, 60, 67, 75, 91–92, 181
Kaltenbrunner, Ernst 169
Kányádi Sándor 121
Karády Katalin 62
Kardos Magda 12
Károlyi István gróf 47, 128
Kazal László 12
Kazinczy Ferenc 16
Kemény Zsigmond 215–216
Keresztes-Fischer Ferenc 49, 67, 72–73
Kindl István 214
Király József 67, 178–179
Kiss Ferenc (színész) 44–46, 49–50
Kiss Ferenc (orvosprofesszor) 206–207
Kiss József 44–46, 49–50, 59–61, 67, 206–207
Klebelsberg Kúnó 68, 189
Knoblauch Béláné (Schmidt Erzsébet) 109
Koch Miklós 215
Kodolányi János 61
Kollárik László 141–142
Kolosváry-Borcsa Mihály 51–52, 54–56, 58–60, 76, 82, 87
Korda Sándor 27
Kossuth Lajos 15, 47, 61, 216
Koszorús Ferenc 213
Kovách Aladár 45–46
Kovács Szabolcs 215
Kovács Bölöni Erzsébet 123
Kozmutza Pál 99
Köpeczi Deák Zsófia 144
Kreybig Kitty 12

Kunder Antal 19
Lakatos Géza 25, 50, 55, 86, 88
Lakatos Vince 188
Laky Dezső 75
László Gyula 16
László István 63
László Kálmán 168
Laurisin Lajos 52
Lázár Károly 31
Levatich László 58
Liszt Nándor 52, 54
Lőrincze Lajos 146
Lukács Béla 74
Lukács György 46
Lukács Miklós 46–47
Lükő Gábor 174, 180
Madas Imre 122
Major Tamás 44, 46
Majorné Papp Mariska 46
Majthényi Miklós 74
Makay Miklós 21
Makkai János 53, 75
Mályusz Elemér 67–68, 175
Maraffkó Ferenc 117
Márai Sándor 23, 40, 53, 59, 69, 118, 166–167, 217
Márki Sándor 213
Márkus László 46
Marschalkó Lajos 59, 61
Márton Béla 76
Mátay Gábor 144
Máté Imre 42
Matolcsy Mátyás 45, 69
Mecsér András 52
Méhelÿ Lajos 57, 207
Mérey László 57, 76
Mester Miklós 44, 57, 62, 76, 83, 93–97, 146
Mészáros Ferenc 112
Mihályfi Ernő 56
Mikecs László 45, 174–175
Miklósy István 191
Milotay István 24, 54
Mocsáry Dániel 51
Móricz Zsigmond 47, 67, 74, 167
Morotvay László 116
Mosonyi Kálmán 197
Náday István 21
Nagybaczoni Nagy Vilmos 106
Náray Antal 50
Naszályi Emil 169
Németh Antal 44–46, 52, 69
Németh István 194
Németh Kálmán 16, 179
Németh László 16, 69
Némethy (Benisch) Artúr 135, 188–191
Nógrádi Sándor 115
Nyírő József 16
Oláh György 16, 54, 62, 67, 217
Orsós Ferenc 54, 207–208
Ortutay Gyula 52
Ortutay Zsuzsa 209
Pacséry Ágoston 63
Páger Antal 61–62, 67, 110
Palló Imre 16, 200
Papp István 47–48, 219
Pataky Tibor 181
Pátkai Györgyné 136
Percz Jenő 119
Perczel Olivér 219
Petneki Jenő 154
Petőfi Sándor 10, 27
Peyer Károly 95
Polcz Alaine 15, 121
Popoff Mihály 191, 195, 197–198
Pósfay László 22

Pünkösti Andor 47
Radnóti Miklós 133
Rajk Lajos 200
Rajniss Ferenc 53, 63, 78
Rakovszky Iván 97
Ránki György 116
Rassay Károly 97
Rátkay Márta 12
Rátz Jenő 19
Ravasz László 167
Reiner Zsigmond 192
Reményi-Schneller Lajos 34, 83–84, 87, 151
Reviczky Gyula 16
Ribbentrop, Joachim von 28, 175
Roboz Benedek 134
Robu, Mihai 187
Rodriguez Endre 62
Rosenfeld Dávid 215
Rózsahegyi Kálmán 46
Ruttner Gyula 170
Sárdy János 168
Sárközy György 69
Schäfer, Emmanuel 80
Serédi Jusztinián 43
Sima, Horia 55
Simon József 125–126
Solymossy István 48
Somlai Katalin 93
Somogyváry Gyula 75
Soós Ferenc 132
Steinberger Dezsőné, özv. 117, 129
Stitz (Stomfay-Stitz) János 65
Stoff M. Zita 120
Suchy Pál 214
Suli, Ania 12
Sütő András 215
Sylvester Lajos 149, 218
Szabados Mihály 184
Szabó László 209
Szabó–Quitter zenekar 12
Szakasits Árpád 74
Szálasi Ferenc 19, 22, 65, 78, 84, 171
Szaplonczay László 35
Szász Lajos 87, 98
Széchy András 119
Szécsényi András 146
Szegedy-Maszák Aladár 43, 75
Szeghy-Gayer Veronika 127
Székely Mihály 27
Szekfű Gyula 43, 67–68
Szeleczky Zita 218
Széll Lajos 214
Szennik György 110
Szentmiklóssy Andor 75, 183, 185
Szepessy Éva 217
Szigligeti Ede 45
Szili József 164
Szőnyi Márton 115
Szörényi-Reischl Gusztáv 99, 118
Sztójay Döme 18–19, 25, 29, 37, 42–43, 64, 72, 76, 78, 80–81, 83–84, 89, 91–92, 127, 145, 150, 162, 185
Szurmay Lajos 141
Szurmay Sándor 141
Szvatkó Pál 56
Tasnádi Nagy András 16
Teleki Béla 88–89
Teleki Mihály 76
Teleki Pál 18, 73, 83, 91, 96, 145, 175, 189
Tersánszky Józsi Jenő 66
Thallóczy Lajos 81
Thassy Jenő 132
Thirring Lajos 206

Thököly Imre 202
Tisza István 193
Tobak Tibor 148
Tolnai János 133
Tolnay Klári 61, 218
Tompa Béla 48–49
Tompa László 16
Tompa Miklós 45
Tóth Aladár 47, 157
Tóthvárady-Asbóth Miklós 117
Trajanovits Lajos 12
Túrvölgyi Albert 33–34
Tüdős Klára 73
Uszta Gyula 115
Vajda János 16
Vajna Viktor 74
Vajta Ferenc 23, 65
Van der Venne, Arnold 178
Várkonyi Zoltán 47
Vas István 116
Veesenmayer, Edmund 18, 20, 31, 42, 58, 150, 186
Végh Irma 120
Veress Lajos 18, 90, 139
Viczián István 168
Vitányi János 15
Vladár Gábor 88
Voinovich Géza 44
Vörös Géza 141
Vörös János 85, 87
Weöres Sándor 67
Werfel, Franz 60
Wiener Tibor 194
Zách Emil 65
Zilahy Lajos 45, 48, 58, 102
Zimándi Pius 16, 23
Zsindely Ferenc 73–74

JEGYZETEK

1. Bevezető

1 Füst Milán: *Napló.* II. kötet. (S. a. r. Szilágyi Judit) Budapest, 1999, Fekete Sas. 598.
2 Budapest Főváros Levéltára, XIII.104, Dávid Éva naplója, 1944. január 1.
3 Dr. Trajanovits Lajos: *Emlékiratok.* Debrecen, 1994, KLTE. 90.

2. Egy átlagos csütörtök

1 Polcz Alaine: *Asszony a fronton.* Budapest, 1995, Osiris. 19.
2 Zimándi Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben. 1944. március 19. – 1945. március 17.* Budapest, 2015, Magvető. 75.
3 Ránki György: *1944. március 19.* Budapest, 1978, Kossuth. 125–131.
4 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* Budapest, 2019, MTA BTK. 439.
5 Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten 1944–1945.* Budapest, 2021, Jaffa. 11.
6 Nánay Mihály – Borhegyi Péter: *Történelem tankönyv 11.* Budapest, 2022, Oktatási Hivatal. 245.
7 MNL PML, IV. 401. a, főispáni bizalmas iratok, 81. dob., 158/1944, a kiskunfélegyházi rendőrkapitány jelentése, Kiskunfélegyháza, 1944. június 7.

8 Karsai László (közreadó): Szálasi és Hitler 1944 nyarán. *Történelmi Szemle,* 1994. 1. sz. 167–180.

9 A szociáldemokrata Millok Sándor memoárját idézi Filep Tamás Gusztáv: Koszorú, hiányzó emléktáblákra. Náciellenes magyar arisztokraták a II. világháború idején. *Kommentár,* 2011. 2. sz. 65.

10 Bartha: *Véres város…* i. m. 162. Illetve Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem 1938–1945.* Budapest, 2023, Ludovika. 243–253.

11 *Egy átballagó vándor. Hárs Ottó naplója Győr 1944. évi bombázásának mindennapjairól.* Győr, 2022, Civilek Győrért Egyesület. 97–98.

12 Fenyő Miksa: *Az elsodort ország.* Budapest, 1946, Révai. 78.

13 Vajta Ferenc: Stauffenberg gróf titka. *Az Ország,* 1944. július 29. 1.

14 *Magyar Futár,* 1944. szeptember 13.

15 Anka naplója, 1944. március 14. – 1945. március 5. *Budapesti Negyed,* 2002. ősz. 95.

16 Hivatalos német jelentés a keleti, nyugati és déli hadszíntérről. *Függetlenség,* 1944. augusztus 30. 2.

17 Jékely Zoltán Áprily Lajosnak, Kolozsvár, 1944. aug. 24. Péterfy Sarolt (közreadó): Jékely Zoltán és Áprily Lajos 1940 és 1946 közti levelezéséből. *Holmi,* 2013. 4. sz. 430.

3. Konc

1 Idézi Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, 2001, Pannonica. 236.

2 Uo. 238.

3 MNL OL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. március 29. 3. n. p.

4 Karády Viktor: A halálozási kockázat egyes felekezeti összetevői Magyarországon a második világháború előtt és alatt. In Kozma István-Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében.* Budapest, 2004, MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 257. Vö. Mélyponton az öngyilkosságok görbéje. *Magyar Nemzet,* 1947. május 4. 7.

5 Ránki György et alii (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Budapest, 1968, Kossuth. 711. sz.

6 Theodor Dannecker és Siegfried Seidl szolnoki működéséről ld. Csősz László: Tettesek, tanúk, áldozatok. A vészkorszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében. PhD-értekezés, Szeged, 2010, SZTE. 66–68.

7 Ezekről a dilemmákról ld. újabban: Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt.* Budapest, 2019, Jaffa. 217–225.

8 Az egész kérdésről most már magyar nyelven is jelentős mennyiségű szakirodalom jelent meg. Monografikus szinten: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, 2005, Jaffa. 217–373. Illetve Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása.* Budapest, 2005, Noran. Főleg 131-277. És Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Pécs–Budapest, 2012, Jelenkor-OSZK. 557–602.

9 MNL PML IV. 401.a., főispáni bizalmas iratok, 1944, 81. dob. 127/1944, Leventeörs jelentése, Kiskőrös, 1944. május 17.

10 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 1. 27. n. p.

11 Kádár – Vági: i. m. 86. Ungváry: *A Horthy-rendszer…* i. m. 217–218.

12 Kádár – Vági: i. m. 228.

13 Büky Orsolya: Csánky Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén. *Századok,* 2021. 5. sz. 1077–1112. különösen: 1093–1111.

14 MNL OL, X 10307, Belügyminisztérium, rezervált iratok, 52484. tekercs, Szaplonczay László jelentése Baky László államtitkárnak, Máramarossziget, 1944. május 24.

15 Kosztyó Gyula: Az ungvári zsidóság a vészkorszakban. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő,* 2016. 4. sz. 25. 205. lábj.

16 MNL VEVL, IV. 441.b, 26. dob. általános iratok, Zirci járás főszolgabírájának iratai, 1943–1944, 3295/1944.

17 BFL, IV.1507 a., 7. kisdoboz, a zamárdi üdülő iratai, Mátay Gábor telepvezető levele a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Hivatalnak, Zamárdi, 1944. július 13. A ki tudja ki által feljelentett tulajdonos szerencsésen túlélte a letartóztatást és elkerülte a deportálást. (némethi): Életbenmaradásom története. *Ország-Világ,* 1970. szeptember 16. 9.

18 A nagykanizsai Baross Szövetség levele Teleki Béla főispánnak, Nagykanizsa, 1944. május 23. In Paksy Zoltán (szerk.): *A nagykanizsai zsidóság és a holokauszt.* Nagykanizsa, 2014, Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. 128–130.

19 BFL, IV. 1409. i. 18. doboz jelentések, 1944–1946, jelentés 1944. év I. félévéről, 17. f.

20 Csősz: i. m. 130–131.

21 Uo., 131-132.

22 Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád: *Senkiföldjén. Adatok, források és dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról.* Balassagyarmat-Salgótarján, 2006, Studium Libra-Nógrád Megyei Levéltár. 94.

[23] Kosztyó: *Az ungvári zsidóság*, i. m. 20.
[24] BFL, IV.1409.a 61. kisdoboz, Budapesti főpolgármesteri hivatal, elnöki bizalmas iratok, 1944, 135/1944, Csanády Gusztáv igazoló jelentése, Budapest, 1944. május 20. A dokumentumot közölte: Karsai László: Lakásügy. *2000*, 1991. január, 50–51.
[25] Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Getto.* London–New York, 2003, Routledge. 131–167.
[26] Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I–XIV. közigazgatási kerületében. Melléklet a *Fővárosi Közlöny* 1944. évi június hó 16-i (30.) számához. 1–8.
[27] Mária húgához, Budapest, 1944. [június 14–15]. In Géra Eleonóra (szerk.): *Budai úrinők romlakásban. Levelek a Fény utcából, 1944–1947.* Budapest, 2020, BFL–ELTE BTK. 72–73.
[28] Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944-1945.* Budapest, 2017, Magvető. 153.
[29] Márai: *Teljes napló…* i. m. 196.

4. Az ő országuk

[1] MNL OL, P 2256, 8. sorozat, Hóman Bálint iratai, Máté Imre levele Hóman Bálintnak, Füzesgyarmat, 1944. április 13.
[2] Hóman Bálint levele Edmund Veesenmayerhez, 1944. március 27. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Hóman Bálint és népbírósági pere.* Budapest–Székesfehérvár, 2019, Ráció-Városi Levéltár és Kutatóintézet. 471–475.
[3] Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, LEO1404, Edmund Veesenmayer levele Hóman Bálintnak, Budapest, 1944. május 23.
[4] Edmund Veesenmayer vallomása. In: Ujváry (szerk.): i. m. 349.
[5] Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz…* I. köt. Budapest, 1996, Európa-História. 83–84.
[6] Idézi Magyar Bálint: *A Nemzeti Színház története a két világháború között.* Budapest, 1977, Szépirodalmi. 401.
[7] Mester Miklós: *Arcképek…* i. m. 87.
[8] Kézai Béla: A színházi évad mérlege. *Új Európa*, 1944. 6. sz. 361.
[9] Magyar: i. m. 415.
[10] Tompa Miklós szóbeli közlése édesapámnak, Ablonczy Lászlónak.
[11] „A háború alatt nem lehetett választani. Az ember vagy náci volt vagy baloldali…" Beszélgetés Károlyi Istvánnal, a Madách Színház egykori igazgatójával,

Budapest, 1995. május 26. In: Csiszár Mirella – Gajdó Tamás (szerk.): *Színháztörténet nagyítóval. Források a magyar színjátszás történetének tanulmányozásához* 1920–1949. Budapest, 2018, PIM–OSZMI. 269.
[12] Gajdó Tamás: Az utolsó színházi őrségváltás 1944-ben. Madách Színházból Madách Színházba. *Színház*, 2012. 1. sz., 15–17.
[13] A darab cselekményét részben Kádár *Kujtorgó lelkek* című regénye és a fennmaradt szövegváltozatok alapján rekonstruálta Papp István: A magyar Jud Süss. Kádár Lajos Ártatlanok? című színdarabjának története. 1. rész. *Betekintő*, 2014. 3. sz. 16–18.
[14] Idézi uo. 11.
[15] Vö.: Papp István: A magyar Jud Süss. Kádár Lajos Ártatlanok? című színdarabjának története. 2. rész. *Betekintő*, 2014. 4. sz. 1–18.
[16] Uo. 4.
[17] BFL, VII.5. e., a Budapesti Királyi törvényszék iratai, a Népbíróságtól átvett ügyek, 1949-19168. sz. 688. f. Kolosváry-Borcsa Mihály kihallgatása, 1946. január 21.
[18] Idézi: Huhák Heléna: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti". Dövényi Nagy Lajos portréja. *Kommentár*, 2013. 6. sz. 67.
[19] BFL, XXV. 1. f. Nb 3039/1945, Makkai János vallomása, 1945. szeptember 21. 37. f.
[20] DNL: Magyar könyvnapok 1944-ben. *Új Magyarság*, 1944. június 1. 6.
[21] Frigyesy János emlékezéseit idézi: Vámos György: Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után. *Eszmélet*, 2012. Tél, 87–88. Vö. még Fehér Csaba: A demokrácia hullámhosszán: rádiósok felelősségre vonása a második világháború után. *Fons*, 2006. 1. sz. 61–124.
[22] Boros Zsuzsa: A Magyar Rádió a német megszállás és a nyilas uralom idején (1944). In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945.* Budapest, 1975, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 219.
[23] Gáspár Jenő: A magyar sajtó új arca. *Új Európa*, 1944. 7. sz. 400.
[24] Újabb lapbetiltások. *Függetlenség*, 1944. május 20. 5.
[25] Gáspár Jenő: i. m. 400.
[26] Az intézet és a lap történetéről ld. Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus" Magyarországon. *Múltunk*, 2018. 1. sz. 4–49. Valamint Harkai Ágnes: A végső harc órájában. Bosnyák Zoltán Harc című hetilapjának bemutatása. *Pro Minoritate*, 2015. 4. sz. (Tél), 175–195.
[27] Paksa: i. m. 33–34.
[28] Uo. 29.

29 Uo. 32.
30 A papírzúzó malomban megkezdődött a munka. *Függetlenség,* 1944. június 17. 5.
31 Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek.* Budapest, 1993, Pelikán. 66.
32 Vaidovich Györgyi: Ideológiai üzenet az 1939–1944 közötti magyar filmekben – A magyar „népi film". *Metropolis,* 2013. 2. sz. 68–76.
33 Dalos László: Beszélgetés Oláh Györggyel a magyar szellemi élet kérdéseiről és feladatairól. *Új Magyarság,* 1944. június 11. 5.
34 Páll István: Páger Antal: „A magyar film a jövőben ne legyen a hirtelen meggazdagodás vadászterülete". *Székely Nép,* 1944. július 16. 10.
35 Sándor Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944.* Budapest, 1997, Magyar Filmintézet. 217–219.
36 Hétről hétre. *Magyar Futár,* 1944. augusztus 2. 5.
37 Egy 1947-es CIA-jelentés szerint az Abwehr ügynöke is volt: Jelentés, 1947. december 22. https://www.cia.gov/readingroom/docs/VAJTA%2C%20FERENC_0024.pdf (letöltve: 2024. március 5.)
38 A szlovák Széchenyi emlékezetére. *Az Ország,* 1944. július 22. 6.
39 Miért késik a szellemi arcvonal? *Az Ország,* 1944. június 24. 2.
40 A félvéreknek üzenjük: Vigyázzanak, ne éljenek vissza a nemzet jóságával! *Az Ország,* 1944. július 1. 2.
41 Dövényi Nagy Lajos: Adyt is a zúzómalomba! *Az Ország,* 1944. június 24. 3.
42 Baráth Tibor: Adják vissza az Eötvös Kollégiumot eredeti hivatásának! *Egyedül Vagyunk,* 1944. június 16. 11.
43 Géza Ottó: A munkásság mai élete. *Új Európa,* 1944. 7. sz. 481–483.
44 Terescsényi Gyula: Erdélyi József beszél. *Nemzetőr,* 1944. augusztus 4. 3–4.
45 Idézi Petrik Béla: Sodrásban (Az Erdélyi József-per). *Hitel,* 2005. 8. sz. 62. Publikációinak grafikonos feldolgozását ld.: Lengyel Imre Zsolt: Erdélyi József és az irodalmi piac (1921–1944). *Studia Litteraria,* 2021. 3-4. sz. 210.

5. *Váriak és vármegyeiek*

1 MNL OL, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. szeptember 8. 1. n. p.
2 Uo. 1944. június 1. 7. n. p.
3 Zsindely: i. m. 1944. március 26. 510.
4 Uo. 1944. március 18.
5 Miskolc a magyar egységért. *Magyar Élet,* 1944. június 2. 3.

6 Pest vármegye az egypártrendszerért. *Függetlenség,* 1944. június 8. 3.
7 MNL PML, IV. 401.a, főispáni bizalmas iratok, 81. dob. 270/1944, az 1944. június 9-i és augusztus 17-i értekezlet jegyzőkönyve
8 A Magyar Élet Pártja drávafoki és felsőszentmártoni szervezete választmányi ülése. *Szigetvári Hírlap,* 1944. július 29. 1.
9 Cincinátus: Az egység útján. *Gömör,* 1944. június 4. 1.
10 Sugár Ernő: A nemzet szolgálatában meglehet (sic) halni, de elfáradni soha. *Pápa és Vidéke,* 1944. június 11. 2. (A cikk aztán izgatott pengeváltásra adott okot a helyi imrédystákkal: Vö.: Sokat hallottunk. *Pápa és Vidéke,* 1944. június 18. 3.)
11 *Képviselőházi Napló 1939–1944.* XIX. köt. Budapest, 1944, Athenaeum. 245.
12 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 1. 8. n. p.
13 Kádár-Vági: i. m. 219-220.
14 Uo. június 10. 36. n. p., illetve július 12. 4. n. p.
15 Idézi Pritz Pál: A magyar külügyi szolgálat 1944-ben, a német megszállástól október 15-ig. *Múltunk,* 1999. 4. sz. 128.
16 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 24. 1. n. p.
17 Uo. 1944. július 12. 4. n. p.
18 Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* Budapest, 2004, 1956-os KHT. 382.
19 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. augusztus 2.
20 Uo., 1944. augusztus 17. 12. n. p.: a Minisztertanács ragaszkodott ahhoz, hogy Huszovszky Lajos miniszterelnökségi államtitkár felolvassa mind a 2110 nevet.
21 Uo. 1944. augusztus 17. 1. n. p.
22 Uo. 1944. augusztus 25. 1. n. p.
23 Vö. Szakály Sándor (s. a. r.): *Náray Antal visszaemlékezése 1945.* Budapest, 1988, Zrínyi. 85.
24 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. augusztus 26. 1. n. p.
25 Uo., 1944. szeptember 8. 1. n. p.
26 Romsics Ignác (s. a. r.): *Bethlen István emlékirata 1944.* Budapest, 1988, Zrínyi. 129.
27 Uo. 97.
28 Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, 1990, Európa-História. 290.
29 Mester Miklós: *Arcképek.* i. m. Illetve: Interjú Dr. Mester Miklóssal. Veritas Történetkutató Intézet, Oral History Archívum, 45. sz., készítette Gyurgyák János és Varga János 1986-ban. És egy rövidebb interjú: Bokor Péter: Egy naiv ember bársonyszékben. Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. *Valóság,* 1981. 10. sz. 53-74.

[30] Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989). In: Rainer M. János (szerk.): *1956-os Intézet Évkönyve XVIII.* (2011–2012), 109. Életéről ld. még Kása Csaba: Mester Miklós élete és munkássága. In: Mester Miklós: *Az autonom* (sic) *Erdély. Nemzetpolitikai írások 1929–1980.* (összeáll.: Kása Csaba) Székelyudvarhely, 2021, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület. V–LXXX.

[31] Válogatás beszédeiből: Mester Miklós: *Küzdelem a nemzeti munkaállamért.* (Összeáll.: Kása Csaba) Budapest, 2018, Kárpáttech Bt.

[32] Mester Miklós: Gondolatok a magyar népi szocializmusról. In: uo. 155.

[33] Bokor: i. m. 54.

[34] Mester: *Arcképek…* i. m. 385.

[35] Uo. 26.

[36] Mester-interjú, OHA, i. m. 33.

6. „Légiveszély, Bácska, Baja!"

[1] BFL, XXIX. 529.a. 25. kisdoboz, a Magyar Posztógyár Rt. csepeli gyártelepén 1944. április 3-án keletkezett, légibombázás okozta károk felvétele, Reischl Gusztáv által készített helyszínrajz, 1944. június 1.

[2] Olasz Lajos: Frontvonal a hátországban. Polgári légoltalom a második világháború éveiben, 1939–1945. In Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Budapest–Pécs, 2015, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz–ÁBTL. 153.

[3] Uo. 159.

[4] MNL PML, VI. 3. M. kir. Rendőrség váci kapitánysága, kihágási iratok, 15. doboz, 318-1944, jelentés, 1944. február 28.

[5] Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarország felett.* II. köt. Budapest, 1992, Zrínyi. 238–246.

[6] Papp János: A főváros ellen intézett hadászati légitámadások veszteségadatairól. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1991. 2. sz. 167–170.

[7] Uo. 168.

[8] Olasz: *Frontvonal…* i. m. 166–167.

[9] Uo. 167.

[10] MNL PML, VI. 3. Váci rendőrkapitányság, kihágási iratok, 16. doboz, 810/1944, olvashatatlan nevű detektívfelügyelő jelentése, Vác, 1944. június 7.

[11] Szennik extravagáns életpályájáról ld. Ungváry Krisztián: Az antiszemitától a rabbifestőig: Szennik György. In uő.: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből.* Budapest, 2014, Jaffa. 47–57.

[12] MNL PML, VI. 3. Váci rendőrkapitányság, kihágási iratok, 16. doboz, 810/1944, Borsányi alezredes válasza a váci rendőrkapitányságnak, Budapest, 1944. június 19.

[13] Megyénkben is dobtak le halálos gyermekjátékokat a terrortámadók. *Esztergom és Vidéke,* 1944. április 29. 2. Valamint: *Függetlenség,* 1944. május 11. 4. Mérgezett vattacsomókat dobáltak az ellenséges gépek. *Győri Hírlap,* 1944. június 21. 3. Mérgező anyagokról hirdetmény. *Vásárhelyi Reggeli Újság,* 1944. július 2. 6. (Ebben az a Beretzk Pál polgármester-helyettes terjesztette a rémhíreket, aki maga egyébként ellenállt a gettó kijelölésével kapcsolatos központi kívánalmaknak.)

[14] MNL OL, K 149, 167 dob. 1944-1. t. 1944-5900.

[15] Hárs: i. m. 84.

[16] Idézi Cseh Valentin: *Olajháború. Angolszász légitámadások a magyar olajipar ellen 1944–1945-ben.* Budapest, 2020, Zrínyi. 160–161.

[17] Czirók Zoltán: Egy háborús nap krónikája. Balozsameggyes, 1944. június 26. *Vasi Szemle,* 2013. 1. sz. 63.

[18] Gáspár Attila: Fogd el és jelentsd! A Szentlőrinci járás főszolgabírájának 5752/1944 számú jelentése amerikai ejtőernyősök elfogásáról. *Az MNL Baranya Vármegyei Levéltárának honlapja,* 2023. július 4. (https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/fogd_el_es_jelentsd_a_szentlorinci_jaras_foszolgabirajanak_5752/1944_szamu_jelentese, letöltve: 2024. március 9.)

[19] Department of Defense. European Command. Office of the Assistant Chief of Staff G-2. Awards Branch. Record Group 498, Case Files of Hungarian Helpers, 1945–1947. National Archives (USA), https://catalog.archives.gov/id/5701228 (letöltve: 2024. március 31. Köszönöm Bartha Ákosnak, hogy a dokumentumcsoportra felhívta a figyelmem.)

[20] Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban.* Budapest, 1991, Gondolat. 107.

[21] MNL PML, IV. 401/d, főispáni iratok, országmozgósítási bizalmas iratok. 1. dob., 188/1944, a szegedi V. honvéd hadtest parancsnoksága Viczián Istvánnak, Szeged, 1944. április 18.

[22] Olasz Lajos: A rendvédelmi erők harca a szovjet ejtőernyős partizánok ellen (1943. augusztus – 1944. augusztus). *Rendvédelem-történeti Füzetek* 56. sz. (2018), 96.

[23] E témákhoz ld. Olasz: A rendvédelmi i. m. mellett Kosztyó Gyula: Kommunista ejtőernyős partizán-bevetések Kárpátalján 1942–1944. *Együtt*, 2013. 6. sz. 74–84.
[24] MNL OL, K 149, 167. dob. 2. t. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága, Eseményösszesítés, 1944. augusztus 24.
[25] BFL, XI. 142. d. Roessemann-Harmatta Gép- és Csőgyár Rt. iratai, ügyvezetőségi iratok, 4. kisdoboz, légoltalmi iratok, jelentés, 1939. október 20.
[26] Uo., özv. Steinberger Dezsőné levelei Tóthvárady-Asbóth Miklósnak, Budapest, 1944. július 3., augusztus i. szeptember 20.
[27] Nagy Ágnes: Sarkadi Károly II. kerületi légoltalmi háztömbparancsnok és utóda, Müller László hivatali naplója 1944. július 24. – 1949. július 8. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 33. köt (2006–2007), 231–244.
[28] Romsics Ignác (szerk.): *Csonka Mihály élete és világképe.* Budapest, 2009, Osiris. 257.
[29] Márai Sándor: *A teljes napló, 1943–1944.* Budapest, 2006, Helikon. 184.
[30] Hárs: i. m. 83.
[31] BFL IV.1409.a 62. kisdoboz, Budapesti Főpolgármesteri Hivatal, elnöki bizalmas, iratok, 1944, 273/1944, Kisbalázs Károly irodafőtiszt vallomása, Budapest, 1944. augusztus 30.
[32] Vallasek Júlia: Tucsi én Nunci. Két református diáklány levelezése a második világháború éveiben. *Archivnet*, 2021. 6. sz. Nunci (Végh Irma) levele, Debrecen, 1944. június 20. https://www.archivnet.hu/tucsi-es-nunci-ket-reformatus-diaklany-levelezese-a-masodik-vilaghaboru-eveiben (letöltve: 2024. március 9.)
[33] Jósa Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál. Nagyvárad bombázása 1944-ben.* Nagyvárad, 2004, Nagyváradi Római Katolikus Püspökség-Királyhágómellék Református Egyházkerület-Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság. 80.
[34] Polcz: i. m. 28–29.
[35] Jósa: i. m. 103–104.
[36] Uo. 104.
[37] Kunt Gergely: „És a bombázások sem izgattak… legalább egy kis változatosság van." Gyereknaplók a második világháborúból. *Aetas*, 2009. 2. sz. 44–68. főleg: 67.
[38] Idézi Asztalos Alajos-Papp Annamária: *1944. június 2. Kolozsvár bombázása.* Kolozsvár, 2014, Exit–Kincses Kolozsvár Egyesület. 78.
[39] Buza Péter: *Pestújhely emlékkönyve.* Budapest, 1997, Rákospalotai Múzeum. 173–174.

[40] A korabeli tudósításokról ld. Hozzánemértők akarták leszerelni a légiaknát. *Friss Újság*, 1944. szeptember 21. 3.
[41] MNL PML, VI. 4. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tűzrendészeti felügyelőjének iratai, 11. doboz, „Iratok, 1944"-pallium, Simon József tűzoltóparancsnok igazoló jelentése Lukács Zoltán vármegyei tűzrendészeti felügyelőnek, Pestújhely, 1944. október 2.
[42] Uo., jegyző az alispánnak, Csömör, 1944. május 2.
[43] Továbbra is a lakáshivatal utalja ki a lakásokat. *Pesti Hírlap*, 1944. június 27. 4.
[44] Nagy Ágnes: „Kinek a lakását lehet kiigényelni?" A lakóterület elosztásának politikai normái az 1920-1940-es években. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Budapest, 2015, MTA BTK TTI. 134–135.
[45] László Csősz – Veronika Szeghy-Gayer: Petitioners of Jewish Property in Košice: A Case Study on the Holocaust and Local Society in a Slovak-Hungarian Border Region. *The City and History.* 2021. 1. sz. 75–101. Csősz László: Őrségváltás? Az 1944-es deportálások közvetlen gazdasági-társadalmi hatásai. In Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért: Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Budapest, 2002, MAZSIHISZ. 75–98.
[46] BFL XI. 519.b. Első Magyar Cérnagyár Rt. iratai, 6. kisdoboz, légoltalmi iratok, Pro memoria, 1944. november 4. és 15.

7. Mozgásban

[1] Thassy Jenő: *Veszélyes vidék.* Budapest, 1996, Pesti Szalon. 255–258.
[2] Soós Ferenc: *Az életem tizedik éve, 1944–1945.* Miskolc, 2011, Könyvműhely-Z Press. 32.
[3] Czucza Emma: *Naplórészletek. Élet Pápán 1943–1945 között.* (szerk.: Balogh Ferencné). Pápa, 2020, Jókai Mór Városi Könyvtár. 8–10.
[4] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946.* II. köt. Budapest, 2018, Jaffa. 309–310.
[5] Tolnai János: *Gyermekéveim a második világháború zivatarában.* Budapest, 2005. 21.
[6] BFL, IV.1507.a 6. kisdoboz, Holló Márta levele Budapest Székesfőváros Gyermek- és Ifjúságvédelmi Hivatalának, Bakonyoszlop, 1944. június 17.
[7] Uo., 7. kisdoboz, Roboz Benedek a Hivatalnak, Rozsnyó, 1944. augusztus 27.

[8] BFL, IV. 1409. i. 17. doboz, Fővárosi Polgármesteri Hivatal iratai, havi jelentések, 1943–1944, IX. osztály jelentése, 1944. június 27.

[9] Uo.

[10] Thorma Gábor: *A Thorma-család krónikája.* Kiskunhalas–München, 2012 (a Thorma János Múzeum Könyvei 36.) 300. (A szerző édesapja, Thorma Tibor rendőrtanácsos a kormánybiztosság karhatalmi osztályának vezetője volt). A 150 ezres létszámot hangsúlyozza: Németh György: A pesti gyerekek közel hozzák egymáshoz a várost és a falut. *Pesti Hírlap,* 1944. augusztus 2. 3.

[11] Az adat forrása vélhetően Pataky Iván: *A Magyar Polgári Védelem (légoltalom) története, 1935–1992.* Budapest, 1992, Polgári Védelem Országos Parancsnoksága. 32.

[12] Budapesten ez a létszám 75 ezer fő volt 1944 szeptemberében: BFL, IV. 1409. i. 18. doboz jelentések, 1944-1946, a IX. társadalompolitikai osztály jelentése az év augusztusáról. 1944. október (piszkozat)

[13] Idézi Géra Eleonóra: „Mindenéből kifosztott, éhező, szenvedő főváros". A mindennapi élet nehézségei a második világháború utáni Budapesten. In: uő. (szerk.): *Budai úrinők romlakásban. Levelek a Fény utcából, 1944–1947.* Budapest, 2020, BFL–ELTE BTK. 20–21.

[14] Dr. Török István: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után. *Városi Szemle,* 1945. 140.

[15] Czigány Lóránt: *Ahol állok, ahol megyek.* Budapest, 1998, Kortárs. 58–61.

[16] Ld. Április 7-én reggel indulnak meg a kiürítő vonatok. *Új Nemzedék,* 1944. április 7. 1.

[17] Vö. MNL OL, K 663, a légoltalmi és kiürítési kormánybiztosság iratai, 2. köt. (1944. július)

[18] Bukovszky László: Menekültügy Komárom vármegyében a második világháború végén. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2007. 2. sz. 37–38.

[19] Bálintné Mikes Katalin: Bács-Kiskun megye 1944–1945-ben. In: Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez.* Kecskemét, 1971, Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai 1.) 15.

[20] Vö. Győr légoltalmi kiürítése. *Győri Nemzeti Hírlap,* 1944. április 15. Valamint: Mindenüket elvesztett győri bombakárosultak kisgyermekei nyaralnak már négy hét óta a soproni vöröskeresztes üdülőben. *Győri Nemzeti Hírlap,* 1944. június 28. 5. Szegedről ld. Kanyó Ferenc: Bevezető tanulmány. In: Dunainé Bognár Júlia – Kanyó Ferenc: *A második világháború szegedi hősei és áldozatai.* (Tanulmányok Csongrád megye történetéből 23.) Szeged, 1996. 86–87.

[21] *Magyar Élet,* 1944. augusztus 28. A kitelepítettek száma: 60 035 fő., Uo., 1944. augusztus 11. 6.

[22] Nagy Lajos: *Egy uradalmi cseléd életregénye.* Mezőtúr, 1994, (Mezőtúri Helytörténeti Füzetek 12.) 22.

[23] Szakály Sándor: Tábornok az Eötvös Collegiumból. *Magyar Napló,* 2011. 4. sz. 44–49.

[24] Németh György: i. m. Ld. még: Németh György: Így élnek a pesti gyerekek falun. *Pesti Hírlap,* 1944. július 29. 3. Vö. Kitelepített gyermekeket látogatott meg vitéz Szurmay Lajos vezérőrnagy. *Magyar Világhíradó* 1068. sz., 1944. augusztus (https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5785, letöltve 2024. február 2.)

[25] BFL, IV.1507.a. 6. kisdoboz, a jolsvai üdülő iratai, Kollárik László levele, Budapest, 1944. február 9.

[26] Uo. 7. kisdoboz, Krisztel Bálint feljelentése-pallium, Petik Kálmán igazoló jelentése a főpolgármesterhez, Budapest, 1944. június 12.

[27] Uo. Bars és Hont k. e. e. vármegye alispánja a Budapest Székesfőváros Gyermek- és Ifjúságvédelmi Hivatalának, Léva, 1944. szeptember 22.

[28] Uo. 7. kisdoboz, a zamárdi üdülő iratai, Kováts József hivatalvezető Mátay Gábornak, Budapest, 1944. október 18.

[29] Uo. csoportfelügyelői pályázatok-pallium, Köpeczi Deák Zsófia levele Budapest Székesfőváros Gyermek- és Ifjúságvédelmi Hivatalának, Ipolyság, 1944. június 14.

[30] Ezekről ld.: Szécsényi András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944).* Budapest, 2016, Gondolat.

[31] Mohr Szilárd: A második világháború (1939–1945) és a háborús körülmények hatása a Baranya vármegyei gimnáziumok életére. PhD-értekezés. PTE, 2022. 100–108. (https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34631/mohr-szilard-phd-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y, letöltve: 2022. február 8.)

[32] A diákmunkaszolgálat befejezése. *Pápa és Vidéke,* 1944. október 1. 3.

[33] A pécsiek hazatéréséről elégikus riport: Így éltek és dolgoztak Erdélyben a munkaszolgálatról hazatért pécsi egyetemisták. *Dunántúl,* 1944. szeptember 10. 4. Vö. Mester: *Korképek* i. m. 470–472., 530.

[34] Mohr: i. m. 105–106.

[35] Idézi Szécsényi: i. m. 321.

[36] Mucsi László (összeáll.): „Tetű nincs, de bolha és svábbogár annál több". Jelentés a szolnoki repülőtéren szolgálatot teljesítő diákok helyzetéről. *Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei levéltárának honlapja,* 2021. május 28.

(https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/hirek/tetu_nincs_de_bolha_es_svabbogar_annal_tobb_jelentes_a_szolnoki_repuloteren, letöltve 2024. február 9-én.)

37 Dr. Makhult Mihály: Életem története 1944 nyarán. In: *Cseppek a tengerből – Megélt történelem.* Budapest, 2005, Karolina Egyesület. 142–143.

38 Gődény Zoltán: Vidám őrjárat a karcagi mezőn ezer pesti diák-munkás körül. *Egyedül Vagyunk,* 1944. július 28. 7.

39 MNL OL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. május 17. 48 n. p.

40 Tobak Tibor: *Pumák földön-égen. Egy vadászrepülő kalandjai.* Budapest, 1989, Háttér. 102–103.

41 Sylvester Lajos: Háromszéken átvonuló „ukrán" menekültek. In uő.: *Ojtoz völgye a hadak útján.* Sepsiszentgyörgy, 2008, Charta. 190–191.

42 - a: Tündérmese a nagy viharban. *Ellenzék,* 1944. június 7. 5. Széfeddin Sefket bey: Lovas kozákok, teveháton utazó kalmükök beszélnek a Szamos partján menekülésük viszontagságairól. *Új Magyarság,* 1944. május 7. 9–10.

43 Menekültek Erdélyben. *Magyar Világhíradó,* 1061. sz., 1944. június (https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5743), Orosz menekültek magyar földön. *Magyar Világhíradó,* 1071. sz, 1944. augusztus (https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5804, letöltve: 2024. február 11.)

44 Menekült ukrán családokat telepítenek Kerekegyházára. *Kecskeméti Közlöny,* 1944. augusztus 26. 4.

45 *Dunántúl,* 1944. augusztus 12. 7.

46 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. július 12. 4/a. n. p.

47 Z. Szabó Béla: Kétszázezer orosz menekült el a Szovjet elől Magyarországon át. *Magyarország,* 1944. június 14. 5.

48 MNL PML, IV. 401.a. főispáni bizalmas iratok, 81. dob. 266/1944, Sándor Jenő belügyminisztériumi tanácsos körirata, Budapest, 1944. szeptember 12.

49 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. augusztus 17. 10. n. p.

50 Csöppüs István: A magyarországi mező- és erdőgazdasági idénymunkások németországi munkavállalása (1937–1944). In Mátrai László (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei,* XXVII. köt. 1–3. sz. Budapest, 1978, 236. Illetve újabban: Kerepeszki Róbert: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a náci Németországban a második világháború előtt. In: Csiszár Imre – Barta Róbert (szerk.): *Történelmi kataklizmák. Népmozgalmak, forradalmak, rendszerváltások és a magyar vidék.* Hajdúnánás, 2017. 183–207.

51 Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam* (Sajtó alá rendezte: Romsics Ignác), Budapest, 1989, Zrínyi. 137–139.

52 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. augusztus 23. 43. np. Valamint uo. 1944. július 12. 5. np.

53 Idézi Petneki Katalin: *Újvidéki emlékképek.* Újvidék, 2022, Forum. 108.

54 Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest, 2005, Lucidus. 362–369. Legújabban: Márkus Beáta: A német–német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. *Regio,* 2023. 1. sz., 59–68.

55 MNL PML, IV. 401.d., főispán országmozgósítási iratai, bizalmas, 1941–1945. 2. dob., 282/1944, Czóbel Béla alagi főjegyző levele Sági József alispánnak, Alag, 1944. július 24.

8. *„Azért mindenki szeretne már valami jót enni"*

1 Anka naplója, 1944. március 14. – 1945. március 5. *Budapesti Negyed,* 2002. ősz. 52.

2 BFL, IV. 1409. i. 17–18. doboz jelentések, 1943–1944, 1944–1946, a VIII. ügyosztály jelentéseinek vázlatai

3 Tarnai Eszter: A főváros közellátási apparátusának változásai (1941–1945). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2023,* Budapest, 2023, Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány. 84.

4 Akit mégis érdekel részleteiben, itt tájékozódhat: Szabó Károly – Virágh László: A beszolgáltatási rendszer Magyarországon. *Egyetemi Szemle,* 1985. 4. sz. 129–141. Illetve Gunst Péter: Mezőgazdaság és élelmezés Magyarországon a II. világháború folyamán. *Agrártörténeti Szemle,* 1982. 3–4. sz. 370–372.

5 Szabó – Virágh: i. m. 139.

6 Gunst: i. m. 361.

7 Csöppüs István: Növénytermesztés Magyarországon a második világháború idején. *Agrártörténeti Szemle,* 1974. 3–4. sz. 507.

8 BFL, IV. 1409.c., 1940 0423 0327, plakát, Bódy László helyettes polgármester rendelete a „Légiveszély következtében kitelepülők élelmiszerjegyekkel való ellátásáról", Budapest, 1944. április 11.

9 Gunst: i. m. 362.

10 Hajpál Gyula: *Áralakulás a két világháború között.* Budapest, 1974, Központi Statisztikai Hivatal. 42–48., 193–196.

11 Gunst: i. m. 376.

[12] BFL, XIV.52 3. 1 Gámenczy Béla iratai, 3. kisdoboz, Gámenczy Béla: A jegyrendszerek története 1940–1952. 48–54. f.
[13] uo. 54. f.
[14] MNL PML, V.73.j, a ceglédi polgármesteri hivatal iratai – Közellátási Hivatal, 4. dob., 1944-es pallium, Hirdetmény a tejgazdálkodásról, Cegléd, 1944. július 3.
[15] Kosztyó Gyula: Közállapotok Ungváron a háború árnyékában (1944). *Pro Minoritate*, 2015. Tavasz. 119.
[16] Mária édesanyjához és húgához, Budapest, 1944. [május] (vasárnap). In Géra: i. m. 69.
[17] Szili József: *Önéletrajz-töredék. Pályák, megállók, állomások.* Budapest, 2018, Balassi. 206.
[18] Anka naplója, i. m. 87–88.
[19] Hárs: i. m. 124.
[20] BFL, IV.1409.a 61. kisdoboz, Budapest főváros főpolgármesteri hivatala, elnöki bizalmas iratok, 1944, 60/1944, kereskedelemügyi miniszter a főpolgármesternek, Budapest, 1944. március 9., illetve a Beszkárt igazgatója Szendy Károly főpolgármesternek, Budapest, 1944. március 30.
[21] Lehmann Ferenc: A pécsi autóbusz-közlekedés története I. (1926–1944). *Városi Közlekedés*, 2007. 1. sz. 54–55.
[22] Szikszai Mihály: Száz éve indult el a megyeszékhelyen a menetrend szerinti buszközlekedés. *Új Néplap*, 2021. január 20. 12.
[23] Anka naplója, i. m. 86.
[24] Márai: Teljes napló i. m. 225.
[25] BFL XI.140.b. Gyári Szabadidő Szervezetek Központja, 1. kisdoboz, Körlevél, 1944. június 28.
[26] Diószeghy Miklós: A Balatonnál 1622 zsidó villát foglaltak le. *Új Magyarság*, 1944. június 22. 5.
[27] László Péter (közreadó): Két háborús év, 1944–45. Dr. László Kálmán naplója. *Veszprémi Szemle*, 2017. 1. sz. 63.
[28] Lelki „légoltalom" pihenj! *Zirc és Vidéke*, 1944. június 25. 3.
[29] Ernst Kaltenbrunner körirata, Berlin, 1944. április 27. *Deutsch-russisches projekt zur Digitalisierung deutscher Dokumente in Archiven der Russischen Föderation*, (https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/8794#page/2/mode/inspect/zoom/4, letöltve: 2024. március 31.) Köszönöm Bartha Ákosnak, hogy az iratra felhívta a figyelmem.
[30] Hegedős Gyula: Rohringer miniszteri biztos befejezte Budapest vendéglátó iparának átállítását. *Nemzeti Újság*, 1944. június 15. 4.

9. A nagy ábránd

[1] Vö.: Hatos Pál: Szempontok a csángókutatás kulturális kontextusainak értelmezéséhez. *Pro Minoritate*, 2002. 4. sz. (Tél), 5–16.
[2] Seres Attila: Moldvai csángók és a magyar etnikai tér megerősítésének kérdése az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015. 3. sz. 694–700.
[3] Hatos: i. m. 12-13.
[4] Kósa László: Mikecs László élete és munkássága. In Mikecs László: *Csángók.* Budapest, 1989. Optimum (reprint). XIII–XIV.
[5] Orosz Krisztofer Levente: A máramarosi székely telepesek. *Művelődés*, 2021. 1. sz. 17–19. Illetve MNL OL, KSH Levéltár, Némethy-Benisch Artúr iratai, XXXII-23-j-2, 5. dob. Benisch Artúr: Nemzetiségi-statisztikai és szórványügyi tanulmányok, 388. f.
[6] Vö.: Szabados Mihály: *A magyarok hazatelepítése, a zsidók kivándoroltatása.* Budapest, 1942, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. (A szerző szavainak hatását minden bizonnyal növelte, hogy a hazatelepítési kormánybiztosság munkatársa, majd a Miniszterelnökség munkatársa volt; előbbi minőségében vett részt a bukovinai székelyek telepítésében is.)
[7] R. Chris Evans: Restocking the Ethnic Homeland: Ideological and Strategic Motives behind Hungary's "Hazatelepítés" Schemes during WWII (and the Unintended Consequences). *Regio (English issue)*, vol. 10. (2007) 161.
[8] Ld. Molnár Csongor: „Hazatelepítésük kívánatos és szükséges". A Független Horvát Állam területén élő magyarok hazatelepítésének koncepciói és története. *Múltunk*, 2022. 3. sz. 54–70.
[9] MNL OL, X 10307, BM rezervált iratok, 52484 tekercs, 199-200. f. Van der Venne Arnold jelentése a külügyminisztériumnak, Zágráb, 1944. augusztus 22.
[10] Végh Andor: Horvátország: Államtér, etnikum, migráció, magyarok. *Balkán-füzetek* 12. Pécs, 2021, 43–46. (https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/33804/PTE-TTK20211111-2.pdf?sequence=1&isAllowed=y letöltés: 2024. február 23.)
[11] Botlik József: A magyarok és németek ellen elkövetett népirtás. *Aracs*, 2020. 4. sz. 35-36. A belovári történésekről: Mira Kolar-Dimitrijević: Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27 No. 1, 1995. 125–135. (Köszönöm Hornyák Árpádnak a szöveg értelmezésében nyújtott segítséget.)
[12] Seres Attila: Domokos Pál Péter missziója a bukaresti magyar követségen (1940–1941). *Magyar Kisebbség*, 2009. 3–4. sz. 276-321.

[13] MNL OL, K 28, 163. cs., 269. t. 1944-A-20022, Domokos Pál Péter levele Csáky István külügyminiszternek, Kolozsvár, 1940. (valójában 1941.) január 7.
[14] Vö. Uo. Králik Dénes, a külügyminisztérium elnöki osztályáról Balla Pálnak, Budapest, 1941. január 9.
[15] Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate,* 2001. 3. sz (Ősz). 164–165.
[16] MNL OL, K 28, 163. cs., 269. t. 1944-A-20022, Ambrus József fővezér levele Bonczos Miklósnak, Budapest, 1940. november 6.
[17] Seres: i. m. 283.
[18] MNL OL, K 28, 163. cs., 269. t. 1944-A-20022, ifj. Horthy Miklós levele Kállay Miklósnak, Budapest, 1944. március 2.
[19] Uo. Bonczos Miklós Kállay Miklós miniszterelnöknek, Budapest, 1944. február 22.
[20] Uo. Szentmiklóssy Andor Kállay Miklósnak, Budapest, 1944. március 14.
[21] Vincze: i. m. 170.
[22] MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. április 7. 14. n. p.
[23] Meinolf Arens: Egy etnikus csoport a totalitárius népességpolitika feszültségmezejében. A moldvai magyarok/csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944). *Erdélyi Társadalom,* 2007. 2. sz. 94. 4. sz dokumentum.
[24] Uo. 97. 5. sz. dokumentum.
[25] Uo. 91. 1. sz dokumentum.
[26] MNL OL, K 28, 163. cs., 269. t. 1944-A-20022, Traub István jelentése a külügyminiszternek, Alsótömös, 1944. július 4.
[27] Létszámukról ld. Vincze: i. m. 172-174. Illetve: Besenyő Sándor dr., a brassói konzulátus sajtóelőadójának jelentése Bonczos Miklós kormánybiztosnak, Gyimesbükk, 1944. július 11. In: Vincze Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989).* Budapest–Kolozsvár, 2004, Teleki László Alapítvány – EME. 269-272. 49. sz. dokumentum.
[28] Lakatos Vince: Hazahívott Édesanyánk! *Függetlenség,* 1944. június 4. 6.
[29] Benisch Artúr: A zsidóság térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarországon (1830–1930). *Magyar Statisztikai Szemle* 1934. 11. sz. 916–925.
[30] Ld. Dr. Benisch Artúr: Jelentés a Székelyföldről – 1941. *Új Írás,* 1990. 2. sz. 15–21.
[31] MNL OL, KSH Levéltár, Némethy-Benisch Artúr iratai, XXXII-23-j-2, 5. dob., 213. f. A Kassára és Torna-Abaújra vonatkozó részek megjelentek: Benisch Artúr:

Nemzetiségi-statisztikai és szórványügyi tanulmányok, 1944. (közreadja: Csifáry Tamás). *Új Forrás,* 1990. 4. sz., 55–65.
[32] Uo. 213-450. f. passim.
[33] Uo. 388. f.
[34] Benisch Artúr: Javaslatok a kormány békeelőkészítő programjának kialakításához (1945). (Közreadja: Csifáry Tamás). *Regio,* 1990. 1. sz. 134–148.
[35] Személyi hírek. *Hivatalos Közlöny,* 1944. június 1. 237.
[36] Ld. pl. A magyarság és a nemzetiségek. *Görögkatolikus Szemle,* 1943. október 10. 1–2.
[37] A magyar görögkatolikus egyház fejlődéséről a két világháború között és a világháború alatt ld. a Véghseő Tamás szerkesztése alatt megjelent köteteket: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* 4–6. köt. Nyíregyháza, 2020–2022, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola (Collectia Athanasiana II.)
[38] Manzinger Krisztián: Az ortodox egyház a magyar nemzeti célok szolgálatában? *Regio,* 2010. 3. sz. 166–170.
[39] Márki Sándor: *Naplók IV. 1915–1919.* (Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Erdész Ádám). Gyula, 2023, MNL Békés Vármegyei Levéltára. 240. (1918. augusztus 21.)
[40] Vincze Gábor: Feltételezések és kérdőjelek. Dr. Wiener Tibor, a hódmezővásárhelyi „volksbundista" görögkeleti lelkész. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2012. 1–2. sz. 89-100. És Miklós Péter: Törekvések egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására az 1930-as években. Németh István püspök életrajzához. *Acta Historica* (Szeged) 136. (2014), 139–148.
[41] Berki Feriz: *A magyarországi ortodox egyház szervezése.* Budapest, 1942, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 135.
[42] Idézi Sárándi Tamás: Nemzetiségpolitikai gyakorlat Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A román kisebbség helyzete. (PhD-értekezés) Budapest, 2022, ELTE. 174. 916. lábj.
[43] Kerepeszki Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. *Történeti Tanulmányok* (Debrecen) 13. (2005), 245–246.
[44] Sárándi: i. m. 173–176.
[45] Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny,* 1941. április 13. 1.
[46] Sárándi: i. m. 177.
[47] Uo. 178.
[48] MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. május 3. 2. n. p.
[49] Látogatás az első magyar ortodox-keleti teológián. *Pesti Hírlap,* 1944. július 8. 5.
[50] Berki: i. m. 6.

[51] A mai magyarság kétharmada a honfoglaló ősük közvetlen leszármazottja. Dr. Doros Gábor feltünéstkeltő könyvet írt a magyarság életerejéről. *Esti Újság,* 1944. június 13. 7.

[52] Ezekről ld. Bokor Zsuzsa: Nők a nemzetben, nemzet a nőkben A Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen eugenikai olvasata. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 5 (2), (2015) 86–100. https://socio.hu/index.php/so/article/view/514. (letöltve: 2024. március 6.)

[53] Marius Turda: In Pursuit of Greater Hungary: Eugenic Ideas of Social and Biological Improvement, 1940–1941. *Journal of Modern History,* Vol. 85, No. 3 (September 2013), 582.

[54] Doros Gábor: *A magyarság életereje.* Budapest, 2000, Gede Testvérek. 52–57.

[55] Uo. 217–230.

[56] Uo. 340–341.

[57] Uo. 345., 347.

[58] ÁBTL V-78305, dr. Doros Gábor vizsgálati dossziéja, Doros Gábor levele ismeretlennek (vélhetően dr. Orsós Ferencnek), Budapest, 1943. január 15. (másolat)

[59] Doros: *A magyarság életereje…* i. m. 607.

[60] Gergely Pál: Magyarokkal népesedjenek be országrészeink! In uő.: *Erdélyi gondolatok.* Budapest, 1944, szerző kiadása. 41-49.

[61] Vö. BFL VII.5e 1950 1215 I 0166682, dr. Doros Gábor eljárásának iratai, Igazoló bizottság jegyzőkönyve, Budapest, 1945. június 7. A harciasságban szerepet játszhatott az is, hogy az ülésről tudósított az országos sajtó is: Doros Gábor „fajbiológus" útja a népbíróságig. *Magyar Nemzet,* 1945. június 17. 3.

[62] Uo. Kiss Ferenc tanúvallomása, Budapest, 1945. június 14.

[63] Uo. Gegesi Kiss Pál tanúvallomása, Budapest, 1945. június 11.

[64] Uo. Gáspár János tanúvallomása, Budapest, 1945. június 15.

[65] ÁBTL V-78305, dr. Doros Gábor vizsgálati dossziéja, Horváth rendőr törzsőrmester távmondata, Császár, 1949. október 8.

[66] Mátrai Béla: Halottak élén. *Új Ember,* 1972. március 12. 3.

10. Sósmező, Arad, Nagysármás – epilógus

[1] Besenyő Sándor levele Bonczos Miklós kormánybiztosnak Gyimesbükk, 1944. július 11. In Vincze Gábor (szerk.): i. m. 271. (49. sz.)

[2] Sylvester: i. m. 198–199.

[3] Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér.* Budapest, 2002, Petit Real. 82–84.

[4] A magyar hadijelentés kiegészítése. *Pesti Hírlap,* 1944. szeptember 24. 1.

[5] Jakus János: A m. kir. IV. hadtest támadó hadművelete, 1944. szeptember. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1994. 1. sz. 19–51. Illetve: Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a 2. világháborúban.* Budapest, 2004, Osiris. 321–329.

[6] „Ha eltemetjük az utolsó hősi halottat is". *honvedelem.hu,* 2023. november 22. (https://honvedelem.hu/hirek/ha-eltemetjuk-az-utolso-hosi-halottat-is.html, letöltve: 2024. április 2-án).

[7] Dr. Széll Lajos: *Aradon éltem. Önéletírás.* Arad, 2000, Aradi Kölcsey Egyesület. 93–101.

[8] Erdélyi Lajos: Sármás, Arad. 1944 szeptember. *Múlt és Jövő,* 2004. 4. sz. 38–41. Rössel Mordecháj: Így menekült meg Arad zsidósága. *Új Kelet,* 1964. szeptember 11. 9. Valamint Wohlberg József: Így menekült meg Arad zsidósága. Rössel Mordecháj cikkeinek margójára. *Új Kelet,* 1964. október 20. 4.

[9] Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)* Budapest, 2021, Clio Intézet. (https://mek.oszk.hu/22700/22799/22799.pdf, letöltve: 2024. március 21.)

[10] Kemény Zsigmond: Forradalom után. In uő.: *Változatok a történelemre.* Budapest, 1982, Szépirodalmi. 240.

[11] Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond.* Pozsony, 2007, Kalligram. 261.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

A második világháború a magyar társadalom jelentős részének tudatában ma is nagyrészt 1944-45-öt jelenti, a front átvonulását, a bombázásokat, az erőszakot, a deportálásokat, Budapest ostromát. Ennek megfelelően elsősorban a hadtörténetre és a politikatörténetre összpontosító feldolgozások készültek az időszakról. *Az utolsó nyár* című könyvében Ablonczy Balázs a hadi események mögé tekint: azt kutatja, mi történt Magyarországon abban a három nyári hónapban, amikor hirtelen felgyorsult a történelem kereke. Hogyan éltek az emberek a hétköznapokban, hogyan vészelték át a bombázásokat, a kiürítéseket, mi módon látták el magukat és családjukat.

Miközben a szövetségesek partra szállnak Normandiában és Provence-ban, kezükre jut Párizs és Róma, Varsó és Szlovákia felkel a németek ellen, Románia pedig átáll, addig Magyarország lakosai vidékre mennek, élelmiszerjegyeket pecsételtetnek, ásnak és főleg sokat gyalogolnak. Hogyan élik meg ezt a három hónapot egészen addig, amikor 1944. augusztus végén a szovjet csapatok elfoglalják az első magyarországi falut, a háromszéki Sósmezőt? A német megszállással hatalomra jutott Sztójay-kormány és a körülötte lévő politikusok, értelmiségiek hogyan képzelik el az ő országukat? Mit terveznek és mi valósul meg ebből? És vajon dobáltak-e a szövetséges repülők robbanó játékokat, engedelmeskedtek-e a lakók egy női légóparancsnoknak, és mihez kezdtek a székelyek egy tevével?

Ablonczy Balázs 1974-ben született Budapesten. Történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója és a HUN REN BTK Történettudományi Intézetének kutatója, a Horthy-kori osztály vezetője. Szakterülete a huszadik század első felének magyar történelme. Családjával Budapesten él. A Jaffa Kiadónál eddig hat kötete jelent meg, a legutóbbi: *Száz év múlva lejár?, Újabb Trianon-legendák* (2022).

SZERETEM KÖNYVEKET KLUB
KÖVESS MINKET A FACEBOOKON
Jaffa Kiadó
JAFFA.HU
4999 FT
9789634 758785